

s
y
m
b
o
l
a
e

A

symbolae

symbolae

Europa

Europa

e
u
r
o
p
a
e

s
y
m
b
o
l
a
e

e
u
r
o
p
a

U
E

SYMBOLAE EUROPAEAE

POLITECHNIKA KOSZALIŃSKA

SYMBOLAE EUROPAEAE

STUDIA HUMANISTYCZNE
POLITECHNIKI KOSZALIŃSKIEJ

nr 9 (1:2016)

KOSZALIN 2016

ISSN 1896-8945

Rada Naukowa

Andrzej Chodubski (Gdańsk), Peter Garbe (Greifswald), Klaus Hammer (Berlin),
Marek Jabłonowski (Warszawa), Jacek Knopek (Toruń), Honorata Korpikiewicz
(Poznań), Zdzisław Kroplewski (Szczecin), Iwona Alechowicz-Skrzypek (Opole),
Wiesław Wysocki (Warszawa), Diana Etco (Kiszyniów), Natalia Danilkina
(Kaliningrad), Przemysław Żukiewicz (Wrocław).

Redaktor naczelny

Bolesław Andrzejewski

Zespół redakcyjny nr 9

Małgorzata Sikora-Gaca

Urszula Kosowska

Zbigniew Danielewicz

Izabela Dixon

Redaktor statystyczny

Urszula Kosowska

Przewodniczący Uczelnianej Rady Wydawniczej

Zbigniew Danielewicz

Projekt okładki

Agnieszka Bil

Skład, łamanie

Karolina Ziobro

© Copyright by Wydawnictwo Uczelniane Politechniki Koszalińskiej
Koszalin 2016

WYDAWNICTWO UCZELNIANE POLITECHNIKI KOSZALIŃSKIEJ
75-620 Koszalin, ul. Raclawicka 15-17

Koszalin 2016, wyd. I, ark. wyd. 15,96, format B-5, nakład 100 egz.

Druk

Spis treści

HISTORIA I POLITYKA

PAUL McNAMARA

„A Tragedy of European Concern” – The conflict between Sean Lester, High Commissioner of the League of Nations and Danzig’s Nazi Senate, 1934-1937 7

KAROL OSSOWSKI

Dlaczego na przełomie XIII i XIV wieku doszło do upadku jarmarków szampańskich? 19

ZBIGNIEW POPLAWSKI

Plany polskiej interwencji militarnej w Gdańsku przed wybuchem drugiej wojny światowej 37

BEZPIECZEŃSTWO

MARCIN ADAMCZYK

W kierunku podważenia statusu państwa hegemonicznego: historia stosunków chińsko-amerykańskich do 2010 roku 47

PAWEŁ POKRZYWIŃSKI

Brygada Golani – izraelska „brygada numer 1” 61

CATALIN GHITA

Labour as Fear of Gratuity: A Cultural Reading of the Hidden Side of Employment Security 79

UNIA EUROPEJSKA I PRAWO

MARCIN KLEINOWSKI

Potencjalny wpływ nowych rozporządzeń odnoszących się do funduszy strukturalnych na realizację projektów współfinansowanych z EFS 89

TOMASZ HOFFMANN

Rola i zadania nowego instytucjonalizmu w badaniach nad integracją europejską 105

PROBLEMATYKA SPOŁECZNO-GOSPODARCZA

MARIUSZ SURMA

Funkcjonowania gospodarki morskiej na terenie regionu koszalińskiego. Zarys problemu 129

KRYSTYNA ŚWIDZIŃSKA

Kwestie ekologiczne a budowa farm wiatrowych 147

MARIUSZ MAZIARZ*Ethical requirements in the light of the constructivist methodology* 161**URSZULA KOSOWSKA***Ewolucja polityki społecznej a jej definicje* 177**FILOZOFIA, IDEE I RELIGIE****NADIA KINDRACHUK***The Ukrainian Greek Catholic Church as a consolidating factor in the struggle for the Ukrainian national-religious rights: 60-70-ies of the XXth century* .. 195**ROBERT KOLASA***Relacje między władzą a Kościołem katolickim w Pile w latach 1956-1972* 205**ZBIGNIEW DANIELEWICZ***Elusiveness of safety in the Age of Anxiety. Is it worth pursuing?* 225**MARIANNA RESSEL***Wybrane aspekty życia religijnego żydowskiego Krakowa w latach 1900-1939* 235**ARTYKUŁY RECENZYJNE I RECENZJE****WALDEMAR HANDKE***A więc wojna ... Wokół pracy Zygmunta Boradyna „Niemen rzeka niezgody. Polsko-sowiecka wojna partyzancka na Nowogródzczyźnie 1943-1944”* 247**PAWEŁ PRZYBYTEK***Analiza filmu Gilda z punktu widzenia teorii feministycznej* 259**BARBARA SZYMCZAK-MACIEJCZYK***Jaka (naprawdę) jest starość? – recenzja książki „Obraz starości w prozie Marii Kuncewiczowej” Ilony Gołębowskiej* 271

Paul McNamara¹

‘A Tragedy of European Concern’ – The conflict between Sean Lester, High Commissioner of the League of Nations and Danzig’s Nazi Senate, 1934-1937²

Among the many and various complex problems which remained at the end of the First World War, the fate of the Baltic port of Danzig was to become one of the most contentious. The main difficulty rested on the fact that while Danzig was predominantly inhabited by Germans, it was being claimed by the Poles as an integral part of any new Polish state as envisaged by the Treaty of Versailles. The city’s position at the mouth of the Vistula as well as its past links to the Polish crown seemed to be strong arguments in favour of incorporating Danzig into Poland. However, those parties directly interested that is, Germany, Poland and Danzig itself, soon discovered that the matter was to be taken out of their hands and instead, decided by the victorious Allied Powers. Therefore, Danzig became not just a local problem concerning only the Germans and the Poles, but was elevated to a major issue in international diplomacy and politics³.

The Free City of Danzig, which formally came into being on November 15, 1920, was a political chimera in that it was an artificial solution with which none of the interested parties was satisfied and was based on the flawed concept

¹ **dr Paul McNamara** – Politechnika Koszalińska.

² This article is largely, but not exclusively based on material in P. McNamara, *Sean Lester, Poland and the Nazi Takeover of Danzig*, Irish Academic Press, Dublin and Portland 2009. Similar themes have also been previously covered in *Could this Irishman have stopped Hitler? History Ireland*, May/June 2009 (Cover story); P. McNamara, *Sean Lester and Polish Foreign Policy, 1934-1937* [in:] *Polish-Irish Encounters*, S. Egger, J. McDonough (eds.), Bern, Berlin, Bruxelles, Frankfurt am Main, New York, Wien 2011; (reimagining Ireland Series, Vol. 39); *Sean Lester, Liga Narodów i Polska w Wolnym Mieście Gdańsku, 1934-1937*, [in:] *Polska-Irlandia: Wspólna historia?*, K. Marchlewicz, A. Kucharski (eds.), Poznań 2015; P. McNamara, *The Free City of Danzig’s rejection of its hinterland, as seen through events concerning the League of Nations and Danzig, 1933-1937*, [in:] *Port-Cities and their Hinterlands: Migration, Trade and Cultural Exchange from the early seventeenth-century to 1939*, R. Lee (eds.), London in 2016 (in press).

³ S. Mikos, *Wolne Miasto Gdańsk a Liga Narodów 1920-1939*, Gdańsk 1979, p. 12.

that the mutual economic interests of Poles and Danzigers would lead to an obliteration of national prejudices. From the Polish viewpoint, the creation of a Free City seemed to completely devalue the cession of land from West Prussia, the so-called “Polish Corridor,” which gave Poland nominal “Access to the Sea” but no harbour with which to benefit from it. To the Germans, it was part of a dictated peace which was hypocritical in that it casually dispensed with the principle of self-determination, particularly in cases where it might have some benefit for Germany.

The Free City of Danzig was to remain extremely important for both Poland and Germany, although the former was the only country to have official rights in the city. Danzig was to have four powers jockeying with each other for various levels of control over the next two decades: the Danzig Parliament (Volkstag and Senate), the Commission General of the Polish Republic in the Free City of Danzig (KGRP), the High Commissioner for the League of Nations, as well as the Danzig Port and Waterways Commission. Germany, with no formal rights in the Free City, was reduced to playing the role of an *éminence grise*.

The Free City of Danzig, in order to reduce Polish influence, continually strove to be internationally accepted as a sovereign political entity by emphasising its bicameral parliament and democratic constitution. As Danzig’s constitution was modelled on those of the Weimar Republic and the German city-state of Lübeck, it politically became a miniature version of Germany. However, it was the Senate which directed government policy, promulgated laws, conducted the administration, drafted the budget and appointed public servants. Consequently, the Senate President sought to behave as a *de facto* head of state although the Free City was not a legally sovereign entity. The political parties representing German-speakers in the Free City, namely the German National People’s Party (DNVP), the National Socialist Workers Party (NSDAP or Nazis), the Communist Party of Germany (KPD), the Centre Party and the Social Democratic Party (SPD) were largely local branches of their parent Reich organisations. Although Danzig’s foreign relations were supposed to be conducted through the Polish government, Berlin soon developed a close working relationship with the Free City. Danzig’s parliament often adopted identical legislation to that passed by the Reichstag with a view to its common goal of reunification with Germany.

The Free City’s government, even though it contradicted all economic logic, made the choice to keep its trade as German as possible and not only avoided dealing with Poland, but sought to limit Warsaw’s economic activities in Danzig by placing a barrage of restrictions on Polish trade while allowing

Germany to secretly and systematically prop up the Free City's nearly bankrupt economy with annual subventions. At this stage, however, both Danzig and Berlin viewed the League of Nations as the best protection the Free City had against any plans by Poland to expand its authority and not as an obstacle to their common aim of returning Danzig to the Reich.

In 1932, the Danzig NSDAP, having been a tiny fringe party for most of its existence, increased its representation in the new, recently-reduced Danzig Volkstag from 1 seat in 120 (0.8%) to 12 seats in 72 (16.6%)⁴. Indeed, in May of that year the Nazis secured a very slim absolute majority of 50.1% in the Volkstag allowing Dr Herman Rauschnig, the 'moderate' face of the local Nazi party to become Senate president while Arthur Greiser's appointment as vice-president kept the militant wing of the Nazi party happy. In November 1934, however, Rauschnig was ousted from his position by Arthur Greiser who understood that his role was to implement Hitler's Danzig policy as relayed by the local party leader, or Gauleiter, Albert Forster. The replacement of Rauschnig by Greiser signified not only that the Danzig's Nazi's previous conciliatory policy towards Poland and League of Nations had been strangled at birth, but that Danzig's Volkstag, Senate and Constitution would be used as Trojan horse in order to give the Free City all the features of a totalitarian state. Moreover, the Senate would take total precedence over the Volkstag which was soon to be reduced to a mere rubber-stamping talking shop. It was now inevitable that a showdown would take place with Sean Lester, the League's representative in Danzig, guardian of the Free City's Constitution and consequently, protector of the anti-Nazi opposition.

Lester had begun his diplomatic career as Ireland's permanent representative to the League of Nations in 1929, later serving as High Commissioner for the League of Nations in the Free City of Danzig from 1934 to 1937⁵. Here, he had a much earlier insight into aggressive Nazi methods seizing power and eliminating opposition while many European diplomats and politicians were promoting a policy of appeasement. Indeed, it is possible to argue that Lester's conflict with the Nazi Danzig Parliament in 1936 was as important for the authority of the League of Nations as the Abyssinian crisis, which overshadowed it at the time and continues to do so today. At a time when the Nazi governments both in Berlin and Danzig itself were conducting a very aggressive co-ordinated campaign to impose totalitarian rule on the Free City, Lester, in contrast to most of his predecessors, focused on carrying out his two

⁴ M. Andrzejewski, *Ludzie Wolnego Miasta Gdańska (1920-1939)*, Gdańsk 1997, p. 123.

⁵ P. McNamara, 'Lester, Sean', *Encyklopedia Gdańska*, Gdańsk, 2012, p. 570.

main duties, namely to guarantee Danzig's democratic constitution and mediate disputes between the governments of Danzig and Poland.

Moreover, having grown up a Belfast protestant, later becoming an Irish nationalist, Lester was keenly aware how an atmosphere of mutual hate and suspicion between ethnic and religious groups could envelop politically divided small territories. In addition, his experience as League Rapporteur for Minorities in Geneva in the early 1930s when he displayed his abilities as an effective mediator in serious international disputes led to him being offered the Danzig position in late 1933. On taking up the post the following year, Lester informed Irish leader Eamon de Valera that, 'Poles and Germans and Danzigers are united in their belief that an Irishman will understand their respective points of view, and will defend their respective interests'⁶.

Lester's greatest challenge in the Free City was dealing with the consequences of a failed attempt by the NSDAP to take complete control of Danzig's parliament during elections held in 1935. While the Nazis had hoped for a two-thirds majority in order to be legally empowered to change the Danzig constitution into a Nazi charter, the party had, even by using widespread intimidation, violence and fraud, ended up with only 57% of the votes. It was apparent at the outset that, from the Nazi point of view, the elections were to be Danzig's own plebiscite in which the only issue was to be the Free City's return to the Reich. For the opposition on the other hand, it was a merely a question of their fight for survival as a two-thirds Nazi majority would mean the elimination of all non-Nazi political and social groups.

One factor which caused this Nazi failure was Lester's decision to put pressure on the Danzig Senate to conduct free and fair elections, thereby drawing attacks from Greiser⁷. However, instead of strengthening his position, Lester's damning reports to the League Council regarding brazen Nazi electoral and constitutional violations actually sealed Lester's political fate in Danzig. This was because they confronted those European diplomats and politicians who wished to appease Hitler with the very awkward truth of what Nazi rule of parliamentary institutions meant in practice.

Indeed, Lester's report to the League Council in January 1936 spelled out in very frank terms that 1935 had been a year of "considerable difficulty and anxiety." which had seen "an intense development of the policy to create a National Socialist community de facto. The exhortations of the Council at

⁶ 'Sean Lester', Dictionary of Irish Biography, Royal Irish Academy/Cambridge University Press, 2009, (<http://dib.cambridge.org>).

⁷ 'Kurier Warszawski', no. 3/4/1935.

each of its three sessions and my unintermittent efforts have not prevented the application of an anti-constitutional policy in a steadily increasing degree ...”⁸. Lester next dealt with the April elections which were held under conditions “affected by laws subsequently established by the Council to be unconstitutional.” The existence of a large minority opposed to Nazi policies “did not check the efforts to apply to a still greater extent the principles of National Socialism”⁹.

Freedom of the Press had also been severely curtailed and this was in Lester’s view “entirely unsatisfactory”. The Senate “would appear to have been guided more by what is legally possible in a National Socialist State than by what is legally right in a community governed by a Constitution like that of Danzig.” Lester cited only a few examples as “a list of suppressions during the whole year would be proportionately imposing.” Moreover, the Volkstag had been reduced to nothing more than a sham parliament, having met on only seven occasions during the entire year. With each session lasting about an hour, “pitifully inadequate” arrangements were made for the opposition to have an opportunity to speak. Parliamentary restrictions bordering on the ridiculous were introduced in order to further hinder the opposition, while its deputies were arrested on several occasions in violation of their parliamentary immunity. Lester records that at a late 1935 meeting, the opposition was denied the opportunity to ask even one of twenty questions which it had tabled “on the extraordinary ground that they would disturb the tenor of Parliamentary life!”¹⁰.

Lester's public airing of the Danzig Senate's shameless disregard concerning its constitutional obligations was extremely embarrassing for the Free City's authorities and led to a five-month period of co-operation with the High Commissioner. For instance, when, during a lunch with Greiser in late February 1936, Lester mentioned some incidents of violence which had occurred recently, the Senate President “promised me he would see the Police President and the head of the S.A. before leaving Danzig and impress upon them that such things should not recur; that he had an understanding with the High Commissioner and other interested parties and would insist upon the avoidance of any complication of the new policy.”¹¹

⁸ *Annual Report of the High Commissioner for the year 1935, 15/11/1936*, Polish State Archives in Gdansk (Archiwum Państwowe w Gdańsku/APG) 259/157, p. 251.

⁹ *ibid.*, p. 251.

¹⁰ *ibid.*, p. 253.

¹¹ Sean Lester Diary, 25/2/1936, A copy of this diary may be consulted at the League of Nations Archive, Geneva.

¹¹ C. Poznański, *The Rights of Nations*, London, 1942, p. 3.

However, due to the fact that Danzig's Volkstag and Senate had almost totally subordinated themselves to Hitler's will, Berlin soon ordered a stop to this conciliatory policy towards Lester. This took the form of a direct assault on the High Commissioner's authority, in revenge for his activities and his damning reports to the League, by ordering the officers of a German cruiser, the *Leipzig*, to openly snub the Irishman during an official courtesy visit to the Free City in June 1936. With both Lester and the League Council outraged at such an insult from Germany, Senate President Greiser was summoned to Geneva to outline Danzig's position. On his way to Geneva, however, Greiser passed through Berlin where he met Adolf Hitler, Hermann Göring and Albert Forster and received instructions to launch an extremely aggressive attack on Lester during the League Council meeting on 4 July 1936. When Greiser arrived he was in an excitable state and seemed to some to be half-drunk¹². Later, addressing the Council, he claimed that the *Leipzig* incident had nothing whatsoever to do with Danzig and was a problem between the League and Germany. He then stated that he was in Geneva as the governor of 400,000 Germans "who did not want their destinies to be eternally linked with the League of Nations." Lester, Greiser continued, "did not understand the mentality of the German population" and it was due to the Irishman's attitude that the majority had ended up being "terrorised" by the minority. The Council had two choices, Greiser suggested. Either it could recall Lester and send a replacement or "in view of the imminent reorganisation and reformation of the League of Nations should decide no longer to send a High Commissioner"¹³. Greiser concluded by giving the Hitler salute which drew laughter from the press gallery. In response, he walked over to the reporters and made an offensive gesture which was described by those present as "cocking a snook"¹⁴. Moreover, the Nazi press, both in Danzig and Germany, maintained their co-ordinated campaign against Lester which had been launched following the *Leipzig* incident¹⁵. With Greiser having called the League's bluff, Lester, on his return to Danzig a few days later, felt sufficiently nervous to request Polish military intervention to restore his authority in the Free City¹⁶. Warsaw, although giving the impression it was ready to act, used the crisis to expropriate most of the High Commissioner's powers through a subsequent League Council mandate.

¹² "Gazeta Gdańska", no. 6/7/1936.

¹³ "The League of Nations Official Journal 1936", pp. 762-766.

¹⁴ Greiser had to later leave the League building surrounded by twelve detectives, "Gazeta Gdańska", no. 7/7/1936.

¹⁵ 'Allensteiner Zeitung', no. 7/7/1936.

¹⁶ Lester to Papée, APG, 259/924, p. 497, marked 'Secret'.

The autumn of 1936 left Lester isolated politically and socially in Danzig, with the Senate treating him and his family as *personae non gratae*, and placing his residence under police surveillance. No longer having the power to guarantee the Free City's constitution or the co-operation of the Nazis to act as an arbiter of Danzig-Poland disputes, the announcement of his promotion to Deputy Secretary General of the League that September seemingly allowed both Lester and his bosses in Geneva to save face. However, the news was openly celebrated for weeks afterwards by Greiser and Forster as a Nazi victory in the struggle to rid the Free City of both the League of Nations and, what they termed, Lester's "meddling in internal affairs." It was also obvious to sections of the British press that Lester's "retirement at this juncture will inevitably, if unjustifiably, be interpreted as a retreat by the League. Already rumours are in circulation that Mr. Lester's successor will be, by private agreement between the German and Polish Governments, a Polish national, who may be disinclined to turn a critical eye on Nazi tamperings with the Danzig Constitution so long as no Polish rights are in question.¹⁷" As it turned out, Lester's successor was not a Pole but a German-speaking Swiss historian, Carl Burckhardt, who, finding himself to be in an almost entirely powerless post, subsequently allowed the position to become an instrument of Hitler's appeasers. Thus, the departure of Lester from Danzig heralded the removal of the last real obstacle to the Nazi takeover of the Free City.

Therefore, of the nine League High Commissioners who served during the history of the Free City, Sean Lester stands out as the circumstances with which he had to deal were unique. Although it is true that other High Commissioners had had to deal with the Danzig Nazis while they were either gaining strength or already in power, the League of Nations' relatively strong position from the early 1920s to the mid-1930s meant the Danzig Parliament, Constitution or opposition parties were not under a direct threat as yet. Thus, the High Commissioners' main weapon or being able to summon Danzig's parliament before the League Council in Geneva was still a potent one. However, as the League's credibility began to rapidly wane from 1935 onwards, this weapon became less and less effective, just when Lester needed it most. Indeed, with the Manchurian and Abyssinian crises having exposed the League as a paper tiger by 1936, Sean Lester found that he was still expected to stop a political situation threatening to descend into freefall with hopelessly inadequate tools. As Hans Leonhardt says; "Faced with the impact of a world-revolutionary movement, he had nobody behind him but a secretary and a few typists and servants"¹⁸.

¹⁷ "The Spectator", no. 2/10/1936, pp. 2-3.

¹⁸ H. L. Leonhardt, *The Nazi Conquest of Danzig*, Chicago 1942, p. 221.

Indeed, the fundamental problem was that none of the 'Great Powers of Europe' had considered that the League would ever be in the absurd situation of having to deal with a governing party in Danzig that not only rejected democracy but wished to break away from the League itself. Admittedly, Sean Lester himself did not immediately appreciate the ludicrousness of attempting to convince a party demanding totalitarian government to work within the terms of a democratic constitution, although he soon changed his mind.

Despite Lester's warnings, however, the League Council went along hoping, time after time, that the situation would sort itself out in the end, as its usual policy of non-intervention had always worked in the past. As an increased number of Danzig petitions from the democratic opposition began to come in to Geneva during the second year of Lester's term, this was not seen as evidence that there were fundamental problems which needed to be conclusively solved. In fact, the Council was more anxious to prevent these petitions being brought to its attention in the first place, hoping that the High Commissioner alone would deal with the violations which had given rise to them.

Without doubt, there were many senior figures both on the Council and in various European governments who, supporting appeasement, felt that Lester's conscientious approach towards opposition petitions was threatening to further upset the League's already strained relations with Germany. The clearest example of this is the Council's failure to invalidate and re-run the April 1935 elections. Indeed, with Nazi support having collapsed in Danzig due to a severe financial crisis, a re-run of these elections under the strict supervision of the League that summer could have removed the Nazis from power, thereby removing Hitler's justification for conquering Danzig in September 1939. Indeed, although Poland's role was crucial in these events, Lester did not get the support he needed from Warsaw despite assurances from Polish foreign minister, Col. Józef Beck, that he would have the full backing of the Polish government. However, there were figures within the Polish diplomatic service, especially Kazimierz Papée, the Polish Commissioner General in Danzig, who not only intervened with the Senate on Lester's behalf but viewed Beck's reluctance to support the High Commissioner unequivocally against German interference in Danzig as a serious and fundamental threat to Polish interests¹⁹.

Indeed, there were also those in the League who rejected such a policy of appeasement, having read Lester's detailed reports on the true situation in Danzig. Although Lester did spend his first year in the Free City trying to reach an accommodation with 'moderate' Nazis such as Rauschnig, he naturally

¹⁹ Papée to Beck, 29/8/1936, APG, 259/925, p. 136, marked 'Secret'.

sympathised with the democratic opposition. In hindsight, one may suppose Lester took the view, then prevailing in Geneva, that one must be cautious about allowing what seemed to be isolated incidents, into a full-blown crisis leading to war²⁰. Subsequently, Lester's annual report of January 1936 was so unequivocal in its criticisms of the Danzig Nazi government that it exposed appeasement's main premise of attempting to gain Nazi moderation through concessions as entirely mistaken.

Thus, while it is now clear that the political climate was not conducive to a positive outcome by the time Lester had arrived in Danzig, his task was made a futile one by the coming together of several factors well beyond his control. As Lord Cecil observed, Danzig was now "a symptom of war"²¹. It is important to remember, however, that despite Lester being eventually swamped by greater events, he created a window of opportunity to delay the Nazi takeover of Danzig and the destruction of its democratic opposition lasting over a year. Thus, the fact that this was not taken advantage of by Europe's politicians and diplomats is their sin, not Lester's. Indeed, speaking to an Irish audience in London on St. Patrick's Day, 1937, Lester, no doubt bearing his recent experience in Danzig in mind, commented that "When the voice of Ireland has been heard in Europe ... it has been on the side of right and against the policy of might makes right", adding that "it has been seen that we are not only passionately devoted to the idea of freedom for ourselves, but we are a realistic people with a sense of responsibility and a sense of feeling for the difficulties of others"²².

By late summer 1939, the moment to protect Danzig had already long since passed with Sean Lester's tenure as League High Commissioner, a situation which he called 'a tragedy of European concern'²³. Indeed, having guaranteed Poland's security against a German invasion, British Prime Minister Neville Chamberlain disingenuously claimed that Britain would now be fighting for "principles" rather than "for the future of a far-away city in a foreign land"²⁴. Equally disingenuously, Adolf Hitler, in a letter to French Prime Minister Edouard Daladier just five days before the outbreak of the Second World War, claimed that it was the Poles, not the Germans who had begun: "to raise

²⁰ S. A. Barcroft, *The International Civil Servant: The League of Nations Career of Sean Lester, 1929-1947*, Dublin 1972, pp. 205-208.

²¹ "Leonhardt", p. 241.

²² "The Irish News", no. 18/3/1937.

²³ Sean Lester's Diary, 18/6/1937, and quoted in P. McNamara, *Sean Lester, Poland and the Nazi Takeover of Danzig*, p. 227.

²⁴ C. Poznański, *The Rights of Nations*, London, 1942, p. 3.

demands which one might, perhaps, describe as ridiculous madness, they were not so infinitely dangerous”, adding “I am now profoundly convinced that if, especially by Britain, Poland at that time had been told to be reasonable instead of launching a wild campaign against Germany in the press, and instead putting out rumours of German mobilization, then Europe would be enjoying today, and for 25 years, the condition of deepest peace”²⁵ .

Thus, when the Second World War did break out in Danzig, those who had refused to heed Lester’s warnings regarding the Nazi stealth tactics employed to take over the Free City in 1936 had greatly facilitated both the decline of the League of Nations and the rise of Nazi Germany. Moreover, given that Germany did not yet have a military force of full size or strength, if Lester had had much greater support from Britain, France and Poland in 1936, it is possible, or even probable, that Hitler’s ambitions for Danzig and the Polish Corridor would have been delayed or deflected elsewhere. Therefore, by not supporting Sean Lester’s position there, Britain, France and Poland inadvertently provided Hitler with the platform and justification he needed and desired to launch war against Poland three years later.

**“Europejskie Zmartwienie” – konflikt między Seanem Lesterem,
Wysokim Komisarzem Ligi Narodów nazistowskim Senatem Gdańska (1934-1937)**

Streszczenie

Sean Lester, protestant z Belfastu i irlandzki nacjonalista, stał się jednym z pierwszych prawdziwych dyplomatów w Irlandii, kiedy w 1934 r. został mianowany na stanowisko Wysokiego Komisarza w Lidze Narodów Wolnego Miasta Gdańska, bałtyckiego portu, pożądanego przez Polskę i Niemcy. Znalazłszy się w centrum intryg, Lester w bohaterski sposób i za wszelką cenę starał się przeszkodzić zamiarom Partii Nazistowskiej, co do przejęcie całkowitej kontroli nad miastem i przywrócenie go do Trzeciej Rzeszy. W połowie 1936 roku, będąc

Bibliografia

Sean Lester, as a Belfast protestant and Irish nationalist, is a particularly interesting figure in both the history of Irish and international diplomacy. In 1934 he became one of Ireland’s first truly international diplomats when he took up the post of High Commissioner of the League of Nations in the Free City of Danzig. As his term coincided with the Danzig NSDAP’s attempts to gain complete control of the city, Lester made strenuous and courageous efforts to frustrate these plans. By mid-1936, having become virtually the only obstacle

²⁵ Hitler to Daladier, 27/8/1939, translated copy from private source.

w istocie jedyną przeszkodą na drodze Nazistów do zdobycia Gdańska, Irlandczyk stał się celem bardzo agresywnej i w końcowej fazie udanej kampanii Hitlera i ruchu nazistowskiego, aby wydalić go z Wolnego Miasta. Ponieważ Polska była jedynym krajem, który miał zagwarantowane oficjalne prawa do Gdańska, stanowisko Polski w związku z tymi wydarzeniami było niezwykle istotne i być może nawet bardziej kluczowe niż rola samej Ligi Narodów.

left in the way of Nazi conquest of Danzig, Lester soon became the focus of a very aggressive and eventually successful Nazi campaign to have him forced out of the Free City. As Poland was the only country with guaranteed official rights in Danzig, Warsaw's position regarding these events was crucial and was, perhaps, even more important than that of the League of Nations itself.

Słowa kluczowe

Keywords

Wolne Miasto Gdańsk, Sean Lester, nazistowskie Niemcy, polityka ustępstw, Polska, Europa międzywojenna, bezpieczeństwo międzynarodowe

The Free City of Danzig, Sean Lester, Nazi Germany, Appeasement, Poland, Inter-war Europe, International security.

Bibliografia

'Allensteiner Zeitung', no. 7/7/1936.

Annual Report of the High Commissioner for the year 1935, 15/11/1936, Polish State Archives in Gdansk (Archiwum Państwowe w Gdańsku) 259/157.

"Gazeta Gdańska", no. 7/7/1936.

"Leonhardt", p. 241.

"The League of Nations Official Journal 1936", pp. 762-766.

Andrzejewski M., *Ludzie Wolnego Miasta Gdańska (1920-1939)*, Gdańsk, 1997.

Barcroft S. A., *The International Civil Servant: The League of Nations Career of Sean Lester, 1929-1947*, Dublin 1972.

Dictionary of Irish Biography, Royal Irish Academy/Cambridge University Press, 2009.

Encyklopedia Gdańska, Gdańsk, 2012.

„Gazeta Gdańska”, no. 6/7/1936.

„Kurier Warszawski”, no. 3/4/1935.

Leonhardt H. L., *The Nazi Conquest of Danzig*, Chicago 1942.

Marchlewicz, A. Kucharski (eds.), *Polska-Irlandia: Wspólna historia?*, Poznań 2015.

McDonough (eds.), Bern, Berlin, Bruxelles, Frankfurt am Main, New York, Wien, 2011.

McNamara P., *Sean Lester and Polish Foreign Policy, 1934-1937* [in:] *Polish – Irish Encounters*, S. Egger, J. McNamara P., *Sean Lester, Liga Narodów I Polska w Wolnym Mieście Gdańsku, 1934-1937*, [in:] K. McNamara P., *Sean Lester, Poland and the Nazi Takeover of Danzig*, Irish Academic Press, Dublin and Portland 2009.

McNamara P., *The Free City of Danzig's rejection of its hinterland, as seen through events concerning the League of Nations and Danzig, 1933-1937*, [in:] *Port-Cities and their Hinterlands: Migration, Trade and Cultural Exchange from the early seventeenth-century to 1939*, R. Lee (eds.), London in 2016 (in press).

Mikos S., *Wolne Miasto Gdańsk a Liga Narodów 1920-1939*, Gdańsk 1979.

Poznański C., *The Rights of Nations*, London, 1942.

“The Irish News”, no. 18/3/1937.

“The Spectator”, no. 2/10/1936, pp. 2-3.

Dlaczego na przełomie XIII i XIV wieku doszło do upadku jarmarków szampańskich?

Jarmarki, organizowane w Szampanii od XI do XIV wieku, pełniły niebagatelną rolę w wymianie handlowej pomiędzy państwami całej Europy. Niestety, literatura polska zajmująca się tym tematem jest uboga. Wymiana handlowa odbywająca się na terenie czterech miast Szampanii, tj. Troyes, Provins, Bar-sur-Aube i Lagny nie doczekała się w Polsce zbadania, a tym bardziej opisanie. Poza ogólnymi informacjami zawartymi w pracach S. Inglota „Historia gospodarcza średniowiecza” i J. Kuliszera „Powszechna historia gospodarcza średniowiecza i czasów nowożytnych” oraz rozdziałem dotyczącym jarmarków w książce J.L. Abu-Lughold „Europa na peryferiach. Średniowieczny system-świat w latach 1250-1350”, nie znajdziemy w literaturze przedmiotu szerszych informacji na ten temat. Co więcej, o przyczynie ich upadku trudno szukać opracowań obcojęzycznych. Pewne informacje pojawiają się w pracach C. Verlindena „Markets and Fairs”, K. DeVries „Calculating Profits and Losses during the Hundred Years War” czy J.A. van Houtte „The Rise and Decline of the Market of Bruges”, są one jednak szczątkowe i nie odpowiadają w pełni na pytanie o przyczyny upadku jarmarków. Fakt niepodjęcia tego tematu w szerszej dyskusji naukowej może dziwić, zważywszy na pozycję, jaką zajmowały jarmarki szampańskie w europejskim systemie gospodarczym. Niniejsza praca powstała w celu wypełnienia tej luki, przynajmniej w niewielkim stopniu. Autor zdaje sobie sprawę, iż przyjęte szerokie ramy czasowe nie pozwalają w pełni na przedstawienie wszystkich przyczyn upadku jarmarków. Z tego powodu skupiono uwagę na najważniejszych. Poczynając od przyczyn politycznych, jak włączenie Hrabstwa Szampanii do Królestwa Francji, poprzez społeczne – kryzys demograficzny XIV wieku, a na ekonomicznych kończąc, autor postara się przedstawić proces, który zakończył świetność jarmarków szampańskich w strukturze gospodarczej średniowiecznej Europy.

Włączenie hrabstwa Szampanii do Królestwa Francji

Rok 1284 był początkiem końca niezależności politycznej hrabstwa Szampanii. Wówczas to Filip, syn Filipa III, następca tronu Francji, poślubił Joannę, kró-

¹ mgr Karol Ossowski – Uniwersytet Jagielloński.

lową Nawarry. Była ona córką Henryka I (III w Szampanii) Grubego, króla Nawarry i hrabiego Szampanii, Brie i Bar, i jedyną jego spadkobierczynią². Ślub z przyszłym królem zapowiadał utratę niezależności przez Szampanię i włączenie jej do domeny królewskiej. Tak też się stało. Filip został królem w niecały rok później i odtąd był nazywany Filipem IV Pięknym. Joanna zmarła w 1305 roku i hrabstwo przeszło w ręce jej syna Ludwika. Pozostawało formalnie niezależne od korony aż do 1361 roku. Będąc cały czas w rękach królewskich synów i pełniąc rolę apanażu, faktycznie znajdowało się ono pod ścisłą kontrolą monarchy. Instytucje hrabstwa były zbyt słabe, aby oprzeć się wpływowi z Paryża. W szybkim czasie jego skarb zwany *Grands Jours* został obsadzony królewskimi urzędnikami. Podobnie było z sądami i innymi urzędami³. Następnie podniesiono podatki, np. w 1291 roku wprowadzono podatek w wysokości dwóch liwrów od każdej transakcji handlowej, poza tym już w latach 1294-1295 ściągano nadzwyczajne podatki od towarów. To był jednak dopiero początek obciążeń podatkowych, które znacznie ograniczały rozwój jarmarków⁴. Filip potrzebował pieniędzy z podatków na wojny, toczone głównie z Flandrią⁵.

Właśnie ten konflikt przysporzył wielu problemów Szampanii i jej jarmarkom. Już w 1262 roku pojawiły się pierwsze trudności w relacjach francusko-flandryjskich. Flandria była w tym czasie autonomicznym hrabstwem należącym do korony francuskiej. Na granicy między obydwoma terytoriami pobierano opłaty, głównie w Bapaume. W tym właśnie roku tamtejsi celnicy znacznie zaostrzyli kontrole i podnieśli opłaty. Z tego powodu przez pewien czas kupcy flandryjscy bojkotowali jarmarki szampańskie, co odbijało się na ich funkcjonowaniu⁶. Sytuacja zaczęła się pogarszać jeszcze bardziej od 1295 roku. Rozpoczął się wówczas długoletni konflikt Francji i Flandrii. Nawet fakt, że pojawiały się w nim okresy spokoju, nie poprawiał coraz gorszych stosunków-handlowych między Flandrią a Szampanią⁷. Wojna, pomimo że nie dotyczyła bezpośrednio Szampanii, to jednak znacznie utrudniała udział flandryjskich kupców w jarmarkach. Bardzo szkodliwa sytuacja powstała po roku 1302. Wówczas to doszło do masakry Francuzów w Brugii podczas tzw. Jutrzni Bru-

² E.M. Hallam, J. Everard, *Francja w czasach Kapetyngów 987-1328*, Warszawa 2006, s. 360.

³ Tamże, s. 388.

⁴ A. Titlley, *Medieval France a Compilation to French Studies*, Cambridge 1922, s. 107.

⁵ J. Baszkiewicz, *Historia Francji*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974, s. 144.

⁶ J.L. Abu-Lughold, *Europa na peryferiach. Średniowieczny system-świat w latach 1250-1350*, Kęty 2012, s. 117.

⁷ E.M. Hallam, J. Everard, dz. cyt., s. 362.

gijskiej. Tamtejsi tkacze, niezadowoleni z obciążeń podatkowych, doprowadzili do buntu. Król wysłał przeciw nim armię. Wkroczyła ona do miasta i zaczęła represjonować rodziny rebeliantów. W odpowiedzi buntownicy w nocy z 17 na 18 maja zaatakowali żołnierzy. Większość Francuzów została zabita. Także w 1302 roku Flamandowie wygrali z Francuzami pod Courtaî⁸. Odpowiedzią monarchy francuskiego było wydanie dekretu o aresztowaniu każdego kupca flandryjskiego. Prawo to utrzymało się aż do 1304 roku⁹. W 1312 roku ówczesny hrabia Flandrii Robert de Bethune musiał oddać królowi francuskojęzyczne kasztelanie swojego władztwa tj. Lille, Douai i Bethune jako odszkodowanie wojenne. Hrabstwo Flandrii coraz bardziej oddalało się od Francji. Posługiwano się tam już tylko jednym językiem dolnoniemieckim, a mieszczanie domagali się niezależności od korony. Wojna wybuchła na nowo w 1315 roku¹⁰. Poprzedziły ją nowe podatki oraz wygnanie kupców flandryjskich z jarmarków szampańskich, podobnie jak kiedyś kupców z Piacenzy. Był to ogromny cios ekonomiczny dla jarmarków. Przestraszeni kupcy zrezygnowali z Szampanii i szukając innych miejsc handlowych. Takie same działania podjęli też kupcy włoscy, na których król Francji również nakładał pokaźne podatki od dochodów z handlu¹¹.

Wojna francusko-flandryjska zakończyła się pokojem w Arques w 1326 roku. Nie rozwiązano jednak konfliktu do końca. Niepokoje mieszczaństwa z Flandrii pozostały i przyczyniły się niedługo później do wybuchu konfliktu na nowo¹². Tylko tym razem do wojny włączyła się także Anglia, co oznaczało wybuch wojny stuletniej i pojawienie się kolejnych problemów dotyczących jarmarki szampańskie.

Wojna stuletnia

Początkowy etap wojny francusko-angielskiej dotyczył kolizji interesów w Gujennie i Flandrii. Plantageneci (dynastia panująca w Anglii), mieli dziedziczne prawa do terenów Gujenny już od połowy XII wieku. Wówczas to Henryk II Plantagenet, hrabia Andegawenii, poślubił w 1152 roku Eleonorę Akwitańską, dziedziczkę Księstwa Akwitanii. Niedługo później, bo w 1154 roku został królem Anglii¹³. W latach następnych często dochodziło do konfliktów, które

⁸ J. Baszkiewicz, dz. cyt., s. 137.

⁹ J.L. Abu-Lughold, dz. cyt., s. 117.

¹⁰ M. Jones, *The last Capetians and early Valois kings, 1314–1364*, [w:] *The New Cambridge Medieval History*, t. VI c. 1300-c.1415, M. Jones (red.), Cambridge University Press 2006, s. 396-397.

¹¹ J.L. Abu-Lughold, dz. cyt., s. 118.

¹² E.M. Hallam, J. Everard, dz. cyt., s. 368.

¹³ D. Boyd, *Eleonora Akwitańska, Królowa Francji i Anglii*, Warszawa 2005,

w czasach Filipa IV Pięknego przybrały na sile. Starał się on podporządkować terytorium angielskie Koronie, co budziło sprzeciw Edwarda I, ówczesnego króla Anglii. Urzędnicy królewscy ingerowali w wewnętrzne sprawy księcia Gujenny¹⁴. Kryzys nastąpił w 1294 roku, kiedy to Filip IV odebrał lenno nowemu królowi Anglii, Edwardowi II, za niezapewnianie porządku na jego terytorium. Doszło do konfliktu prowadzonego równoległe z kampanią we Flandrii. Z powodu tak rozległych walk obciążenia dotknęły wszystkie ziemie francuskie z Szampanią włącznie. Pokój zawarto dopiero w 1303 roku¹⁵. Jednak te wydarzenia były jedynie preludium do wojny stuletniej, która wybuchła trzydzieści lat później.

W 1328 roku zmarł Karol V, ostatni z dynastii Kapetyngów. Jego następcą został Filip VI z dynastii Walezjuszy. Jego ojcem był Karol de Valois, młodszy syn Filipa III Śmiałego, króla Francji. Prawa do tronu Francji miał również Edward III, król angielski, który był synem Izabeli Francuskiej, córki Filipa IV Pięknego¹⁶.

Wojna faktycznie wybuchła w 1337 roku z przyczyn gospodarczych, a nie politycznych. Nieufność od początku XIII wieku wciąż narastała. Walezjusze kontynuowali politykę swoich poprzedników i dążyli do podporządkowania Gujenny. Doprowadziło to do tego, że niedawne spory angielsko-francuski oraz flamandzko-francuski wybuchły na nowo. Hrabia Flandrii Ludwik był oddanym sługą króla Francji, ale jego poddani już nie¹⁷. Dążenie do ścisłego podporządkowania Flandrii Koronie nie podobało się jej mieszkańcom i królowi angielskiemu. Sytuacja zaogniła się, gdy Edward III wstrzymał sprzedaż wełny do Flandrii. Tamtejszym mieszkańcom groziła klęska gospodarcza, odbijająca się na jarmarkach szampańskich, na które nie docierały flamandzkie sukna. Doszło do wygnania kupców angielskich z Flandrii i Francji, a flandryjskich z Anglii¹⁸. Zdesperowani Flandryjczycy obalili swojego hrabiego w 1337 roku. Nowym „zarządcą” został Jakub van Artevelde z Gandawy. W zamian za nieprzerwane dostawy wełny angielskiej uznał Edwarda III królem Francji. W takiej sytuacji Filip VI ogłosił konfiskatę Gujenny. Rozpoczęła się wojna, która trwała przez kilka pokoleń. Działania wojenne toczyły się na terytorium francuskim, w tym

s. 120-126.

¹⁴ E. Perroy, R. Doucet, A. Latreille, *Historia Francji*, t. I, *Od początku dziejów do roku 1774*, Warszawa 1969, s. 182.

¹⁵ E. Perroy, R. Doucet, A. Latreille, dz. cyt., s. 183; E.M. Hallam, J. Everard, dz. cyt., s. 363.

¹⁶ J. Baszkiewicz, dz. cyt., s. 146-147; E.M. Hallam, J. Everard, dz. cyt., s. 363.

¹⁷ A. Titlley, dz. cyt., s. 118-119.

¹⁸ M. Jones, dz. cyt., s. 400-401; J. Baszkiewicz, dz. cyt., s. 148.

także w Szampanii¹⁹. Zniszczenia i przemarsze wojsk bardzo mocno uderzyły w całą gospodarkę francuską, a najbardziej w funkcjonowanie jarmarków szampańskich.

„Mówię, iż rzeczone zbrodnie popełniają nie tylko wrogowie, ale że dokonywali ich i dopuszczali się niektórzy z tych, co mienili się żołnierzami królewskimi; ci, pod pozorem kontrybucji lub innym, chwyтали mężczyzn, kobiety i małe dzieci bez różnicy wieku i płci (...), chwyтали księży, mnichów i sługi Kościoła i rolników (...) zadawali im tortury (...) bili ich tak, iż niektórzy zostawali kalekami, inni wpadali w szal i utracili zmysły; tamci ściągali haracz ze wsi, tak iż uboga wioska płaciła osiem i dziesięć razy (...) słowem, od lat trzydziestu albo i więcej rzeczy tak źle były rządzone, że to królestwo zrujnowane jest i wyludnione”²⁰.

Takimi słowami biskup Jan Jouvenel des Ursinis, pochodzący z Troyes, opisywał w jednym ze swoich listów okrucieństwa wojny w drugiej połowie XIV wieku. Zarówno rabusie, jak i żołnierze, pustoszyli kraj, grabiąc i paląc wszystko na swojej drodze. Niszczono były plony, wypalano całe wsie, mordowano ludność cywilną. Bardzo poważnie uderzało to w gospodarkę francuską. Zniszczone wsie nie dostarczały towarów miastom. Te znów były przeludnione i nie potrafiły wyżywić rzeszy ludności²¹. Kupcy działający zarówno lokalnie, jak i na odległych obszarach, napotykali na ogromne trudności w prowadzeniu handlu. Musieli wynajmować drogą eskortę zbrojną. W konsekwencji towarów było mało i drożały. Trudne stało się dotarcie na jarmarki w czasie działań zbrojnych²². Jak wskazują źródła, na terytorium Szampanii cały czas przebywali żołnierze. Wspomina o tym np. tekst z 1422 roku:

„Okolo tegorocznego święta Wniebowstąpienia Pańskiego znajdowało się w Szampanii mnóstwo ludzi z kompanii; (...) mówili, że służą (...) kapitanom różnej narodowości i z różnych krajów. Ludzie ci dopuszczali się każdego dnia takich i tak ogromnych niegodziwości, iż boleśnie jest o tym opowiadać (...)”²³.

Poza tym drogi w całej Francji stały się bardzo niebezpieczne. Grasowali na nich rabusie, złodzieje, mordercy. Królowie, jak i lokalni panowie, byli zbyt

¹⁹ E. Perroy, R. Doucet, A. Latreille, dz. cyt., s. 200; D. Hay, *Europa w XIV i XV wieku*, Warszawa 2001, s. 123-124.

²⁰ J.J. des Ursinis, list ogłosił H. Denifele [w:] *La Desolation des eglises, monasteres et hopitaux en France au milieu du XV siècle, I*, Paris 1897, s. 497-501; tłum. za: M. Mollat, *Średniowieczny rodowód Francji nowożytnej XIV-XV wiek*, Warszawa 1982, s. 33.

²¹ M. Mollat, dz. cyt., s. 29-30.

²² Tamże, s. 106-107.

²³ A. Bossuat, *Perrinet Gressart et Francois de Surienne, agents de l'Angleterre*, Paris 1936, s. 5; tłum. za: M. Mollat, dz. cyt., s. 31.

słabi, aby temu zapobiegać²⁴. Dawne przywileje i listy, chroniące kupców na drogach, przestały mieć jakiegokolwiek znaczenie. Tym bardziej, że sami władcy francuscy prowadzili działania, które właściwie przypominały rabunek kupców i bankierów. Również Lombardczycy doznawali ucisków. Od początku wojny Korona zajmowała wierzitelności ich dłużników, ograniczała im zyski z odsetek czy pobierała ogromne opłaty za ochronę. Dochodziły do tego liczne podatki²⁵. Nic więc dziwnego, że na jarmarki Lombardczyków zaczęło przybywać coraz mniej. Ostatni pojawili się tam w roku 1348²⁶.

Czarna śmierć i kryzys demograficzno-społeczny XIV wieku

„Powiem więc, że w roku od narodzenia Pana naszego, Jezusa Chrystusa, tysiąc trzysta czterdziestym ósmym, w sławnym mieście Florencji, klejnot miast włoskich stanowiącym, wybuchła zaraza morowa, sprowadzona wpływem ciał niebieskich albo też słusznie przez Boga zesłana dla ukarania grzechów naszych. Mór zaczął się na kilka lat przedtem na Wschodzie i spowodował tam wielkie spustoszenia. Powoli, z miejsca na miejsce się przenosząc, zaraza do krajów zachodnich dotarła. Zapobieżenia ludzkie na nic się wobec niej zdały”²⁷.

Tymi słowami Giovanni Boccaccio opisywał w swoim sławnym dziele „Dekameron” z 1350 roku wybuch wielkiej zarazy. Jest to fragment jednego z najlepszych opisów literackich wydarzeń tamtych dni.

Czarna śmierć, jak nazywano zarazę, rozprzestrzeniła się na ogromne połacie Europy. Żeby jednak do tego doszło, potrzebowała odpowiednich warunków. Po 1300 roku klęski głodu, powstania chłopskich czy zarazy nasiliły się²⁸.

Na przełomie wieku XIII i XIV ludność Europy osiągnęła swoje ówczesne apogeum liczebności. Zgodnie ze spisem z 1328 roku w samej francuskiej domenie królewskiej, zajmującej trzy czwarte kraju, znajdowało się 3,3 mln dymów, czyli ok. 15 mln ludzi, co jak na tamtejsze warunki było liczbą ogromną²⁹. Stosowane wówczas metody uprawy ziemi nie pozwalały na uzyskanie plonów wystarczających do ich wyżywienia. Także od początku XIV wieku pojawiły się lata nieurodzajów, po których następował głód i epidemie. Już wówczas pojawiały się: tyfus, malaria, gruźlica czy ospa³⁰. Dziesiątkowały one

²⁴ M. Mollat, dz. cyt., s. 31.

²⁵ M. Jones, dz. cyt., s. 415-418.

²⁶ J.L. Abu-Lughold, dz. cyt., s. 119.

²⁷ G. Boccaccio, *Dekameron*, Gdańsk 2000, s. 9.

²⁸ D. Hay, dz. cyt., s. 33; Ch. Klapisch-Zuber, *Plague and family life*, [w:] *The New Cambridge Medieval History*, t. VI... dz. cyt., s. 124.

²⁹ E. Perroy, R. Doucet, A. Latreille, dz. cyt., s. 194.

³⁰ Ch. Klapisch-Zuber, dz. cyt. s. 130.

ludność, głównie chłopów, a w dalszej kolejności mieszczan. Najgroźniejszy był wielki głód z lat 1310-1317, kiedy to np. w Ypres wymarło 10% populacji czy w Brugii 5%³¹. W niektórych rejonach dochodziło nawet do 15% spadku populacji³². Taka sytuacja miała miejsce na większości terytorium Europy, przez co nie dało się sprowadzić niezbędnej żywności, aby pomóc najbardziej dotkniętym regionom³³.

Nastąpiła także zmiana klimatu w Europie. Ludzie zaczęli uciekać z trudno uprawnych terenów lub wymierali³⁴. Dobrze opisuje to biskup z Lisieux, Tomasz Basin. Pomimo, że tekst pochodzi z czasów Karola VII, to jednak odzwierciedla sytuację z okresu całej wojny stuletniej: „(...) od Loary do Sekwany, a stamtąd do Sommy chłopci zostali wymordowani albo zmuszeni do ucieczki; prawie wszystkie pola długo, przez całe lata leżały odłogiem, bo brakowało tam nawet ludzi mogących je uprawiać, poza nielicznymi kawałkami ziemi, które – uprawiane z dala od miast, twierdz i zamków – musiały być małe, a to z przyczyny ciągłych grabieży”³⁵.

Czarna śmierć przywędrowała do Europy ze Wschodu na trzech geneueńskich okrętach. Pływały one wzdłuż wybrzeży włoskich i południowo-francuskich, transportując towary i jednocześnie roznosząc na tych terytoriach zarazę³⁶. Rozprzestrzeniała się ona niezwykle szybko. W 1348 roku była we Włoszech i południowej Francji. Rok później zajęła już całą Francję, Półwysep Iberyjski, Cesarstwo i Węgry, a w latach 1450-52 znalazła się w Anglii, Polsce, Skandynawii i na Rusi³⁷. Początkowo ludzie nie wiedzieli, jak rozprzestrzenia się choroba i przebywali często przy umierających bliskich. Zwiększyło to liczbę zgonów³⁸. Zaraza zbierała swoje śmiertelne żniwo w całej Europie. Dzięki źródłom wiemy, że np. w burgundzkiej wiosce Givry, gdzie zwykle umierało od 14 do 43 osób, w 1348 roku zmarło ich 649. Najbardziej wyludniały się miasta. Można tu podać przykład Albi w Italii, gdzie w latach 1343-1357 liczba ludno-

³¹ D. Hay, dz. cyt., s. 43.

³² Ch. Klapisch-Zuber, dz. cyt., s. 128.

³³ D. Hay, dz. cyt., s. 33.

³⁴ Tamże, s. 33-34.

³⁵ „(...) depuis la Loire jusqu'à la Seine, et de là jusqu'à la Somme, les paysans ayant été tués ou mis en fuite, presque tous les champs restèrent longtemps, durant des années, non seulement sans culture, mais sans hommes en mesure de les cultiver, sauf quelques rares coins de terre, où le peu qui pouvait être cultivé loin des villes, places ou châteaux ne pouvait être étendu, à cause des fréquentes incursions des pillards”; zob. T. Basin, *Histoire de Charles VII*, t. I, Paris 1933-1944, s. 85; tłum. za: M. Mollat, dz. cyt., s. 32.

³⁶ M. Mollat, dz. cyt., s. 34.

³⁷ Ch. Klapisch-Zuber, dz. cyt., s. 132.

³⁸ M. Mollat, dz. cyt., s. 35.

ści spadła z 9341 osób do 5712³⁹. Jednak najlepszym przykładem będzie tu Awinion. Jak podaje kanonik z Brugii, Ludwik de Boeringen w swoim liście: „mówi się, że razem wzięwszy w ciągu trzech miesięcy, to znaczy od 25 stycznia [1348 roku] do dzisiaj, pochowano w Awinionie 62 000 zmarłych”⁴⁰. Co pięć, dziesięć lat następowały nawroty zarazy, które w dalszym stopniu wyniszczały ludność Europy⁴¹.

Ogromny spadek liczby ludności miał również wielki wpływ na sytuację w Szampanii. Tam także pojawiały się nieurodzaje i klęski głodu. Zmniejszyło się zaludnienie zarówno na wsi, jak i w miastach. Lokalne stada owiec nie dostarczały już odpowiedniego surowca dla przemysłu sukienniczego. Poza tym pracownicy żądali wyższego wynagrodzenia. Dostawy z innych regionów Europy czy Francji były bardzo ograniczone. Nic dziwnego, że to właśnie w 1348 roku kupcy włoscy ostatecznie zaprzestali podróży do Szampanii. Nawet miejscowi kupcy z Szampanii nie mieli czym handlować, więc opuszczali swoje miejskie hale targowe⁴². Upadek jarmarków w tym czasie był już dla wszystkich oczywisty. Tym bardziej, że uderzał w nie także kryzys gospodarczy.

Kryzys ekonomiczny XIV wieku

Wiekii XII i XIII przyniosły ze sobą ogromny postęp gospodarczy na większości terenów Europy. Skolonizowano wówczas znaczną część ziem, a położenie ludności wiejskiej poprawiło się. W miastach znakomicie rozwinął się handel i przemysł, udoskonalił się obieg pieniądza, pojawił się kredyty, a liczba ludności znacznie zwiększyła się⁴³. Jednak rolnictwo europejskie z początkiem XIV wieku nie było tak wydajne jak w latach wcześniejszych. Wzrost produkcji osiągnano głównie przez prowadzenie gospodarki ekstensywnej, której negatywne efekty pojawiły się na przełomie XIII i XIV wieku⁴⁴. Nadmierne eksploatowanie ziemi oraz zły sposób nawożenia powodował jej wyjaławianie, w wyniku pola stawały się mniej wydajne⁴⁵. Budowa młynów, wiatraków czy stosowanie

³⁹ D. Hay, dz. cyt., s. 70-71.

⁴⁰ „Et, ut dicunt. in universo, in tribus mensibus, videlicet a XXV° die januarii mensis usque in hunc diem, sunt sepulta in Avinione LXII millia corpora mortuorum [...], por. Breve Chronicon Clerici Anonymi” [w:] *Corpus Chronique Flandriae*, red. J.J. de Smet t. III, Bruxellis 1856, s. 17; tłum. za: M. Mollat, dz. cyt., s. 37.

⁴¹ D. Hay, dz. cyt., s. 34.

⁴² J.L. Abu-Lughold, dz. cyt., s. 120-121.

⁴³ S. Inglot, *Historia gospodarcza średniowiecza*, Wrocław 1949, s. 267.

⁴⁴ J. Baszkiewicz, dz. cyt., s. 143.

⁴⁵ J. Kuliszer, *Powszechna historia gospodarcza średniowiecza i czasów nowożytnych*, T. 1, Warszawa 1961, s. 167-168.

trójpolówki nie niosły postępu gospodarczego, gwarantującego zaspokojenie potrzeb społecznych⁴⁶.

Tymczasem miasta, które rozwinęły się w XII i XIII wieku, potrzebowały dużych ilości żywności dla rzeszy obywateli. Przeciętne miasto liczące 3000 mieszkańców konsumowało 1000 ton ziarna rocznie, co ówczesnie stanowiło plon z 1500 ha pól. Były także miasta o wiele większe, potrzebujące ogromnych ilości zboża, żeby przetrwać. Nic więc dziwnego, że wszelkie niedobory na wsi szybko były odczuwane w miastach⁴⁷.

Pierwsza oznaka zbliżającego się kryzysu pojawiła się jednak w zupełnie innym miejscu, bo we Flandrii. Był nią zmierzch tamtejszego przemysłu sukienniczego⁴⁸. Wkrótce potem doszło do szybkiego regresu gospodarczego w całej Europie. Brakowało rąk do pracy, a robotnicy domagali się wysokich stawek. W niektórych rejonach podwyżki osiągnęły poziom nawet 50%. Władcy próbując panować nad sytuacją, wprowadzali płace maksymalne, ale były to rozwiązania nieskuteczne. Pola pustoszały, gdyż albo nie miał kto ich uprawiać, albo ludzie w czasach zarazy bali się na nich pracować⁴⁹. Obraz zniszczonej wojną, epidemią i głodem Francji został przedstawiony w kwestionariuszu z miasta Quercy z 1440 roku: „kraj przedstawia rozpaczliwy widok. (...) był to już siedemdziesiąty rok utrapień tej okolicy. Wyobraźcie sobie kraj tak tratowany przez blisko trzy ćwierci stulecia! (...) nie było ani uprawy, ani drogi, ani granic posiadłości, nic, co by znamionowało kraj zamieszkały. Zniknęły całe wioski (...)”⁵⁰.

Doszło do znaczącego zmniejszenia konsumpcji i ograniczenia handlu. Ludzie nie mieli środków na zakup towarów, których ilość w obiegu była również niewystarczająca⁵¹. Kupiectwo zaprzestało poruszania się między ośrodkami

⁴⁶ J. Le Goff, *Apogeeum chrześcijaństwa ok.1180-ok.1330*, Warszawa 2003, s. 11-12.

⁴⁷ B. Geremek, K. Piesowicz, *Ludzie, Towary, Pieniądze*, Warszawa 1968, s. 102.

⁴⁸ E. Perroy, R. Doucet, A. Latreille, dz. cyt., s. 195; C. Verlinden, *Markets and Fairs*, [w:] *The Cambridge Economic History t. III Economic Organization And Policies In The Middle Ages*, M.M. Postan, E.E. Rich, E. Miller (red.), Cambridge University Press 1965, s. 129.

⁴⁹ A.B. Hibbert, *The Economic Policies of Town*, [w:] *The Cambridge Economic History t. III...* dz. cyt., s. 197.

⁵⁰ „Cette contrée était l'image de la désolation. (...) qu'elle en était à sa soixante-dixième année de tribulation. Qu'on se figure des lieux foulés de la sorte pendant près de trois-quarts de siècle. (...) il n'existait plus ni culture, chemins, ni délimitations de propriété, rien de ce qui annonce un pays habité. Des villages entiers avaient disparu; (...)” ; zob. J. Quicherat, *Rodrigue de Villandrando*, Paris 1879, s. 147-148; tłum. za: M. Mollat, dz. cyt., s. 30.

⁵¹ A.B. Hibbert, *The Economic Policies of Town*, [w:] *The Cambridge Economic History*

handlowymi. Z braku towarów nie mieli po co wyruszać w drogę, a przewiezienie ich także było o wiele trudniejsze niż jeszcze pięćdziesiąt lat wcześniej. Poza tym zaczął się kształtować nowy system handlu. Kupcy mieli swoich agentów w głównych miastach handlowych. Nie potrzebowali już wyruszać w drogę i spotykać się osobiście. Najbardziej traciły na tym jarmarki szampańskie. Okazało się, że ich położenie nie sprzyja zakładaniu kupieckich punktów handlowych⁵².

Chaos gospodarczy pogłębiali jeszcze bardziej monarchowie. Jak wspomina francuski kronikarz Gilles li Muisis: „Nastał, mówią, czas drożyzny / I zaiste cud to wielki. / Żywność droga ponad wszystko, / Jadła, sukna koszt niezmierny”⁵³.

Królowie, zwłaszcza władca francuski, podnosili opłaty i podatki. Głównie chodziło tu o podatki od soli, przez co była ona bardzo droga i ograniczano jej zastosowanie w konserwacji żywności. To oznaczało mniejszą ilość tej żywności i krótszy okres jej przydatności do spożycia⁵⁴. Psuto także monetę, co najbardziej uderzało w miasta, ich kupców i rzemieślników. Zaczęło brakować cennych kruszców i monarchowie starali się zwiększać swoje zyski przez ograniczanie ich ilości w pieniądzu. Nie zdawano sobie wówczas sprawy, że uderzało to w całą gospodarkę, znacznie ją osłabiając⁵⁵.

Kryzys gospodarczy potęgowały buntury chłopskie. Największy z nich miał miejsce w 1358 roku. Powstanie żakierii⁵⁶, bo tak pogardliwie nazywano chłopów francuskich, wybuchło w chwili osłabienia państwa i króla. Objęło ono swoim zasięgiem okręg paryski, Pikardię i Szampanię. Chłopi nie mogli już znieść kolejnych przemarszów wojsk, nieustającego głodu i zniszczenia. Na ich czele stanął Wilhelm Cale. Zaatakowali oni szlachtę, palili dwory i niszczyli rejestry powinności poddańczych. Powstanie trwało tylko kilka miesięcy, ale doprowadziło do ogromnych zniszczeń na obszarach, które objęło. Do jego upadku doprowadzili zarówno Anglicy, jak i Francuzi⁵⁷.

Brak stabilności monetarnej oraz nieustające buntury chłopskie odstraszały, i tak już zdziesiątkowanych kupców włoskich czy flamandzkich. Szampania wraz z całą Francją stała się obszarem bardzo niebezpiecznym i niepewnym

ry t. III... dz. cyt., s. 197.

⁵² J.L. Abu-Lughold, dz. cyt., s. 124.

⁵³ G. li Muisis, *Poesies*, t. II, Louvain 1882, s. 77, 154; tłum. za: M. Mollat, dz. cyt., s. 40.

⁵⁴ M. Mollat, dz. cyt., s. 42

⁵⁵ J. Baszkiewicz, dz. cyt., s. 144; M. Mollat, dz. cyt., s. 41.

⁵⁶ Żakieria – od fr. *Jaques le Bonhomme*, czyli Pocziwy Kuba.

⁵⁷ J. Baszkiewicz, dz. cyt., s. 155; E. Perroy, R. Doucet, A. Latreille, dz. cyt., s. 205.

gospodarczo. Nic więc dziwnego, że zaczęły rozwijać się nowe drogi handlowe, omijające ten region.

Rozwój morskiego szlaku handlowego pomiędzy północną a południową Europą

W roku 1277 pierwszy genueński statek handlowy przepłynął Gibraltar i wzdłuż wybrzeży Francji dopłynął do portu Damme, który administracyjnie podlegał flandryjskiej Brugii. Nie był to jednak początek stałych kontaktów między miastami, aczkolwiek wydarzenie to oznaczało początek zmiany głównych szlaków handlowych między północą a południem Europy⁵⁸.

Wojny, zarazy i inne klęski z przełomu XIII i XIV wieku, które nawiedziły większą część Europy, a najbardziej Francję, znacząco wpłynęły na postrzeganie funkcjonujących szlaków handlowych. Włosi, którym najbardziej zależało na bezpieczeństwie i pewności w transakcjach handlowych, nie mogli ryzykować podróży szlakami przez Szampanię. Najlepszym wyjściem okazała się droga morska. Podróżowanie nią nie byłoby możliwe bez postępu technicznego, jaki się dokonał w żegludze morskiej w drugiej połowie XIII wieku.

W XII i XIII wieku Włosi używali trzech typów statków. Były to: statek żaglowy zwany *navis* lub *bucius*, z dwoma pokładami, posiadający od trzech do sześciu żagli; galera nazywana *galea*, *galteotis* lub *sagitta*, będąca okrętem wojennym napędzanym wiosłarzami z małymi pomocniczymi żaglami; oraz *tari-da*, będąca skrzyżowaniem pozostałych dwóch statków, posiadała zarówno wiosła, jak i dwa maszty z żaglami⁵⁹. Cały czas ulegały one rozwojowi, głównie zwiększając swoją pojemność ładunkową⁶⁰. Już w 1248 roku, na potrzeby VI krucjaty organizowanej przez króla francuskiego Ludwika IX Świętego, Genueńczycy wybudowali statek mający długość ponad 25 metrów. Mógł on przewozić stu krzyżowców z końmi i towarzyszącymi im ludźmi lub 600 ton ładunku. Statki o takiej ładowności w XIV wieku stały się standardem⁶¹.

Nastąpił także duży postęp w sprzęcie nawigacyjnym. W użyciu były astrolabium, sonda, a przede wszystkim kompas⁶². To, wraz z rozwojem doskonałych map, powstałych z połączenia kart morskich i tablic nawigacyjnych nazywanych *tavole profanator marteloio*, pozwalało na udoskonalenie żeglugi morskiej. Teraz mogła odbywać się ona także zimą⁶³. Poza tym podró-

⁵⁸ J.L. Abu-Lughold, dz. cyt., s. 130.

⁵⁹ Tamże, s. 160.

⁶⁰ D. Hay, dz. cyt., s. 323.

⁶¹ J.L. Abu-Lughold, dz. cyt., s. 161.

⁶² D. Hay, dz. cyt., s. 323.

⁶³ J.L. Abu-Lughold, dz. cyt., s. 162.

żowanie morzem dawało jeszcze jedną korzyść, a mianowicie oszczędność. Podróżując łodem trzeba było ponosić ogromne koszty z powodu ceł i opłat. Zwiększało to cenę transportu nawet o 15-20%⁶⁴. Istniało jednak niebezpieczeństwo ze strony piratów morskich. Włosi w celu zabezpieczenia swoich towarów podróżowali w konwojach, dzięki czemu mogli się przed nimi ustrzec. Jako pierwsi na trasie z Włoch do Brugii konwój zorganizowali Genueńczycy w roku 1291. Szybko jednak również Wenecjanie zdali sobie sprawę z wagi nowej trasy handlowej. Ich pierwsze statki przybyły do Flandrii już w 1314 roku⁶⁵.

Zmiana tras lądowych szlaków handlowych

Rozwój komunikacji morskiej nie oznaczał, że zaprzestano podróży szlakami lądowymi. Jednak z powodu wojny stuletniej we Francji zostały one przesunięte i zaczęły omijać Szampanię i jej jarmarki.

W XIV wieku znaczącą pozycję zdobyły jarmarki genewskie i tamtejszy szlak handlowy. W Genewie odbywały się cztery jarmarki i przybywali tam kupcy z Francji, północnej Italii, Aragonii, Szwajcarii czy Cesarstwa⁶⁶. Genewa była wówczas ośrodkiem politycznie neutralnym, takim jak kiedyś jarmarki szampańskie. Przecinały ją dwa szlaki handlowe: jeden z Zatoki Lyońskiej do Norymbergii i drugi z Włoch do Anglii przez terytorium burgundzkie⁶⁷.

Inny szlak lądowy przebiegał przez Wormację, Strasburg i Spirę. On także rozpoczynał się we Włoszech i kończył we Flandrii⁶⁸. Jego rozwój był możliwy dzięki powstaniu przejścia alpejskiego przez Przełęcz Świętego Gotarda. Wybudowano je już w 1200 roku, ale rozwój tej drogi rozpoczął się dopiero z początkiem XIV wieku⁶⁹.

Kryzys jarmarków szampańskich sprawił, że na znaczeniu zyskiwał również Frankfurt nad Menem. Stał się on ważnym punktem handlowym całego Cesarstwa, gdzie także przybywali Włosi⁷⁰. Nie mógł się jednak równać z Kolonią. Położona nad Renem była idealnym miejscem przeładunkowym towarów z górnego i dolnego biegu tej rzeki. Poza tym przechodził przez nią ważny szlak handlowy łączący Brugię z Lubeką⁷¹.

⁶⁴ D. Hay, dz. cyt., s. 324.

⁶⁵ Tamże, s. 323-324.

⁶⁶ C. Verlinden, dz. cyt., s. 139-140.

⁶⁷ J. Kuliszer, dz. cyt., s. 259.

⁶⁸ Tamże, s. 259.

⁶⁹ J.L. Abu-Lughold, dz. cyt., s. 117.

⁷⁰ C. Verlinden, dz. cyt., s. 142.

⁷¹ J. Kuliszer, dz. cyt., s. 260.

Istotnym ośrodkiem wymiany stała się Norymberga. Rozwinęła ona swoje własne jarmarki, odbywające się zaraz po tych frankfurckich. Biegł przez nią szlak z północnych Niemiec do Italii. Włosi nie podróżowali dalej na północ niż do Norymbergii. Stąd towary po Cesarstwie były rozprawdane już dzięki miejscowym kupcom. Docierali oni także do innych krajów, czasem nawet na Półwysep Iberyjski i Skandynawski⁷².

Początek XIV wieku przyniósł rozwój kilku nowych dróg handlowych. Jak łatwo można zauważyć, przebiegały one przez terytoria neutralne lub oddalone od niebezpieczeństwa wojny stuletniej. Oznaczało to wykluczenie Szampanii z możliwości uczestniczenia w międzynarodowej wymianie handlowej. Drogi lądowe zaczęły biec głównie na wschód, jednak wciąż ich początek stanowiły północne Włochy. Docierały one również do Brugii, która stała się najważniejszym centrum handlowym Europy północnej.

Rozwój Brugii jako północnoeuropejskiego centrum handlowego

Brugia powstała już we wczesnym średniowieczu, ale do XII wieku była zaledwie niewielką osadą z zamkiem obronnym i nikłym znaczeniem ekonomicznym⁷³. Jednak około roku 1130 tamtejsi kupcy zaczęli sprowadzać wełnę angielską. W szybkim czasie doszło we Flandrii do rozwoju przemysłu sukienniczego. Jeszcze przed 1200 rokiem, jego głównymi ośrodkami stały się: Ypres, Lille, Torhout, Mesen i Brugia. To z tych miast pochodziła większość sukna sprzedawanego podczas jarmarków szampańskich w XII i XIII wieku⁷⁴.

Brugia położona była w głębi lądu, około sześć kilometrów od wybrzeża. Jednak w 1180 roku przekopano kanał łączący miasto z morzem. Chociaż nie docierał on do samej Brugii, umożliwił budowę portu Damme, dzięki temu do miasta można było sprowadzać wełnę bezpośrednio drogą morską⁷⁵.

Rozwój przemysłu sukienniczego trwał aż do końca XIII wieku. Wówczas doszło do szeregu wojen, które doprowadziły do załamania produkcji we Flandrii⁷⁶. Tym bardziej, że były one finansowane głównie z handlu sukniem⁷⁷. Dla większości ośrodków Flandrii i Szampanii oznaczało to kryzys, jednak nie dla

⁷² J. Kuliszer, dz. cyt., s. 260-261; C. Verlinden, dz. cyt., s. 144.

⁷³ J.L. Abu-Lughold, dz. cyt., s. 126.

⁷⁴ J.A. van Houtte, *The Rise and Decline of the Market of Bruges*, "The Economic History Review", New Series, 1966 t. 19, nr. 1, s. 29-47.

⁷⁵ Tamże, s. 29-47.

⁷⁶ E. Perroy, R. Doucet, A. Latreille, dz. cyt., s. 195; C. Verlinden, dz. cyt., s. 129.

⁷⁷ K. DeVries, *Calculating Profits and Losses during the Hundred Years War*, [w:] *Money, Markets and Trade in Late Medieval Europe, Essays in Honour of John H.A. Munro*, L. Armstrong, I. Elbl, M.M. Elbl (red.), Leiden-Boston 2007, s. 188.

Brugii, która od początku XIV wieku stała się centrum finansowym Europy. Uniknęła kryzysu ze względu na znakomite położenie geograficzne, które okazało się dogodniejsze od położenia jarmarków szampańskich. Znajdowała się najbliżej kanału łączącego Atlantyk z Morzem Północnym, niedaleko przepływał również Ren, a dostęp do Anglii był z niej najszybszy⁷⁸. Już w XIII wieku Brugia była bardzo ważnym ośrodkiem przeładunkowym dla Hanzы niemieckiej i kupiectwa z całej północnej Europy. Znajdował się tam jeden z czterech głównych hanzeatyckich kantorów. Pod koniec XIII wieku zaczęły do niej docierać również statki włoskie. Pierwszy przybył w 1277 roku, jednak port miejski nie był przystosowany do obsługi tak dużych statków z Italii. Sytuacja zmieniła się w 1290 roku. Wybudowano wówczas większy i nowocześniejszy port Sluis⁷⁹, co utrwaliło handlowe połączenia morskie między Północą a Południem.

Kiedy statki z całej Europy zaczęły przyplýwać do Brugii, rozwinęła się ona w bardzo prężny ośrodek handlowy, przypominający Wenecję. Handel odbywał się tam przez cały rok⁸⁰. Nie trzeba było podróżować z jarmarku na jarmark, jak w Szampanii. Brugia była przy tym jedynym ośrodkiem handlowym, gdyż dawne miasta sukiennicze nie mogły z nią rywalizować⁸¹.

Polityka ekonomiczna Brugii różniła się od polityki prowadzonej przez miasta Szampanii. Jej mieszkańcy nie rywalizowali z innymi w handlu, nie nakładali też żadnych ograniczeń. Skupili się na pełnieniu usług maklerskich w wymianie towarów, którą prowadzili między sobą przybyli handlarze. Byli hotelarzami dla przyjezdnych. Kupcy mieszkali bezpośrednio w ich domach, a nie w specjalnych budynkach i zajazdach. Brugijczycy wynajmowali przyjezdnym spichlerze, składy i holowniki do przewożenia towarów ze Sluis do miasta. Mieszkańcy nie ingerowali w transakcje, nie byli ich pośrednikami i nie pobierali od nich opłat⁸². Taka polityka doprowadziła do tego, że w Brugii zaczęli szybko pojawiać się bankierzy włoscy, dzięki którym rozwój miasta przyspieszył. Swoje przedstawicielstwa miały tam główne bankierskie rodziny włoskie. Zajmowały się one udzielaniem kredytów, wymianą pieniędzy, poręczeniami i innymi transakcjami bankowymi, bez których żadne centrum handlowe nie mogło funkcjonować⁸³.

⁷⁸ J. Kuliszer, dz. cyt., s. 255.

⁷⁹ J.L. Abu-Lughold, dz. cyt., s. 130.

⁸⁰ J. Kuliszer, dz. cyt., s. 256.

⁸¹ J. A. van Houtte, dz. cyt., s. 33.

⁸² J. Kuliszer, dz. cyt., s. 256.

⁸³ J. A. van Houtte, dz. cyt., s. 35.

Podsumowanie

Jarmarki szampańskie upadły z powodu kilku czynników. Hrabstwo Szampanii pod koniec XIII wieku zostało przyłączone do Królestwa Francji. Oznaczało to czynne włączenie go w politykę Kapetyngów. Szampania przestała być terytorium neutralnym. Królowie francuscy rozpoczęli w tym okresie dwie ważne wojny z Flandrią i wojnę stuletnią. Oznaczało to odcięcie jarmarków od towarów z Flandrii i północy Europy. Jednocześnie wraz z wojnami przyszły kolejne kryzysy. Pojawiły się nieurodzaje, klęski głodu i zniszczenie wojenne. Rujnowało to gospodarke. Następował regres, przez co jarmarki nie miały czym handlować. Pojawiły się zarazy, w tym czarna śmierć, które wyludniły znaczne obszary Europy. Nie miał kto przybywać na jarmarki. Tym bardziej, że władcy Francji podnosili podatki i nakładali na kupców nowe obowiązki. Prowadziło to do coraz większego podupadania wymiany handlowej. Ostatnim ciosem dla nich było powstanie morskiego szlaku handlowego z południa na północ Europy i przesunięcie się szlaków lądowych. Omijały teraz one Szampanię, biegnąc na wschód od niej. Nie trudno zauważyć, że wszelkie aspekty działalności jarmarków szampańskich zostały w szybkim tempie przeniesione do Brugii. Była ona terenem neutralnym, z przecinającymi się szlakami handlowymi. Rozwinęło się w niej bankierstwo i istniało zaplecze produkujące sukna na sprzedaż. Poza tym jej mieszczanie w przeciwieństwie do hrabiów Szampanii nie ingerowali w zawierane transakcje. Brugia funkcjonowała również przez cały rok i miała dostęp do morza. Te wszystkie argumenty przechyliły szalę zwycięstwa na jej korzyść. Jarmarki szampańskie nie mogły już z nią rywalizować.

Why at the turn of the thirteenth and fourteenth century, there was a collapse of the Champagne fairs?

Streszczenie

Głównym celem artykułu jest próba odpowiedzi na pytanie o przyczyny upadku jarmarków szampańskich w XIV wieku. Funkcjonowały one w Szampanii od XI do XIV wieku i pełniły niebagatelną rolę w wymianie handlowej pomiędzy państwami całej Europy. Ośrodkami, w których skupiał się handel jarmarczny były Troyes – stolica hrabstwa Szampanii, Provins, Bar-sur-Aube oraz Lagny. Przyczyny ich upadku były wieloaspektowe – polityczne, społeczne, ekonomiczne. Autor skupia się na siedmiu najważniejszych, w tym włączeniu Hrabstwa Szampanii do Królestwa Francji, kryzysie demograficzno-społeczny, powstaniu nowych szlaków morskich i lądowych oraz rozwoju flandryjskiej Brugii.

Abstract

The main aim of the article is answer the question about the causes of the collapse of the Champagne fairs in the fourteenth century. They functioned in Champagne from the eleventh to the fourteenth century and played an important role in trade between countries across Europe. Centers, where focused trade, were Troyes – the capital of the County of Champagne, Provins, Bar-sur-Aube and Lagny. Causes of their collapse were political, social, economic. Author focuses on seven most important, including incorporating the County of Champagne by the Kingdom of France, demographic and social crisis, an emergence of new sea and land routes and development of Bruges.

Słowa kluczowe

jarmarki szampańskie, handel, kryzys XIV wieku, wojna stuletnia, Brugia

Key words

Champagne fairs, a trade, crisis in the XIV century, Hundred Years' War, Bruges

Bibliografia

- Abu-Lughold J. L., *Europa na peryferiach. Średniowieczny system-świat w latach 1250-1350*, Kęty 2012.
- Basin T., *Histoire de Charles VII*, t. I, Paris 1933-1944.
- Baszkiewicz J., *Historia Francji*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974.
- Boccaccio G., *Dekameron*, Gdańsk 2000.
- Bossuat A., *Perrinet Gressart et Francois de Surienne, agents de l'Angleterre*, Paris 1936.

- Boyd D., *Eleonora Akwitańska, Królowa Francji i Anglii*, Warszawa 2005.
- de Smet J. J. (red.), *Corpus Chronique Flandriae*, t. III, Bruxellis 1856.
- DeVries K., *Calculating Profits and Losses during the Hundred Years War*, [w:] *Money, Markets and Trade in Late Medieval Europe, Essays in Honour of John H.A. Munro*, L. Armstrong, I. Elbl, M.M. Elbl (red.), Leiden-Boston 2007.
- Geremek B., Piesowicz K., *Ludzie, Towary, Pieniądze*, Warszawa 1968.
- Hallam E.M., Everard J., *Francja w czasach Kapetyngów 987-1328*, Warszawa 2006.
- Hay D., *Europa w XIV i XV wieku*, Warszawa 2001.
- Hibbert A.B., *The Economic Policies of Town*, [w:] *The Cambridge Economic History t. III Economic Organization And Policies In The Middle Ages*, M.M. Postan, E.E. Rich, E. Miller (red.), Cambridge University Press 1965.
- Hibbert A.B., *The Economic Policies of Town*, [w:] *The Cambridge Economic History t. III Economic Organization And Policies In The Middle Ages*, M.M. Postan, E.E. Rich, E. Miller (red.), Cambridge University Press 1965.
- Inglot S., *Historia gospodarcza średniowiecza*, Wrocław 1949.
- Jones M., *The last Capetians and early Valois kings, 1314-1364*, [w:] *The New Cambridge Medieval History*, t. VI c. 1300-c.1415, M. Jones (red.), Cambridge University Press 2006.
- Kuliszer J., *Powszechna historia gospodarcza średniowiecza i czasów nowożytnych*, T. 1, Warszawa 1961.
- Le Goff J., *Apogeuem chrześcijaństwa ok.1180-ok.1330*, Warszawa 2003.
- li Muisis G., *Poesies*, t. II, Louvain 1882.
- Mollat M., *Średniowieczny rodowód Francji nowożytnej XIV-XV wiek*, Warszawa 1982.
- Perroy E., Doucet R., Latreille A., *Historia Francji*, t. I, *Od początku dziejów do roku 1774*, Warszawa 1969.
- Quicherat J., *Rodrigue de Villandrando*, Paris 1879.
- Titlley A., *Medieval France a Compilation to French Studies*, Cambridge 1922.
- van Houtte J.A., *The Rise and Decline of the Market of Bruges*, "The Economic History Review", New Series, 1966 t. 19, nr. 1.
- Verlinden C., *Markets and Fairs*, [w:] *The Cambridge Economic History t. III Economic Organization And Policies In The Middle Ages*, M.M. Postan, E.E. Rich, E. Miller (red.), Cambridge University Press 1965.

Zbigniew Popławski¹

Plany polskiej interwencji militarnej w Gdańsku przed wybuchem drugiej wojny światowej

W dniu 30 stycznia 1933 roku Adolf Hitler został kanclerzem Rzeszy. Fakt ten wywarł duże wrażenie na całym świecie. Program Hitlera był przecież ogólnie znany. Zapowiadał on nieubłaganą walkę z postanowieniami traktatu wersalskiego oraz rozprawę z bolszewizmem. Było to więc wyzwanie rzucone niemal całemu światu. Z wyraźnym niepokojem czekano, jak będzie wyglądała realizacja programu i od czego się zacznie. Toteż, według autorów wydanego w Londynie w 1951 roku opracowania pt. „Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej”, t. 1., cz. 1, w marcu 1933 roku marszałek Piłsudski wysunął koncepcję wojny prewencyjnej przeciw Hitlerowi². Wydane zostały przez Polskę na terenie Gdańska zarządzenia wojskowe o prowokacyjnym charakterze, mogące łatwo posłużyć za pretekst do rozpoczęcia działań wojennych. Mianowicie, w dniu 6 marca 1933 roku podwojona została polska załoga wojskowa składnicy na Westerplatte, co było niezgodne z obowiązującymi umowami³. Pierwsze poważne ostrzeżenie pod adresem Niemiec strona polska skierowała jednak już prawie rok wcześniej, gdy 14 czerwca 1932 roku do portu gdańskiego wpłynął kontrtorpedowiec „Wicher”, w czasie wizyty okrętów angielskich w tym mie-

¹ dr Zbigniew Popławski – Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Stanisława Staszica w Pile.

² *Polskie siły zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. I, *Kampania wrześniowa 1939, cz. I, Polityczne i wojskowe położenie Polski przed wojną*, Londyn 1951, s. 29. Niestety, o koncepcji wojny prewencyjnej wspominali tylko niektórzy polscy politycy i to już po przegranej wojnie obronnej w 1939 r., np. ówczesny minister spraw zagranicznych Józef Beck i jego wiceminister Jan Szembek. Potwierdzenia tego faktu nie ma jednak w zachowanej archiwalnej dokumentacji politycznej i wojskowej z tamtego okresu. Nie potwierdzają tego faktu również archiwa francuskie i ówczesni politycy tego kraju, z którymi według strony polskiej omawiano koncepcję antyniemieckiej wojny prewencyjnej.

³ T. Stachurski, *Koncepcja wojny prewencyjnej w polityce zagranicznej Józefa Piłsudskiego w 1933 roku*, (2011), www.1939.pl, dostęp 03.2015. W dniu 14 marca polski dodatkowy kontyngent wojskowy został wycofany, po ustępstwach ze strony Senatu Gdańskiego, np. przywrócenie policji portowej, która wcześniej została zastąpiona przez niemieckojęzyczną policję miejską.

ście. Dowódca polskiego okrętu miał rozkaz zbombardowania siedziby Senatu, gdyby Gdańsk nie oddał honorów polskiej banderze wojennej⁴.

Napięte stosunki polsko-niemieckie wynikające głównie z sytuacji panującej w Gdańsku, miała złagodzić deklaracja o nieagresji ze stycznia 1934 roku, która miała zapewnić bezpieczeństwo polskich granic zachodnich przynajmniej na najbliższe dziesięć lat⁵. W rok po zawarciu paktu w polskich kołach rządowych pojawiały się jednak wątpliwości co do bezpieczeństwa granic zachodnich. W tych warunkach w 1935 roku powstała koncepcja interwencji zbrojnej na terenie Wolnego Miasta Gdańska⁶. Zadanie to miały wykonać 9 i 26 dywizja piechoty⁷.

Latem 1935 roku na dowódcę Korpusu Interwencyjnego został przewidziany gen. bryg. (od marca 1939 gen. dywizji) Władysław Bortnowski. Odbił on kilkakrotne podróże do Gdańska, celem dokładnego zorientowania się w sytuacji. Ponieważ Niemcy nie przedstawiały jeszcze wtedy poważnej siły militarnej, więc udział jednostek VIII DOK w ewentualnej interwencji gdańskiej nie był brany pod uwagę. Generał Bortnowski nie zgadzał się z przyjętym rozwiązaniem i ostatecznie zapadła decyzja Naczelnego Wodza, że w przypadku wejścia Korpusu Interwencyjnego do Gdańska, VIII DOK zostanie postawiony w stan mobilizacji, w celu zabezpieczenia i ubezpieczenia działań korpusu. Szczególne zagrożenie gen. Bortnowski widział ze strony niemieckiej w rejonie Grudziądza. Stacjonujące w tym rejonie wojska niemieckie mogły ewentualnie wyjść na tyły jednostek polskich interweniujących w Gdańsku⁸.

Wydaje się jednak, że w 1935 roku żadne wiążące decyzje w sprawach Korpusu Interwencyjnego nie zapadły. Brak jest bowiem jakiegokolwiek dokumentacji. Jedynym śladem jest relacja gen. Bortnowskiego znajdująca się w Instytucie gen. Sikorskiego w Londynie i oparta na niej wzmianka w londyńskim wydaniu „Polskich Sił Zbrojnych w drugiej wojnie światowej”. Wszystko zatem pozostawało w sferze dyskusji i rozważań teoretycznych. Do koncepcji zbrojnej interwencji w Gdańsku powrócono rok później, w połowie 1936 roku. Na terenie Wolnego Miasta Gdańska wzmożła się działalność hitlerowców. Próbowano przekreślić uprawnienia Ligi Narodów w stosunku do tego miasta oraz prawa zagwarantowane Polsce.

⁴ Tamże, s. 4.

⁵ A. Czubiński, *Najnowsze dzieje Polski, tom I – do roku 1945*, Poznań 1994, s. 441.

⁶ *Polskie Siły Zbrojne...*, dz. cyt. s. 114.

⁷ *Relacja gen. Bortnowskiego o Korpusie Interwencyjnym z 16 VI 1947 r.* (kserokopia w posiadaniu autora). Oryginał znajduje się w Instytucie i Muzeum gen. Sikorskiego w Londynie, sygn. BI25A.

⁸ Tamże.

Latem 1936 roku gen. Bortnowski, pełniący obowiązki Inspektora Armii w Toruniu i jego szef sztabu, ppłk Jan Maliszewski zostali wezwani do Warszawy w celu opracowania planu interwencji gdańskiej. Miała ona nastąpić wówczas, gdyby władze gdańskie ogłosiły przyłączenie Wolnego Miasta Gdańska do Rzeszy⁹. Plan miał być oparty na hipotezie, że III Rzesza nie weźmie udziału w zatargu, który dotyczyłby tylko Gdańska i Polski. Zakładano jedynie możliwość przenikania broni i drobnych oddziałów z Prus Wschodnich oraz ewentualnie drogą morską z Rzeszy do Gdańska.

Uderzenie na Gdańsk miało być wykonane przez Korpus Interwencyjny w składzie dwóch dywizji piechoty dowiezionych z głębi kraju (prawdopodobnie miały to być 17 z Gniezna i 26 ze Skierniewic) oraz Pomorskiej Brygady Kawalerii.

Według zamierzeń gen. Bortnowskiego korpus miał się skoncentrować tuż nad granicą Wolnego Miasta Gdańska¹⁰:

- jedna dywizja piechoty w rejonie Tczewa;
- jedna dywizja piechoty między Kartuzami a granicą gdańską;
- brygada kawalerii między obydwoma dywizjami w rejonie Egiertowa.

Uderzenie miało przebiegać następująco¹¹:

- dywizja tczewska, po osi Tczew – Pszczółki – Pruszcz – Gdańsk, kolumną boczną w składzie pułku bez jednego batalionu, plus dywizjon artylerii lekkiej wzdłuż lewego brzegu Nogatu;
- dywizja kartuska, wprost w kierunku wschodnim na Gdańsk, kolumną boczną w składzie jednego batalionu wzdłuż wybrzeża morskiego;
- brygada kawalerii, w kierunku północno-wschodnim po osi Nowa Karczma – Lubiewo.

Przy takim założeniu, dywizja kartuska znajdowała się znacznie bliżej Gdańska niż reszta wojsk, a zwłaszcza dywizja tczewska. Wyrównanie w czasie miano osiągnąć przy pomocy różnicy w dopływie transportów obydwóch dywizji, ponieważ dywizja tczewska jadąca linią o znacznie większej przepustowości, mogła rozpocząć działania wcześniej niż dywizja kartuska¹². Siły militarne w Gdańsku oceniono na jedną dywizję piechoty. Zarówno gen. Bortnowski jak

⁹ J. Kirchmayer, *Pamiętniki*, Warszawa 1975, s. 494. Patrz też: K. Ciechanowski, *Armia „Pomorze”*, Warszawa 1982, s. 16.

¹⁰ J. Kirchmayer, dz. cyt. s. 494.

¹¹ Tamże, s. 495.

¹² Tamże.

i ppłk Maliszewski mieli świadomość, że ewentualne uderzenie Korpusu Interwencyjnego na Gdańsk miało sens jedynie w wypadku zupełnej bierności ze strony Rzeszy. Oczywiście bowiem było, że akcja niemiecka na każdym kierunku prowadzącym z Pomorza niemieckiego na Pomorze polskie odcina, a co najmniej trafia w tyły wojsk Korpusu Interwencyjnego zajętych uderzeniem na Gdańsk¹³. Ppłk Maliszewski szczególne zagrożenie widział z kierunku Kościerzyna – Skarszewy, jako bezpośrednie zagrożenie tyłów. Co prawda na żądanie gen. Bortnowskiego przyjęto założenie, że działania na kierunku Gdańska będą zabezpieczone wojskami VIII DOK, które w tym wypadku miały zostać zmobilizowane¹⁴. Tak doświadczony żołnierz jak gen. Bortnowski musiał jednak mieć świadomość, że w przypadku zbrojnej akcji niemieckiej w odpowiedzi na działania polskie, siły VIII DOK były zdecydowanie niewystarczające. W 1936 roku sprawa gdańska wymagała już działań politycznych dogłębnie przemyślanych i dalekowzrocznych z uwzględnieniem również możliwości wojny polsko-niemieckiej, a nie tylko ograniczonego działania niewielkiej grupy wojsk polskich przeciwko lokalnym siłom gdańskim.

Prace nad operacyjnymi założeniami ewentualnej akcji Korpusu Interwencyjnego na Gdańsk wywarły jednak pewien dodatni wpływ na rozwój myśli operacyjnej w Inspektoracie Armii w Toruniu. Trzeba było bowiem wgłębić się w operacyjne możliwości działania w „korytarzu” pomorskim, w ówczesne możliwości niemieckie, ocenić wartość operacyjną ważnych kierunków działania, ocenić wartość i możliwości polskiej marynarki wojennej oraz potrzeby rozbudowy walorów obronnych Wybrzeża w wypadku wojny z Niemcami.

Ówczesne poglądy na temat ewentualnego konfliktu zbrojnego z III Rzeszą reprezentowane przez gen. Bortnowskiego i sztab Inspektoratu Armii w Toruniu można ująć następująco¹⁵:

- wojna polsko-niemiecka jest nieunikniona i prawdopodobnie już niezbyt odległa;
- nie mamy żadnych możliwości operacyjnych w „korytarzu” pomorskim i nie należy wprowadzać tam większych sił wojskowych;
- wybrzeże morskie zostanie natychmiast odcięte i dlatego należy niezwłocznie naciskać na przygotowanie go do samodzielnej obrony;
- nasza postawa wobec Prus Wschodnich zarysowująca się coraz bardziej wyraźnie jako obronna, wskutek czego nabiera znaczenia przygotowa-

¹³ Tamże.

¹⁴ *Relacja gen. Bortnowskiego...*, dz.cyt.

¹⁵ *Relacja gen. Bortnowskiego...*; Kirchmayer, dz. cyt. s. 496.

nie do obrony obszarów polskich między Wisłą, Narwią a południową granicą Prus Wschodnich.

Późniejszy rozwój wypadków wykazał, że poglądy te były bardzo słuszne.

Studium operacyjne odnośnie interwencji w Gdańsku w swojej wersji z 1936 roku nigdy nie zostało wprowadzone w życie. O Korpusie Interwencyjnym jakby zapomniano. Kiedy w marcu 1939 roku gen. Bortnowski otrzymywał od Naczelnego Wodza zadania dla Armii „Pomorze”, Edward Rydz-Śmigły ani słowem nie wspomniał, czy i jakie działanie jest przygotowywane w stosunku do Gdańska. Jak pisze w swojej relacji, odniósł wrażenie, że akcja zbrojna na Gdańsk została zaniechana. Szybko okazało się jednak, że nie. Według gen. Bortnowskiego, koncepcja interwencji gdańskiej kształtowała się u Naczelnego Wodza w trzech fazach¹⁶:

- w fazie pierwszej dowódca Armii „Pomorze” otrzymał następujące instrukcje od marszałka Rydza-Śmigłego: „Pomorska Brygada Kawalerii ma być gotowa do działania na Gdańsk. Ma dojść do Kaczej i ostrzelać Gdańsk”¹⁷. Gen. Bortnowski wyraził wątpliwość, czy akcja samej brygady kawalerii ma jakikolwiek sens i zaproponował użycie w tym celu lotnictwa lub wzmocnienie brygady artylerią ciężką. Wówczas Generalny Inspektor odpowiedział, że zobowiązał się wobec Anglików do nieużywania lotnictwa bądź też ciężkiej artylerii do działań na jakimkolwiek miasto¹⁸;
- w fazie drugiej, gen. Bortnowski otrzymał zadanie przygotowania silnych patroli do działań na placówki niemieckiej straży granicznej na granicy z Wolnym Miastem. Jest rzeczą znamioną, że to on sam miał ustalić skład patroli, wybrać dowódców i omówić z nimi sposoby działania. Przygotowano pięć patroli gotowych do wypadów¹⁹;
- w fazie trzeciej, w pierwszej połowie sierpnia 1939 roku dowódca Armii „Pomorze” został wezwany do Warszawy i na odprawie u Generalnego Inspektora dowiedział się, że zapadła decyzja przeprowadzenia akcji interwencyjnej w Gdańsku²⁰.

Jak się okazuje, naczelne władze państwowe i wojskowe nadal łudziły się nadzieją, że do otwartego konfliktu zbrojnego z Niemcami nie dojdzie – co

¹⁶ *Relacja gen. Bortnowskiego...*, dz.cyt.

¹⁷ Tamże.

¹⁸ Tamże.

¹⁹ Tamże.

²⁰ E. Kozłowski (red. nauk), *Polski czyn zbrojny w II wojnie światowej. Wojna obronna Polski w 1939 r.*, Warszawa 1979, s. 258.

najwyżej hitlerowcy zdobędą się na próbę wcielenia siłą do Rzeszy obszaru Wolnego Miasta Gdańska. Spodziewano się więc tylko lokalnego konfliktu zbrojnego. Wychodząc z takiego założenia, w celu obrony interesów polskich w Gdańsku, utworzono 13 sierpnia 1939 roku Korpus Interwencyjny z gen. bryg. Stanisławem Skwarczyńskim jako dowódcą²¹. Szefem sztabu wyznaczony został ppłk dypl. Bronisław Szeligowski. W skład korpusu wchodziły dwa związki taktyczne²²:

- 13 Dywizja Piechoty, dowódca płk dypl. W. Kaliński;
- 27 Dywizja Piechoty, dowódca gen. bryg. Juliusz Drapella;
- jednostki pozadywizyjne: 81 batalion saperów, 121 kompania pontono-mostowa, dywizjon artylerii.

Korpus został przerzucony w rejon Inowrocław – Bydgoszcz. Zgromadzone tu oddziały znajdowały się w pełnej gotowości do natychmiastowego marszu na północ. W tym celu trzymano na miejscu składy transportowe, a ciężki sprzęt w ogóle nie był rozładowywany.

Licząc się z tym, że manewr kolejowy pod Gdańsk będzie trwać 3-4 dni, aby ten czas skrócić gen. Bortnowski proponował natychmiastowe przerzucenie na północ przynajmniej jednego pułku piechoty oraz dywizjon artylerii. Nie uzyskał jednak na to zgody Wodza Naczelnego, który o własnej decyzji rozmieszczenia Korpusu Interwencyjnego tak daleko od Gdańska wyraził się w sposób następujący: „Jest to absurd operacyjny, do którego jestem zmuszony względami politycznymi”²³.

Korpus Interwencyjny był w dyspozycji Generalnego Inspektora. Gdyby zapadła decyzja jego użycia, przechodził pod rozkazy dowódcy Armii „Pomorze”. Gen. Bortnowski nie krył obaw przed katastrofą, jaka może spotkać w razie wojny z Niemcami wojska wchodzące w skład korpusu, jak i jednostki z jego armii, które zostały wyznaczone do osłony jego działań. Zdawał sobie bowiem sprawę, że skoro na jego przerzucenie na północ „korytarza” w warunkach pokoju potrzebowano czterech dni, to jego wycofanie w warunkach wojny zajmie co najmniej tyle samo czasu, a należało zakładać, że znacznie więcej. Otrzymał na to odpowiedź od gen. Stachiewicza (szefa Sztabu Głównego), że gdyby rzeczywiście miała wybuchnąć wojna, to strona polska zostanie na czas powiadomiona przez Oddział II Sztabu Głównego lub ambasadę polską w Berlinie, a także przez Anglików²⁴. Mimo tych zapewnień dowódca Armii „Pomo-

²¹ Tamże.

²² K. Ciechanowski, dz. cyt., s. 57.

²³ *Polskie Siły Zbrojne...*, dz. cyt. s. 380.

²⁴ *Relacja gen. Bortnowskiego...*

rze” podzielił się swymi obawami z marszałkiem. Uzyskał od niego następującą odpowiedź: „Zdaję sobie sprawę, że zadanie jest wyjątkowo trudne, toteż nie dałbym go innemu generałowi. Znam jednak Pana silne nerwy i dlatego mu to zadanie powierzam”²⁵.

Tak więc gen. Bortnowski musiał zadanie przyjąć i wykonać.

W dniu 24 sierpnia 1939 roku Generalny Inspektor zarządził przesunięcie części Korpusu Interwencyjnego, tj. 27 Dywizji Piechoty do rejonu na południe od Starogardu Gdańskiego. Dla dowódcy Armii „Pomorze” oznaczało to wydłużenie frontu w głąb Pomorza o ponad 100 km oraz wyznaczenie części sił tej armii do zadań związanych z jego osłoną. Zmieniły się więc zadania niektórych jednostek: częściowo 15 Dywizji Piechoty a całkowicie 9 Dywizji Piechoty i Pomorskiej Brygady Kawalerii.

Sytuacja polityczna w ostatnich dniach sierpnia oraz coraz pewniejsze informacje o koncentracji wojsk niemieckich nad całą granicą polską wyraźnie wskazywały, że Niemcy nie ograniczą akcji tylko do Gdańska czy Pomorza, lecz zaatakują Polskę na całej długości jej granic. W tej sytuacji Naczelny Wódz odstąpił od koncepcji interwencji gdańskiej. W dniu 31 sierpnia o godz. 8⁵⁰ rano dowódca Armii „Pomorze” otrzymał telefonogram z rozkazem: „Kwatera Główna Korpusu Interwencyjnego, elementy pozadywizyjne korpusu i 13 Dywizja Piechoty otrzymały rozkaz załadowania i odchodzą do dyspozycji Naczelnego Wodza. 27 Dywizję Piechoty oddano do dyspozycji dowódcy armii. Gen. Skwarczyński zamelduje się jak najszybciej u Naczelnego Dowództwa”²⁶.

Rodzi się zatem pytanie, dlaczego gen. Bortnowski i jego sztab nie wykazali pośpiechu i realizacja rozkazu o wycofaniu Armii „Pomorze” z „korytarza” oraz zajęcie uprzednio planowanych stanowisk obronnych miało się rozpocząć dopiero 1 września o godz. 7⁰⁰?²⁷. Dlaczego zmarnowano 20 bezcennych godzin? Odpowiedź jest tylko jedna. Gen. Bortnowski chciał wycofanie swych sił przeprowadzić planowo i w należyтым porządku. Jak nikt w Polsce, również on nie wiedział, że Niemcy rozpoczną wojnę 1 września o godz. 4⁴⁵. Ponadto nie można było wykonać w ciągu doby tego, na co potrzebne były 4 dni. O tyle co najmniej dni spóźniony był rozkaz Naczelnego Wodza o likwidacji Korpusu Interwencyjnego i o zajęciu przez część jednostek Armii „Pomorze” poprzednio planowanych rubieży obronnych. Nie można było wykonać niewykonalnych

²⁵ K. Ciechanowski, dz. cyt. s. 58.

²⁶ Tamże, s. 62.

²⁷ W. Bortnowski, *Ze wspomnień o wrześniu 1939 r.*, [w:] *Wrzesień 1939 w relacjach i wspomnieniach*. Wybór i opracowanie M. Cieplewicz i E. Kozłowski, Warszawa 1985, s. 304.

rozkazów, choć gen. Bortnowski w swoich wspomnieniach na siebie bierze odpowiedzialność za chybione decyzje swoich przełożonych: „Ja jestem odpowiedzialny za wycofanie tych sił. Do ostatniej chwili byłem przekonany, że się przebiją”²⁸. Nie oznacza to jednak, że był winny. Oznacza to tylko, że do końca był lojalny wobec swoich zwierzchników.

Plans of the polish military intervention in Gdańsk before the outbreak of the second world war

Streszczenie

Dojście Hitlera do władzy w styczniu 1933 roku oznaczało, że będzie on dążył do rewizji postanowień traktatu wersalskiego. Dlatego władze polskie zdecydowały się na ewentualną demonstrację militarną w obszarze Wolnego Miasta Gdanska. W tym celu już w 1935 roku powstała koncepcja powołania Korpusu Interwencyjnego w celu zabezpieczenia polskich interesów w tym mieście. Przez dłuższy czas były to tylko prace studyjne. Do wspomnianej koncepcji powrócono dopiero w marcu 1939 roku. Korpus Interwencyjny został powołany, ale coraz bardziej napięte stosunki polsko-niemieckie, uzmysłowiły władzom w Warszawie, że Polska stoi w obliczu totalnego ataku niemieckiego, a nie tylko ewentualnych działań militarnych Niemiec w obszarze Wolnego Miasta. Efektem było rozformowanie w dniu 31 sierpnia 1939 roku Korpusu Interwencyjnego. Część jego jednostek weszła w skład Armii Pomorze, a część miała zostać skierowana do dyspozycji Naczelnego Wodza. Realizacja tych decyzji w dużej mierze była już w tym czasie niewykonalna.

Abstract

Rising to power by Hitler in January 1933 meant that he would aim at the revision of the decisions of The Treaty of Versailles. For the above reason Polish authorities made plans of a potential military demonstration on the territory of The Free City of Danzig. Accordingly, in 1935 there was devised a conception of forming the Intervention Corps with a view to protecting Polish interests in the aforementioned city. For a long time it was only a plan. However, in March 1939 the idea in question was approached again. The Intervention Corps was formed but the Polish-German relations which were becoming increasingly tense at that time made the authorities realise that Poland was facing a total German attack and not only some potential military action by Germany on the territory of The Free City of Danzig. As a result, The Intervention Corps was disbanded on the 31st of August, 1939. Some of its units were incorporated into The Pomeranian Army, whereas the others were directed to be at the disposal of the Commander-in-Chief. At that time the above decisions were already almost impossible to implement.

²⁸ Tamże.

Słowa kluczowe**Key words**

traktat wersalski, stosunki polsko-niemieckie, bezpieczeństwo, interwencja militarna, korpus interwencyjny

Treaty of Versailles, Polish-German relations, safety, military intervention, intervention corps

Bibliografia

Bortnowski W., *Ze wspomnień o wrześniu 1939 r.*, [w:] *Wrzesień 1939 w relacjach i wspomnieniach*. Wybór i opracowanie M. Cieplewicz i E. Kozłowski, Warszawa 1985.

Ciechanowski K., *Armia „Pomorze”*, Warszawa 1982.

Czubiński A., *Najnowsze dzieje Polski, tom I – do roku 1945*, Poznań 1994.

Instytut Polski i Muzeum gen. Sikorskiego w Londynie, sygn. BI25A. *Relacja gen. Bortnowskiego z dnia 16.04.1947 o Korpusie Interwencyjnym*.

Kirchmayer J., *Pamiętniki*, Warszawa 1975.

Kozłowski E. (red.), *Polski czyn zbrojny w II wojnie światowej. Wojna obronna Polski w 1939 r.*, Warszawa 1979.

Polskie siły zbrojne w drugiej wojnie światowej, t. I, Kampania wrześniowa 1939, cz. I, Polityczne i wojskowe położenie Polski przed wojną, Londyn 1951.

Stachurski T., *Koncepcja wojny prewencyjnej w polityce zagranicznej Józefa Piłsudskiego w 1933 roku*, (2011), www.1939.pl, dostęp 10.2012.

Marcin Adamczyk¹

W kierunku podważenia statusu państwa hegemonicznego: historia stosunków chińsko- amerykańskich do 2010 roku

ChRL jednym z najszybciej rozwijających się gospodarczo i militarnie państw w regionie Azji i Pacyfiku², a rosnący potencjał skłania chińskich decydentów do zmiany dotychczasowego sposobu myślenia o państwie i nakreślonej przez Denga Xiaopinga polityki wewnętrznej i zagranicznej skupionej wyłącznie na kwestiach ekonomicznych. Silna gospodarka staje się nie tylko wizytówką Chin za granicą, ale przede wszystkim zapleczem dla rozwoju potencjału militarnego i wzrostu znaczenia na arenie międzynarodowej. Inwestycje, kredyty oraz pomoc gospodarcza pozwalają zjednać sobie przychylność wielu krajów Afryki³, Ameryki Południowej⁴, Azji Środkowej⁵ oraz Europy Środkowej i Wschodniej⁶.

¹ mgr Marcin Adamczyk – Uniwersytet Wrocławski.

² Zob. M. Adamczyk, *Porównanie zmiany potencjału militarnego Chin na tle Rosji, Indii, Stanów Zjednoczonych oraz Japonii w okresie od 1989 do 2013 roku*, [w:] *Aspekty bezpieczeństwa w życiu publicznym*, red. D. Magierek, M. Pogonowski, Koszalin 2015, s. 123-140.

³ Zob. Ł. Firmanty, *Afryka we współczesnej polityce Chińskiej Republiki Ludowej*, Toruń 2013, *passim*; D. Kopiński, *Ekspansja gospodarcza Chin w Afryce – szansa na rozwój czy początek neokolonizacji?*, [w:] *Afryka na progu XXI wieku Polityka. Kwestie społeczne i gospodarcze*, red. D. Kopiński, A. Żukowski, s. 221-233.

⁴ Zob. B. Liberska, *System powiązań Ameryki Łacińskiej z Indiami i Chinami we współczesnej gospodarce światowej*, „International Journal of Management and Economics” 2008, nr 23, s. 66-83; M. Mencil, *Strategia Chin wobec państw Ameryki Łacińskiej*, „Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość” 2013, nr 10, s. 302-327.

⁵ Zob. A. Jarosiewicz, K. Strachota, *Chiny a Azja Centralna. Dorobek dwudziestolecia*, „Prace OSW” 2013, nr 45, *passim*; M. Musioł, *Kompleks bezpieczeństwa w regionie Azji Środkowej po 1991 roku*, Warszawa 2015, s. 185-189.

⁶ Zob. T. Iwański, *Ukraine, Belarus and Moldova and the Chinese economic expansion in Eastern Europe*, „OSW Commentary” 2012, nr 79; R. Rousseau, *China's Growing Economic Presence in Ukraine and Belarus*, „Strategic Analysis” 2012, nr 1 (36), s. 18-22; M. Kaczmarek, J. Jakóbski, *Chiny – Europa Środkowo-Wschodnia: „16+1” widziane z Pekinu*, „Komentarze OSW” 2015, nr 166; K. Andrijauskas, *China's Economic Penetration into Post-Soviet Central Asia and Eastern Europe*, „Lithuanian Foreign Policy Review” 2013, nr 30, s. 113-131.

Rosnący potencjał wojskowy i zdolność operowania z dala od portów macierzystych pozwoli Chinom wziąć na swoje barki część odpowiedzialności za utrzymanie bezpieczeństwa światowego. Okręty marynarki wojennej Chińskiej Armii Ludowo-Wyzwoleńczej biorą udział m. in. w operacji wymierzonej w piratów morskich na wodach Zatoki Adeńskiej⁷. Jednocześnie jak pisze Robert Kagan, Chińczycy współdzielą z Rosjanami przekonanie o istnieniu spisku Zachodu wymierzone w nich i wynikające zeń przeświadczenie o tym, że mogą być silnym państwem, tylko będąc niezależnymi⁸. Decydenci chińscy jednocześnie wkładają wiele wysiłku w budowę wizerunku ChRL jako silnego, ale również odpowiedzialnego członka społeczności międzynarodowej. Państwa afrykańskie, południowoamerykańskie czy nawet europejskie od lat przejawiają rosnące zainteresowanie współpracą gospodarczą z Chinami. Państwo Środka pod przywództwem Xi Jinpinga zaangażowało się w jeden z największych projektów polityczno-ekonomicznych ostatnich kilku dekad – stworzenie *Nowego Szlaku Jedwabnego*. Projekt ma przynieść nie tylko korzyści ekonomiczne, ale również wizerunkowe (będąc narzędziem chińskiego „soft power”) oraz polityczne w postaci zmniejszenia wpływów USA w Azji Środkowej i Europie. Wnikliwie działaniom Pekinu przyglądają się decydenci w Waszyngtonie. Ocean Spokojny od XIX wieku postrzegany jest przez nich jako obszar tzw. „nowego pogranicza”, a na początku XX wieku prezydent T. Roosevelt mówił już publicznie o dominacji na Pacyfiku jako celu amerykańskiej polityki⁹. W działaniach Pekinu daje się zauważyć dążenie do podważenia hegemonii amerykańskiej (symptomy są dość oczywiste: projekt NSJ, ekspansja gospodarcza i polityczna na praktycznie wszystkich kontynentach, rozbudowa potencjału militarnego czy asertywna postawa względem wysp na Morzu Południowochińskim). W kontekście niedawnych wydarzeń związanych ze spornymi wyspami kwestia wpływów na Pacyfiku nabiera po raz kolejny aktualności w mediach i opracowania naukowych. Niniejszy artykuł ma być uporządkowaniem dotychczasowej wiedzy na temat relacji obu krajów od lat 70. ubiegłego wieku do 2010 roku, co pozwoli czytelnikowi lepiej zrozumieć stan dzisiejszych relacji. Hipotezą autora jest stwierdzenie, iż stosunki chińsko-amerykańskie są ciągłą sinusoidą – kryzysy przeplatają się z okresami dobrych relacji; brak jest wyraźnego trendu, jaki można zauważyć np. w relacjach chińsko-rosyjskich po roku 1992. Z racji ograniczeń właściwych dla artykułów naukowych będzie to podsumowanie najważniejszych wydarzeń blisko czterdziestu lat wzajemnych rela-

⁷ L. Zalesiński, *Chińskie okręty pierwszy raz w Polsce*: www.polska-zbrojna.pl/home/articleshow/17239?t=Chinskie-okrety-pierwszy-raz-w-Polsce, [dostęp: 30.12.2015].

⁸ R. Kagan, *Powrót historii i koniec marzeń*, Poznań 2009, s. s. 31-42.

⁹ E. Haliżak, *Zmiana układu sił USA – Chiny a transformacja porządku międzynarodowego*, „Żurawia Papers”, Zeszyt 7, s. 19.

cji. Autor w tym celu skorzystał z prac Edwarda Haliżaka jako eksperta i autora wielu prac nt. obszaru Azji i Pacyfiku oraz publikacji innych autorów i źródeł internetowych.

U zarania stosunków chińsko-amerykańskich

Inauguracją wzajemnych relacji między komunistycznymi Chinami, a Stanami Zjednoczonymi była tajna wizyta w Pekinie Henry'ego Kissingera (sekretarza stanu w gabinecie prezydenta Nixona) w lipcu 1971 roku¹⁰. Fakt ten odbił się szerokim echem na świecie. W trakcie pobytu sekretarza Kissingera w Chinach udało się zainicjować dwustronne negocjacje, ukoronowane przybyciem do Państwa Środka prezydenta USA Richarda Nixona w roku następnym. Wraz z zakończeniem pierwszej wizyty przywódcy Ameryki, 28 lutego 1972, wydany został określający wzajemne stosunki „Komunikat Szanghajski”¹¹. W jego treści zwrócono uwagę, iż mimo istniejących różnic między systemami gospodarczymi i politycznymi Chin i Stanów Zjednoczonych „(...) stosunki powinny być prowadzone na zasadach poszanowania dla suwerenności i integralności terytorialnej wszystkich państw, nieagresji przeciw innym państwom, nieingerencji w sprawy wewnętrzne innych państw, równości i wzajemnych korzyści oraz pokojowego współistnienia; spory międzynarodowe powinny być rozstrzygane na tej podstawie, bez uciekania się do użycia bądź groźby użycia siły”. Strony przedstawiły swoje rozbieżne stanowiska w kluczowych obszarach tj. wojny w Wietnamie i amerykańskiej obecności na Tajwanie. Komunistyczne Chiny wyraziły swoje poparcie dla siedmiopunktowej propozycji pokojowej przedstawionej przez Wietnam Północny, natomiast USA optowały za ośmiopunktową propozycją Republiki Wietnamskiej. W kwestii Tajwanu ChRL podkreśliła, iż jest on główną przeszkodą na drodze do dobrych stosunków między mocarstwami, Stany zaś zaprezentowały daleko idące deklarując, iż przyjmują do wiadomości, że Chińczycy, zarówno ci mieszkający na kontynencie, jak i na wyspie, uważają, iż są tylko jedne Chiny i Tajwan jest ich integralną częścią. Jednocześnie kwestia pokojowego zjednoczenia powinna zostać rozwiązana przez samych Chińczyków. Ponadto Amerykanie oświadczyli, iż ich celem jest zupełne zlikwidowanie obecności militarnej na wyspie, do czego dochodzić zamierzają stopniowo wraz ze spadkiem napięcia w regionie. Miało to zachęcić chińskich decydentów do wsparcia wysiłków USA w zakończeniu konfliktu wietnamskiego, oferując im likwidację amerykańskich instalacji militarnych na

¹⁰ E. Haliżak, *Stosunki amerykańsko-chińskie. Partnerzy czy rywale w XXI wieku?*, „Azja-Pacyfik” 2001, nr 4, s. 37.

¹¹ M. Gawron, *Stosunki chińsko-amerykańskie*, [w:] *Chiny w stosunkach międzynarodowych*, red. K. Iwańczuk, A. Ziętek, Lublin 2003 s. 118; E. Haliżak, *Stosunki międzynarodowe w regionie Azji i Pacyfiku*, Warszawa 1999, s. 136.

Tajwanie. W końcowej części „Komunikatu Szanghajskiego” obie strony wspólnie wyraziły pragnienie budowania wzajemnego zrozumienia oraz nawiązania i rozwoju kontaktów bilateralnych w dziedzinie nauki, sportu, kultury czy handlu¹².

„Wspólny Komunikat chińsko-amerykański” był niewątpliwie symbolicznym początkiem relacji między USA, a ChRL. Natomiast oficjalne nawiązanie stosunków dyplomatycznych nastąpiło sześć lat później, 16 grudnia 1978 roku, wraz z ogłoszeniem „Wspólnego komunikatu o nawiązaniu stosunków dyplomatycznych pomiędzy Chińską Republiką Ludową i Stanami Zjednoczonymi”¹³. Stany Zjednoczone ponownie uznały zasadę „jednych Chin”, a także oświadczyły, iż zerwą stosunki dyplomatyczne z Republiką Chińską, przy jednoczesnym zachowaniu stosunków kulturalnych i gospodarczych. Obydwie strony wyrzekły się także dążenia do hegemonii na kontynencie azjatyckim¹⁴. Oficjalna wymiana ambasadorów miała miejsce 1 stycznia 1979 roku, zaś od 28 stycznia do 6 lutego z wizytą w Ameryce przebywał faktyczny przywódca Komunistycznych Chin Deng Xiaoping. W jej trakcie podpisano dwustronne umowy o współpracy naukowo-technicznej, kulturalnej oraz porozumienie konsularne¹⁵.

Lata osiemdziesiąte i dziewięćdziesiąte w relacjach dwustronnych

W sierpniu 1982 roku Ronald Reagan wraz z Dengiem Xiaopingiem wydali „Wspólny Komunikat”, znany też jako „Komunikat z 17 sierpnia”¹⁶, poruszający najważniejsze kwestie we wzajemnych relacjach, m.in. sprzedaży broni Tajwanowi, z której Stany Zjednoczone zadeklarowały się wycofać (jednakże bez podania konkretnych terminów)¹⁷. Równocześnie USA stanęły twardo na stanowisku, iż do zjednoczenia Chin może dojść jedynie na drodze pokojowej. Usztywnienie stanowiska amerykańskiej administracji wynikało z faktu, iż wcześniejsze porozumienia zawierane były w sytuacji mocnego osłabienia państwa w związku z przedłużającą się wojną w Wietnamie. Pod rządami Nixona,

¹² H. Kissinger, *Dyplomacja*, Warszawa 2002, s. 801-802; M. Gawron, *Stosunki chińsko-amerykańskie...* dz. cyt., s. 188; E. Haliżak, *Zmiana układu sił USA-Chiny...* dz. cyt., s. 150.

¹³ Portal internetowy „Stosunki Międzynarodowe”, *Komunikat szanghajski*: www.stosunkimiedzynarodowe.info/haslo,komunikat_szanghajski, [dostęp: 18.09.2014].

¹⁴ M. Gawron, *Stosunki chińsko...* dz.cyt., s. 124.

¹⁵ Tamże s. 119; E. Haliżak, *Zmiana układu sił USA-Chiny...* dz. cyt., s. 150; E. Haliżak, *Stosunki międzynarodowe...* dz. cyt., s. 136.

¹⁶ Chińskie Radio Międzynarodowe, *Stosunki z USA...* dz.cyt.

¹⁷ M. Gawron, *Stosunki chińsko...* dz.cyt., s. 119.

Forda czy Cartera USA występowały wobec komunistycznych Chin z pozycji petenta zarówno w kwestii konfliktu w Indochinach, jak i roli ChRL w trwającej *Zimnej Wojnie*. Na początku dekady lat osiemdziesiątych sytuacja była zgoła odmienna. Stany Zjednoczone przeżywały okres dynamicznego wzrostu gospodarczego, siły zbrojne były rozbudowywane i modernizowane, rosła pozycja USA na arenie międzynarodowej. ZSRR uwikłany w wojnę w Afganistanie, borykający się ze słabością etatystycznego systemu gospodarczego czy wreszcie ze spadkiem cen surowców energetycznych, chylił się ku upadkowi¹⁸. Stąd malejące znaczenie Chin w roli przeciwwagi dla Związku Radzieckiego.

Lata 1984-85, to czas wzajemnych wizyt przywódców obu krajów. Zapoczątkował go premier ChRL Zhao Ziyang goszczący w styczniu 1984 roku w Waszyngtonie. Trzy miesiące później zaś prezydent Ronald Reagan wybrał się w oficjalną podróż do Chin. W jej trakcie podpisane zostały kolejne umowy w dziedzinie rozwoju energetyki jądrowej oraz współpracy naukowo-technicznej. Pominięto jednocześnie zupełnie kwestie Tajwanu i ZSRR¹⁹. W lipcu 1985 roku do Stanów Zjednoczonych przybył, po raz pierwszy w historii, przewodniczący Chińskiej Republiki Ludowej Li Xiannian²⁰. Stosunki między USA i Chinami rozwijały się prężnie we wszystkich obszarach i osiągnęły szczyt sinusoidy. Do załamania doszło po masakrze na Placu Tien'anmen. Stany Zjednoczone oskarżyły Chiny o łamanie praw człowieka i nałożyły embargo na peregrynację doń zaawansowanej technologii. Równocześnie prezydent George Bush obawiając się, iż chińscy przywódcy po krwawej pacyfikacji niepokojów wewnętrznych mogą chcieć w kwestii Tajwanu również zastosować wariant siłowy rozkazał przemieścić część VII Floty US Navy na Tajwan oraz zapewnić Republice Chińskiej dostawę 150 samolotów wielozadaniowych F-16²¹. Stanowcza reakcja amerykańskiej administracji zmusiła pekińskich decydentów do sformułowania nowej polityki wobec Tajpej określanej mianem „pokojuowego zjednoczenia”. W myśl tej koncepcji Tajwan miał zachować swój odmienny system społeczny i gospodarczy, pod warunkiem uznania zwierzchnictwa Chińskiej Republiki Ludowej²².

Koncyliacyjna postawa Chin oraz zmiana na fotelu prezydenckim w USA zaowocowały nowym otwarciem w stosunkach transpacyficznych. Wkrótce po objęciu stanowiska Bill Clinton spotkał się z Przewodniczącym Chińskiej Republiki Ludowej Jiang Zeminem na szczycie państw APEC w listopadzie 1993

¹⁸ Tamże s. 124.

¹⁹ Tamże s. 119.

²⁰ Chińskie Radio Międzynarodowe, *Stosunki z USA...* dz.cyt.

²¹ M. Gawron, *Stosunki chińsko...* dz.cyt., s. 120.

²² Tamże s. 124.

roku. W trakcie rozmowy obaj przywódcy poruszyli kwestię stanu wzajemnych relacji oraz ich przyszłości w ciągu najbliższych lat. Owocem spotkania było m. in. przyznanie rok później Chinom klauzuli najwyższego uprzywilejowania oraz przybycie z wizytą do Stanów Zjednoczonych przewodniczącego Jiang Zemina w 1997 roku. W trakcie pobytu przywódcy ChRL w Ameryce ogłoszono „Wspólne Chińsko-Amerykańskie Oświadczenie” w którym ogłoszono, iż wzajemne relacje opierają się na trzech dotychczasowych „komunikatach” oraz potwierdzono doktrynę „jednych Chin”, jednocześnie USA zadeklarowało zaprzestanie dostaw broni dla Tajwanu²³.

W czerwcu roku 1998 z rewizytą w Chińskiej Republice Ludowej przebywał prezydent Bill Clinton. Debatowano podczas niej na temat dalszego zacieśnienia relacji między mocarstwami oraz budowy strategicznego partnerstwa w nadchodzącym wieku. Omawiano również szczegółowo kwestie bezpieczeństwa oraz wzajemnych relacji gospodarczych²⁴. Uwieńczeniem procesu odbudowy dobrych relacji z ChRL było ogłoszenie przez prezydenta Clintona doktryny „trzech nie”, czyli „nie” dla dwóch państw chińskich, „nie” dla niepodległości Tajwanu i wreszcie „nie” dla członkostwa Republiki Chińskiej w organizacjach międzynarodowych²⁵. Równocześnie powtórzona została wcześniejsza deklaracja o zaprzestaniu wspierania Tajpej kolejnymi dostawami nowego uzbrojenia. Bezsprzecznie chińska dyplomacja mogła uznać to za spory sukces. W Nowy Rok obaj przywódcy wystosowali jubileuszowe depeše z okazji dwudziestolecia nawiązania oficjalnych stosunków²⁶. Rok rocznicowy przyniósł dwa ważne wydarzenia, które miały wydatny wpływ na odwrócenie dynamiki dotychczasowego procesu. W trakcie interwencji NATO w Jugosławii, 7 maja 1999 roku doszło do omyłkowego zbombardowania chińskiej ambasady przez samoloty amerykańskie. W wyniku tej fatalnej pomyłki zginęło trzech oraz rannych zostało przeszło dwudziestu dziennikarzy i pracowników placówki²⁷. We wzajemnych relacjach pojawiły się silne napięcia, których nie omieszkało wykorzystać Tajpej. 9 lipca 1999 roku prezydent Tajwanu Lee Teng określił stosunki między ChRL, a Republiką Chińską mianem stosunków między dwoma państwami²⁸. Incydent ze zbombardowaniem chińskiej placówki dyplomatycznej miał też wymowne konsekwencje w postaci umieszczenia po raz pierwszy od momentu, gdy Chiny zaczęły publikować tego typu dokumenty,

²³ Tamże s. 120; E. Halizak, *Stosunki międzynarodowe...* dz. cyt., s. 148.

²⁴ Chińskie Radio Międzynarodowe, *Stosunki z USA...* dz.cyt.

²⁵ M. Gawron, *Stosunki chińsko...* dz.cyt., s. 124.

²⁶ Chińskie Radio Międzynarodowe, *Stosunki z USA...* dz.cyt.

²⁷ Tamże.

²⁸ M. Gawron, *Stosunki chińsko...* dz.cyt., s. 124.

w *Białej Księdze Bezpieczeństwa* z 2000 roku Stanów Zjednoczonych jako zagrożenia dla bezpieczeństwa ChRL²⁹.

Chiny i USA na początku XXI wieku

W 2001 roku czterdziestym trzecim prezydentem Stanów Zjednoczonych został George Walker Bush, który na stanowisko sekretarza stanu desygnował czterogwiazdkowego generała Armii Stanów Zjednoczonych Colina Powella, a na stanowisko sekretarza obrony Donalda Rumsfelda. Prezydent Bush zapowiedział kontynuację polityki jego dwóch republikańskich poprzedników, Ronalda Reagana i George'a Busha seniora. Było to jasnym sygnałem, iż Ameryka powraca do polityki międzynarodowej prowadzonej w duchu realizmu.

Jeszcze w styczniu 2001 roku sekretarz stanu Colin Powell zaakceptował złożoną przez rząd Australii propozycję stworzenia swoistego „Mini NATO”, struktury bezpieczeństwa zbiorowego w rejonie Azji i Pacyfiku, w skład której wejść miały USA, Australia, Japonia i Korea Południowa. Chińscy decydenci wyrazili swoje głębokie niezadowolenie z pominięcia Chińskiej Republiki Ludowej i wskazywali, że sojusz jest wymierzony właśnie w komunistyczne Chiny³⁰. Wkrótce po objęciu fotela prezydenckiego George Bush zmierzyć musiał się z kolejnymi poważnymi napięciami w stosunkach amerykańsko-chińskich. Oto 1 kwietnia 2001 roku dochodzi do tzw. incydentu hajnanskiego, czyli zderzenia amerykańskiego samolotu zwiadowczego EP-3 z chińskim myśliwcem Shenyang J-8 u wybrzeży ChRL. Zdaniem strony amerykańskiej samolot rozpoznawczy przebywał w międzynarodowej przestrzeni powietrznej, natomiast strona chińska utrzymywała, iż wtargnął on w jej przestrzeń powietrzną. W efekcie zderzenia chiński myśliwiec spadł do Morza Południowochińskiego, a pilot został uznany za zaginionego. Natomiast EP-3 amerykańskich sił powietrznych z powodu odniesionych uszkodzeń musiał awaryjnie lądować na terytorium Chin. Kapitan zdecydował się wylądować pomimo braku zgody na chińskim lotnisku wojskowym, gdzie wraz z liczącą 24 osoby załogą maszyna rozpoznawcza została aresztowana³¹. Przetrzymany we względnie dobrych warunkach załogę zwolniono po dwunastu dniach, natomiast samolot zwrócono dopiero w czerwcu 2001 roku. Wypadek, jak i postępowanie chińskich władz po zderzeniu samolotów miały decydujący wpływ na zmianę azjatyckiej polityki prezydenta George'a Busha i obranie kursu na zbliżenie z Tajwanem. Zwięk-

²⁹ E. Halizak, *Polityka i strategia Chin w kształtowaniu międzynarodowego bezpieczeństwa*, „Żurawia Papers”, Zeszyt 10, s. 89.

³⁰ M. Gawron, *Stosunki chińsko...* dz.cyt., s. 125.

³¹ Tamże; Chińskie Radio Międzynarodowe, *Stosunki z USA...* dz.cyt.

szo dostawy broni na wyspę twardo podkreślając zgodę na jedynie pokojową integrację z Chinami kontynentalnymi³².

Pomimo, iż przyszły prezydent przed wyborami w 2001 roku głosił hasła o „strategicznej konkurencji” z komunistycznymi Chinami, to jednak zamach z 11 września 2001 roku zmienił politykę USA wobec Dalekiego Wschodu. Ameryka deklarując rozpoczęcie globalnej „wojny z terroryzmem” zmuszona była do szybkiej poprawy stosunków z Chinami, które George Bush uznał za niezbędego partnera w nadchodzącej konfrontacji ze światowym terroryzmem³³. Na szczycie państw APEC w Szanghaju doszło 19 października do pierwszego spotkania prezydentów Busha i Jiang Zemina. Trzy miesiące po zamachach w Nowym Jorku i Waszyngtonie ChRL stała się członkiem WTO, a 27 grudnia Prezydent Bush zgodnie z ustawą HR 4444 przyznał Chinom klauzulę najwyższego uprzywilejowania. Z końcem lutego wizytą w Państwie Środka przebywał prezydent George Bush. Zbiegła się ona w czasie z trzydziestolecie pierwszej podróży Nixona do komunistycznych Chin. Dwa miesiące później, na przełomie kwietnia i maja, do USA przybył wiceprzewodniczący i następca Jiang Zemina na fotelu przywódcy ChRL Hu Jintao³⁴. Jednocześnie tajwańska administracja usilnie próbowała zahamować proces reorientacji polityki amerykańskiej. Prezydent Republiki Chińskiej Chen Shui-bian z początkiem sierpnia 2002 roku posunął się nawet do wydania oświadczenia o „dwóch państwach chińskich znajdujących się po obu stronach Cieśniny Tajwańskiej”³⁵. Jednakże już we wrześniu amerykańska administracja Pekinu wpisała Islamski Ruch Wschodniego Turkiestanu, separatystyczne ugrupowanie działające w Sinkiangu, na listę organizacji terrorystycznych³⁶.

Kolejnym przyczynkiem do zbliżenia między Pekinem, a Waszyngtonem okazały się jądrowe aspiracje Koreańskiej Republiki Ludowo-Demokratycznej. Korea Północna pod naciskiem USA przyznała się do wzbogacania uranu na potrzeby militarne oraz do uruchomienia w grudniu 2002 roku reaktora w Yongbyon. W efekcie w kwietniu 2003 roku w stolicy Chin odbyły się negocjacje między przedstawicielami USA, Korei Północnej i ChRL. W sierpniu doszło do pierwszej rundy negocjacji sześciostronnych, do których dołączyła

³² M. Gawron, *Stosunki chińsko...* dz.cyt., s. 125.

³³ Portal internetowy „Stosunki Międzynarodowe”, *Stosunki dwustronne Chiny-USA*: www.stosunkimiedzynarodowe.info/kraj,Chiny,stosunki_dwustronne,USA, [dostęp: 19.06.2014].

³⁴ Tamże.

³⁵ M. Gawron, *Stosunki chińsko...* dz.cyt., s. 124.

³⁶ Portal internetowy „Stosunki Międzynarodowe”, *Stosunki dwustronne Chiny-USA...* dz.cyt.

Japonia, Rosja i drugie z państw koreańskich. W międzyczasie doszło do pierwszego spotkania Hu Jintao w roli nowego przewodniczącego komunistycznych Chin z prezydentem USA na szczycie państw G-8 w Evian we Francji. W grudniu tego samego roku podczas wizyty w Waszyngtonie chiński premier Wen Jiabao uzyskał od George'a Busha zapewnienie, iż Ameryka nie akceptuje zmiany status quo w Cieśninie Tajwańskiej.

Po tym jak Condoleezza Rice w styczniu 2005 roku zastąpiła Collina Powella na stanowisku sekretarza stanu, w ciągu dwóch miesięcy odbyła ona swoją pierwszą oficjalną podróż do Państwa Środka. W sierpniu zastępca sekretarza Rice, Robert Zoellick odwiedził Chiny, by wziąć udział w oficjalnym otwarciu dialogu strategicznego między krajami. Zoellick 21 września 2005 roku wygłosił oświadczenie w którym przedstawił amerykańską wizję ewolucji Chin kontynentalnych w kierunku państwa będącego ważnym i godnym zaufania członkiem międzynarodowej społeczności. Między 19 a 21 listopada z wizytą do Chin udał się prezydent USA, a w kwietniu następnego roku po raz pierwszy do Ameryki przybył w roli przewodniczącego KPCh Hu Jintao. We wzajemnych stosunkach kolejne dwa lata kadencji George'a Busha Juniora upłynęły pod znakiem dialogu strategicznego.

Ukoronowaniem rozwoju transpacyficznych relacji była symboliczna wizyta prezydenta Busha w Pekinie z okazji rozpoczęcia Igrzysk Olimpijskich i udział w ceremonii otwarcia zawodów. Wielu światowych przywódców w odpowiedzi na sytuację w Tybecie i brak poszanowania praw człowieka otwarcie zdecydowało się na bojkot ceremonii otwarcia³⁷. Gospodarz Białego Domu oświadczył, że krytykę chińskiej polityki ograniczy jedynie do prywatnych rozmów z przewodniczącym ChRL. Prezydent Stanów Zjednoczonych wziął także udział w otwarciu nowego, wybudowanego kosztem prawie pół miliarda dolarów budynku ambasady USA w Pekinie. Określił go jako „odzwierciedlenie trwałych fundamentów na których zbudowane są stosunki między obydwoma krajami”³⁸. W kontekście ugodowej postawy prezydenta zdziwienie budzić mogło poinformowanie Kongresu w październiku 2008 roku o sprzedaży Tajwanowi systemów rakietowych *Patriot* oraz śmigłowców szturmowych AH-64 *Apache*. Transakcja ta doprowadziła do zamrożenia wzajemnych stosunków wojskowych i dialogu strategicznego z Chinami.

³⁷ Portal internetowy „Stosunki Międzynarodowe”, *Perspektywy bojkotu Igrzysk Olimpijskich w Pekinie*: www.stosunkimiedzynarodowe.info/arttykul,93,Perspektywy_bojkotu_Igrzysk_Olimpijskich_w_Pekinie_-_q_and_a.html, [dostęp: 11.07.2013].

³⁸ Portal internetowy „Stosunki Międzynarodowe”, *Stosunki dwustronne Chiny-USA...* dz.cyt.

W styczniu 2008 roku nowym prezydentem Stanów Zjednoczonych został Barack Obama. Przywrócił on kurs na zbliżenie z ChRL. W lutym 2009 roku doszło do wizyty sekretarza stanu Hillary Clinton w Pekinie, a w listopadzie prezydenta Obamy³⁹. Gospodarz Białego Domu dzień wcześniej w trakcie przemówienia w Tokio stwierdził, iż „USA odnoszą się pozytywnie do zwiększenia roli Chin na świecie”⁴⁰. Jednocześnie po wizycie sekretarza Clinton w Pekinie przywrócono kontakty wojskowe, a po spotkaniu prezydentów ChRL i USA w Londynie 1 kwietnia postanowiono wznowić także dialog strategiczny. Pierwsza runda dialogu odbyła się w ostatnich dniach lipca w Waszyngtonie.

W końcu 2009 roku prezydent USA wprowadził cła na niektóre importowane z ChRL produkty, co naraziło go na krytykę ze strony Pekinu i oskarżenia o protekcjonizm gospodarczy. W styczniu 2010 roku Barack Obama ogłosił sprzedaż kolejnych systemów rakietowych *Patriot* i śmigłowców UH-60 *Black Hawk* Republice Chińskiej na Tajwanie, co i tym razem spotkało się z ostrą reakcją Pekinu w postaci zawieszenia stosunków wojskowych ze Stanami Zjednoczonymi oraz sankcji wobec amerykańskich firm obsługujących transakcję. Znaczące pogorszenie wzajemnych relacji zmusiło decydentów po obu stronach Oceanu Spokojnego do przedsięwzięcia odpowiednich kroków. Odłożono prezentację wymaganego przez Kongres i niekorzystnego dla Chin raportu nt. manipulacji walutowych. Prezydent Hu Jintao zrewanżował się biorąc udział w zorganizowanym przez Barracka Obamę szczycie poświęconym bezpieczeństwu jądrowemu na świecie. Obaj prezydenci uzgodnili chińskie wsparcie dla wprowadzenia sankcji wobec Iranu. W efekcie wprowadzono je na podstawie decyzji Rady Bezpieczeństwa ONZ 9 czerwca 2010 roku. W maju natomiast w kolejnej rundzie dialogu strategicznego w Pekinie udział wzięli amerykańscy sekretarze stanu i skarbu, a 29 września wznowiono stosunki wojskowe z ChRL.

Podsumowanie

Relacje amerykańsko-chińskie to bezsprzecznie swoiste pasmo nierozwiązanych konfliktów. Sytuacja ta przypomina sinusoidę. Gdy napięcie w relacjach opada, to pojawiający się nagle kryzys niweczy dotychczasowe wysiłki. Edward Halizak stawia tezę, iż „(...) Stany Zjednoczone są dla Chin najważniejszym partnerem i wyzwaniem zarazem.”⁴¹. W obszarze relacji politycznych kwestią

³⁹ M. Kostrzewa, *Strategic Reassurance – nowa koncepcja czy słabość polityki USA wobec Chin?*, „Kwartalnik Kolegium Ekonomiczno-Społecznego Studia i Prace”, 2011, nr 1, s. 85-86.

⁴⁰ Portal internetowy „Stosunki Międzynarodowe”, *Stosunki dwustronne Chiny-USA...* dz.cyt.

⁴¹ E. Halizak, *Polityka i strategia Chin...* dz.cyt. s. 88.

prioritytetową dla Chin jest stosunek Stanów Zjednoczonych wobec Tajwanu. ChRL traktuje wyspę jako zbuntowaną prowincję, a USA nie mogą się wyrzec wspierania jej niepodległości. Republika Chińska jest państwem demokratycznym, co w obliczu powszechnie manifestowanego wsparcia dla wszelkich tego rodzaju ustrojów na świecie, zmusza Amerykę do utrzymania swojej polityki. Równocześnie należy pamiętać, że Tajwan ze strategicznego punktu widzenia jest dla USA tym, czym miała być Kuba dla ZSRR – „niezatapialnym lotniskowcem”. Trzecim i zarazem najważniejszym powodem dla którego Stany nie mogą i nie zrezygnują ze wspierania rządu tajwańskiego jest współczesna odsłona zimnowojennej „teorii domina”. Jeżeli którykolwiek z sojuszników Ameryki nie spotkałby się z wystarczającym wsparciem w przypadku zagrożenia jego bezpieczeństwa, to mogłoby to doprowadzić do upadku systemu sojuszy USA na świecie. Należy również pamiętać o tym, że Waszyngton mając świadomość prestiżowego znaczenia Formozy dla Chin wykorzystuje kwestię niepodległości wyspy instrumentalnie. W sytuacji w której celem bieżącej polityki amerykańskiej jest eskalacja aktualnego kryzysu w stosunkach amerykańsko-chińskich, Stany wzmacniają potencjał obronny wyspy, odnosząc wymierne korzyści ze sprzedaży broni. Gdy zachodzi potrzeba ocieplenia stosunków dwustronnych, to administracja waszyngtońska nie waha się używać retoryki o pokojowym zjednoczeniu Chin i Tajwanu, co ma być ukłonem w stronę Pekinu. Jednocześnie podobną postawę prezentują decydenci chińscy w kwestii prestiżowej dla Waszyngtonu sprawie praw człowieka. ChRL mimo nacisków ze strony USA zasadniczo nie modyfikuje swojej polityki wewnętrznej, lecz zarazem pozwala sobie na incydentalne gesty, jak np. uwolnienie z więzienia znanego opozycjonisty.

Towards undermine the status of the hegemonic state: the Review of Chinese-American Relations until 2010

Streszczenie

Kraje położone w rejonie Azji i Pacyfiku przejawiają wobec ChRL swoistą postawę dychotomiczną. Będąc otwartymi na szeroką współpracę gospodarczą, jednocześnie wyrażają co raz większe obawy względem ekspansji politycznej i wojskowej Chin. Z oczywistych względów wnikliwie działaniom Pekinu przyglądają się decydenci w Waszyngtonie. Ocean Spo-

Abstract

The countries of the Asia-Pacific region take a rather ambiguous stance towards the People's Republic of China and while being open for an extensive economic cooperation, simultaneously express an increasing concern about Chinese political and military expansion. The decision-makers in Washington, for obvious reasons, are carefully scrutinizing Beijing's

kojny był od zawsze postrzegany przez nich jako obszar wyłącznych wpływów amerykańskich. Stany Zjednoczone siłą rzeczy muszą się obawiać rosnącej chińskiej siły, gdyż Pekin posiada niezbędne środki, aby zakwestionować hegemoniczną pozycję Ameryki. Stąd stosunki między jedynym na świecie supermocarstwem i potencjalnym pretendentem są pasmem ciągłych konfliktów interesów w wielu obszarach. Niniejsza praca ma podsumować blisko 40 lat wzajemnych relacji, od czasów prezydenta Nixona, aż do początków kadencji prezydenta Obamy. Pozwoli to zrozumieć bieżącą sytuację w regionie Azji i Pacyfiku oraz wysnuć przypuszczenia co do rozwoju sytuacji w przyszłości.

actions. The Pacific has always been considered by them as an exclusive sphere of influence and since Beijing has come to be in a position to challenge their hegemony in this region, the US have to treat growing Chinese strength with caution. As a result, the relations between the world's leading superpower and its competitor are a series of conflicts of interests in various territories/zones. The aim of this article is to review the last 40 years of China US relations, since Nixon until the beginning of Obama's tenure. This will allow to get a better grasp of the ongoing situation in the Asia-Pacific region and anticipate the further possible course of events.

Słowa kluczowe

Chiny, Stany Zjednoczone, rywalizacja, stosunki, hegemonia

Key words

China, the United States, rivalry, relationships, hegemony

Bibliografia

Adamczyk M., *Porównanie zmiany potencjału militarnego Chin na tle Rosji, Indii, Stanów Zjednoczonych oraz Japonii w okresie od 1989 do 2013 roku*, [w:] *Aspekty bezpieczeństwa w życiu publicznym*, red. D. Magierek, M. Pogonowski, Koszalin 2015.

Andrijauskas K., *China's Economic Penetration into Post-Soviet Central Asia and Eastern Europe*, „Lithuanian Foreign Policy Review” 2013, nr 30.

Chińskie Radio Międzynarodowe, *Stosunki z USA*: www.polish.cri.cn/chinaabc/chapter4/chapter40301.htm.

Firmanty Ł., *Afryka we współczesnej polityce Chińskiej Republiki Ludowej*, Toruń 2013.

Gawron M., *Stosunki chińsko-amerykańskie*, [w:] *Chiny w stosunkach międzynarodowych*, red. Iwańczuk K., Ziętek A., Lublin 2003.

Haliżak E., *Polityka i strategia Chin w kształtowaniu międzynarodowego bezpieczeństwa*, „Żurawia Papers”, Zeszyt 10.

Halizak E., *Stosunki amerykańsko-chińskie. Partnerzy czy rywale w XXI wieku?*, „Azja-Pacyfik” 2001, nr 4.

Halizak E., *Stosunki międzynarodowe w regionie Azji i Pacyfiku*, Warszawa 1999.

Halizak E., *Zmiana układu sił USA-Chiny a transformacja porządku międzynarodowego*, „Żurawia Papers”, Zeszyt 7.

Iwański T., *Ukraine, Belarus and Moldova and the Chinese economic expansion in Eastern Europe*, “OSW Commentary” 2012, nr 79.

Jarosiewicz A., Strachota K., *Chiny a Azja Centralna. Dorobek dwudziestolecia*, „Prace OSW” 2013, nr 45.

Kaczmarek M., Jakóbcowski J., *Chiny-Europa Środkowo-Wschodnia: „16+1” widziane z Pekinu*, „Komentarze OSW” 2015, nr 166.

Kagan R., *Powrót historii i koniec marzeń*, Poznań 2009.

Kissinger H., *Dyplomacja*, Warszawa 2002.

Kopiński D., *Ekspansja gospodarcza Chin w Afryce – szansa na rozwój czy początek neokolonizacji?*, [w:] *Afryka na progu XXI wieku Polityka. Kwestie społeczne i gospodarcze*, red. D. Kopiński, A. Żukowski.

Kostrzewa M., *Strategic Reassurance – nowa koncepcja czy słabość polityki USA wobec Chin?*, „Kwartalnik Kolegium Ekonomiczno-Społecznego Studia i Prace”, 2011, nr 1.

Liberska B., *System powiązań Ameryki Łacińskiej z Indiami i Chinami we współczesnej gospodarce światowej*, „International Journal of Management and Economics” 2008, nr 23.

Mencel M., *Strategia Chin wobec państw Ameryki Łacińskiej*, „Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość” 2013, nr 10.

Musioł M., *Kompleks bezpieczeństwa w regionie Azji Środkowej po 1991 roku*, Warszawa 2015.

Portal internetowy „Stosunki Międzynarodowe”, *Komunikat szanghajski*: www.stosunkimiedzynarodowe.info/haslo,komunikat_szanghajski.

Portal internetowy „Stosunki Międzynarodowe”, *Perspektywy bojkotu Igrzysk Olimpijskich w Pekinie*: www.stosunkimiedzynarodowe.info/artukul,93,Perspektywy_bojkotu_Igrzysk_Olimpijskich_w_Pekinie_-_q_and_a.html.

Portal internetowy „Stosunki Międzynarodowe”, *Stosunki dwustronne Chiny-USA*: www.stosunkimiedzynarodowe.info/kraj,Chiny,stosunki_dwustronne,USA.

Rousseau R., *China's Growing Economic Presence in Ukraine and Belarus*, „Strategic Analysis” 2012, nr 1 (36).

Topolski I., *Stosunki chińsko-rosyjskie*, [w:] *Chiny w stosunkach międzynarodowych*, red. K. Iwańczuk, A. Ziętek, Lublin 2003.

Zalesiński L., *Chińskie okręty pierwszy raz w Polsce*: www.polskazbrojna.pl/home/articleshow/17239?t=Chinskie-okrety-pierwszy-raz-w-Polsce.

Paweł Pokrzywiński¹

Brygada Golani – izraelska „brygada numer 1”

Wstęp

Współcześnie Armia Obrony Izraela² stanowi jedną z lepiej wyszkolonych i uzbrojonych formacji zbrojnych na świecie, mimo że jest armią poborową. Swoje doświadczenie zbierała od wojen konwencjonalnych po konflikty asymetryczne w regionie. Jak każda armia odpowiada za ochronę terytorium państwa, dodatkowo niesie ze sobą pewne wzorce społeczne oraz wartości historyczne. Jej doktryna jest ściśle powiązana ze strategicznymi celami Izraela, a przestrzeganie jej jest ważnym czynnikiem warunkującym rozwój i przeznaczenie Armii Obrony Izraela.

Pod koniec lat 40. XX wieku siły zbrojne Izraela składały się głównie z bojowników należących wcześniej do paramilitarnych organizacji takich jak Hagana, Irgun, Lechi czy Palmach³. W ówczesnej Armii Obrony Izraela odnajdziemy również jednostkę znaną dzisiaj jako Brygada Golani (Chatiwat Gola-ni), uważaną obecnie za jedną z najbardziej zasłużonych i kluczowych jednostek wojskowych, której motto brzmi „brygada numer 1”⁴.

W artykule przeanalizowano fakt dostosowywania przez Izrael przeznaczenia swoich jednostek do zmieniającego się pola walki na Bliskim Wschodzie. Poczynając od konfliktów tradycyjnych między państwami po konflikty asymetryczne z trudnym do identyfikacji przeciwnikiem. Ich natężenie oraz przebieg

¹ **lic. Paweł Pokrzywiński** – Uniwersytet Wrocławski.

² W pracy autor stosuje transliterację nazwy Sił Zbrojnych Izraela z języka hebrajskiego (Cwa Hagana le-Israel) oraz akronimu Cahal.

³ Hagana to organizacja paramilitarna, która powstała w 1920 roku w celu ochrony żydowskich osiedli w Palestynie. Po utworzeniu Armii Obrony Izraela oficerowie Hagany stawili główny trzon dowódczy sił zbrojnych. Palmach była specjalną jednostką uderzeniową, utworzoną w 1941 roku w strukturach Hagany. Służba w Palmachu była całodobowa. Irgun powstał w Palestynie w 1931 roku pod przywództwem Abrahama Tehomiego. Składał się w dużej mierze z nacjonalistów rekrutowanych spośród Bejtaru i rewizjonistów. W 1937 roku Tehomi podpisał układ z Haganą o scaleniu dwóch organizacji. Lechi powstało w 1940 roku pod przywództwem Avrahama Sterna jako protest przeciw połączenia się Irgunu z Haganą. Stern zakładał, że tylko aktywny odwet, a nie negocjacje, może odstraszyć Arabów.

⁴ *Golani*, www.garinmahal.com/golani, dostęp 05.2015.

pozwalają na stwierdzenie, iż Siły Zbrojne Izraela od 1948 roku musiały reorganizować i ulepszać struktury swoich jednostek, a także przypisywać im nowe zadania tak, aby mogły one skutecznie odpowiadać na rodzące się zagrożenie ze strony Arabów. Celem artykułu jest przybliżenie podstawowych informacji dotyczących Brygady Golani, jak również zaprezentowanie wybranych aspektów struktury Armii Obrony Izraela. Na tej kanwie autor pokaże, jak Armia Obrony Izraela dostosowuje swój system reagowania do zagrożeń w poszczególnych regionach kraju, a także jak wygląda współpraca poszczególnych rodzajów wojsk w Izraelu. Autor zastosował metodę historyczno-opisową, aby przedstawić czytelnikowi rozwój jednostki od 1948 roku oraz jej zadania i cele. Analiza systemowa średniego rzędu pozwoliła ukazać Brygadę Golani w ramach szerszego systemu sił zbrojnych i bezpieczeństwa państwa Izrael.

Historia Brygady Golani

Powołanie do życia Brygady Golani datuje się na 28 lutego w 1948 roku, czyli przed powstaniem państwa Izrael (14 maja 1948). Do jej stworzenia doszło na mocy rozkazu Hagany, który podzielił Brygadę Lewanoni (Chatiwat Lewanoni) na Brygadę Karmeli i Brygadę Golani. Jej pierwszym dowódcą został Mosze Man⁵. W jednostce mieli służyć osadnicy, członkowie Hagany oraz emigranci z Europy. Problemem tej formacji nie był tylko stan osobowy. Sprzęt, jakim dysponowali żołnierze, był różnorodny, do broni (głównie pochodzącej z Czechosłowacji oraz zdobyczej brytyjskiej i niemieckiej) często brakowało amunicji, a wyszkolenie bojowników było niewystarczające. Mimo to Brygada Golani odegrała znaczącą rolę w wojnie o niepodległość Izraela, zwłaszcza na północy kraju. Tam na początku arabskiego ataku powstrzymywała atakujące wojska syryjskie oraz ochotników z Libanu. Sukces obrony przypisuje się umiejętności wykorzystania ukształtowania terenu oraz taktyki guerilli⁶. Brygada brała udział w licznych operacjach przeprowadzanych w trakcie wojny o niepodległość (1948) np. Dekel – odbicie z rąk arabskich Nazaretu, Hiram – wypchnięcie Arabskiej Armii Wyzwoleńczej z Galilei oraz penetracja południa Libanu aż do rzeki Litanii⁷. Za największy sukces uważa się jednak odbicie miasta Safed, które położone jest na jednym ze wzgórz, na północny zachód od

⁵ *Ha-nadon: chaluk chatiwat lewanoni*, www.irgon-haagana.co.il/show_item.asp?itemId=200&levelId=61014&itemType=0, dostęp 05.2015.

⁶ Jest to forma nieregularnych działań bojowych prowadzonych przez siły rekrutujące się z miejscowej ludności lub rozbitych jednostek wojskowych przeciwko okupantowi bądź rodzimej władzy; zob. *Działania partyzanckie*, (w:) *Słownik terminów z zakresu bezpieczeństwa narodowego*, Warszawa 2008, s. 35.

⁷ *Golani Infantry Brigade*, www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/Society_&_Culture/golani_brigade.html, dostęp 05.2015.

Jezióra Galilejskiego przy dzisiejszej granicy izraelsko-syryjskiej⁸. Jego zdobycie przez Brygadę Golani miało podwójne znaczenie. Oprócz wymiaru strategicznego miało również aspekt duchowy. Nadmienmy, że Safed jest starożytnym miastem żydowskim, uznawanym za jedno z czterech świętych miast oraz ośrodek żydowskiej kabały⁹. Pokazuje to determinację żołnierzy Brygady, która w dużej mierze składała się z ochotników i imigrantów o różnej sytuacji życiowej. Jeszcze w trakcie wojny ta formacja została włączona w struktury Armii Obrony Izraela. Była pierwszą brygadą w izraelskiej armii, składającą się aż z pięciu batalionów, czyli jedną z większych wówczas jednostek¹⁰.

Do 1956 roku i kampanii na Półwyspie Synaj brygada brała udział w licznych starciach na granicy z armią syryjską oraz prowadziła operacje przechwytyjące oddziały arabskie, infiltrujące Izrael. Podczas tych operacji jednostka ponosiła liczne straty. Problemy te związane były z sytuacją nowych imigrantów. Wielu z nich nie znało języka hebrajskiego. Mogło to później wpływać negatywnie na łączność z innymi jednostkami w trakcie walki. W 1956 roku wybuchł kryzys sueski, a Brygada Golani otrzymała bardzo ważne zadanie. Żołnierze w jak najkrótszym czasie mieli zająć miejscowość Rafa (dzisiejsze miasto graniczne między Egiptem a Strefą Gazy), aby zabezpieczyć północną flankę wojsk izraelskich oraz zapewnić jednostkom pancernym bezproblemowe wkroczenie na terytorium Egiptu¹¹.

W trakcie wojny sześciodniowej (1967) Brygada Golani odpowiadała za front syryjski na Wzgórzach Golan. Jednostka była szkolona w walce w trudnym, górzystym terenie przy silnie umocnionych pozycjach wroga. Wywiad izraelski posiadał informacje, że Syryjczycy zajmują silnie umocnione pozycje w górach, jednak ostrzały artyleryjskie oraz naloty nie dawały zadowalających skutków. W celu przełamania frontu w rejonie Tel Azaziat do szturm przydzielono Brygadę Golani. Mimo powolnego tempa natarcia i dużych strat udało się zdobyć pozycje, dzięki czemu otworzono drogę dla natarcia pancernego. Dodatkowo dowództwo postanowiło wysadzić desant części brygady na górze Hermon, aby osłonić przemieszczające się siły izraelskie. Dzięki Brygadzie

⁸ Dzięki niemu można było kontrolować północno-wschodnią granicę.

⁹ *War of Independence*, www.safed.co.il/war-of-independence-in-tzfat.html, dostęp 05.2015.

¹⁰ *The War of Independence 12/47 – 5/48 – Hagana fights and contains the advancing Arab forces*, www.irgon-haagana.co.il/show_item.asp?levelid=61005&itemid=49711&itemtype=3&prm=t=4, dostęp 05.2015.

¹¹ H. Haszaron, *Born in Battle – 30 years Israeli's Defense Army*, „Liberation 1948/9” 1978, t. 1, s. 23.

Golani Armia Obrony Izraela mogła dotrzeć aż pod miejscowość Kunteira i zmusić siły syryjskie do wycofania się na linie obronne przed Damaszkiem.

Po zakończeniu konfliktu brygada otrzymała nowe zadania. Po pierwsze, miała zająć umocnione stanowiska na linii Bar Lewa wzdłuż Kanału Sueskiego, aby uszczelnić nową granicę. Po drugie, przydzielono jej misję zwalczania grup *fedainów* na granicy z Libanem¹². Zadania powierzone Brygadzie Golani w trakcie wojny sześciodniowej oraz po niej pokazują, że jednostka ta zaczęła być traktowana jako elitarna. Wykorzystywano ją w celu zdobycia trudno dostępnych pozycji przeciwnika, a także w celu przygotowania natarcia lub osłony atakujących jednostek Armii Obrony Izraela. Dodatkowo była to jedna z pierwszych jednostek, która stosowała taktykę *guerilli* w walce z paramilitarnymi grupami Arabów. Potwierdza to, zatem fakt, że już wówczas Cahal zaczął dostosowywać się do pojawiających się nowych zagrożeń, jakimi była aktywność paramilitarnych oddziałów arabskich.

Wojna Jom Kipur (1973) zaskoczyła siły zbrojne Izraela¹³. Syryjczycy przekroczyli umocnioną granicę i uderzyli na trzech kierunkach, w stronę góry Hermon, bazy Nafah oraz Jeziora Galilejskiego. Atak syryjskich komandosów na szczyt Hermon spowodował wycofanie się sił Brygady Golani w celu przegrupowania i uzupełnienia strat. Izraelskim jednostkom pancernym i zmobilizowanym rezerwistom udało się zatrzymać syryjskie natarcie na linii Hermon, Nafah, Jezioro Galilejskie. Po reorganizacji sił i pobraniu zapasów Dowództwo Północne postanowiło wydać rozkaz kontrataku i skoordynowanego natarcia na północy i południu Wzgórz Golan. Brygada Golani miała za zadanie odbić górę Hermon. Po ciężkich walkach udało się jej przejąć kontrolę nad wcześniej utraconym posterunkiem wojskowym¹⁴. Przeznaczenie Brygady Golani pozostawało niezmiennie. Powierzono jej obsadzenie i ochronę strategicznego punktu dla systemu ostrzegania Izraela – góry Hermon. Świadczyło to, że przygotowanie i wyszkolenie jednostki pozwalało na szybką odpowiedź w razie ataku wroga.

Niewątpliwie te i wcześniejsze akcje nadały jednostce status elitarnej, przez co w czasie pokoju wykorzystywana była do zadań kluczowych z punktu obronności kraju. Brygada Golani wyspecjalizowała się w operacjach bojowych w terenie górzystym, a zwłaszcza likwidowaniu umocnionych i niedostępnych

¹² Tamże, s. 48-50; M. Jadwiszczok, *Antyizraelskie ugrupowania terrorystyczne i ich zwalczanie*, Toruń 2010, s. 32-33; www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/Society_&_Culture/golani_brigade.html, dostęp 05.2015.

¹³ Brygada *Golani* stacjonowała wtedy na Wzgórzach Golan.

¹⁴ *1973 Yom Kippur War: Day-by-Day*, www.idfblog.com/about-the-idf/history-of-the-idf/1973-yom-kippur-war-day-day/, dostęp 05.2015; H. Haszaron, *The Yom Kippur War*, „Born in Battle – 30 years Israeli’s Defense Army” 1978, t. 1, s. 56, 64.

dla sił pancernych punktów oporu nieprzyjaciela. Nadmienmy, że żadna inna formacja izraelskiej armii nie była szkolona tak samo jak Brygada Golani oraz nie stosowała jej taktyki.

Wysokie oceny jednostki i duch walki sprawiły, że Brygadę Golani wybrano razem z jednostką Sajeret Matkal i 35 Brygadą Spadochronową do misji w Entebbe¹⁵. Można domniemywać, że użycie Chatiwat Golan w operacji odbicia zakładników poza granicami kraju wpływało z dwóch przesłanek. Pierwszą była chęć zapewnienia wsparcia komandosom z Sajeret Matkal. Drugą był niedostatek formacji zdolnych do wypełniania zadań o charakterze „specjalnym” w kraju oraz za granicą¹⁶.

W trakcie pierwszej wojny w Libanie (1982) Brygada Golani realizowała również kluczowe zadania. Na początku operacji jednostka otrzymała zadanie uderzenia na Twierdzę Beaufort (południowy Liban, 717 m.n.p.m), z której roztaczał się widok na granicę z Izraelem. Poza tym, z twierdzy ostrzeliwano konwoje Armii Obrony Izraela, jadące z Kirjat Szmona. Nadmienmy, że ta lokalizacja była zajmowana przez Organizację Wyzwolenia Palestyny (dalej OWP) i wykorzystywana do ostrzału północy Izraela i kierowania ogniem¹⁷. W tej sytuacji Brygada Golani po raz kolejny dowiodła swojej skuteczności, pomimo iż jest formacją ochotniczą.

Podczas drugiego dnia operacji „Pokój dla Galilei” Golani otrzymała zadanie oczyszczenia obozu dla uchodźców Ejn el Hilweh z bojowników OWP w celu utorowania trasy z Sydonu do Bejrutu dla jednostek pancernych. Pierwszego sierpnia, podczas oblężenia libańskiej stolicy, jednostka zdobyła Międzynarodowy Port Lotniczy w celu wywarcia presji na walczących jednostkach OWP i zmuszenia ich do wycofania się z miasta. Po zakończeniu działań zbrojnych Chatiwat Golani stacjonowała na południu Libanu, walcząc z bojówkami OWP i ochraniając Twierdzę Beaufort¹⁸. Fakty te potwierdzają, iż Brygada Golani była wykorzystywana do zadań specjalnych na linii frontu oraz torowania drogi nacierającym siłom. Dodatkowo coraz częściej używano jednostki do

¹⁵ M. Jadwiszczok, dz.cyt., s. 127.

¹⁶ Autor nie liczy tutaj plutonów rozpoznawczych, które w Izraelu uważa się za oddziały przeznaczone do działań specjalnych np. przeprowadzanie zwiadu. Pojawienie się większej liczby jednostek specjalnych można zauważyć w okresie pierwszej wojny libańskiej (1982), I Intifady (1987-1991) oraz II Intifady (2000-2004).

¹⁷ S. Katz, L. Russel, *Man at Arms Series – Armies in Lebanon 1982-1984*, London 1985, s. 14.

¹⁸ Tamże, s. 24; www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/Society_&_Culture/golani_brigade.html, dostęp 05.2015.

działań przeciwpartyzanckich głównie na granicy Izraela oraz na terenach państwa granicznych.

Następnym konfliktem, w którym brała udział Chatiwat Golani, była II Intifada (2000-2004), kiedy wykonywała zadania likwidacji komórek terrorystycznych w Strefie Gazy i na Zachodnim Brzegu. Dokonała również zatrzymania kilku ważnych działaczy Hamasu¹⁹. Użycie Brygady Golani w trakcie powstania palestyńskiego wynikało z faktu stopniowego przesunięcia zadań i możliwości armii izraelskiej z konwencjonalnego konfliktu zbrojnego na walkę z przeciwnikiem asymetrycznym. Co za tym idzie, dotychczasowe doświadczenie jednostki wynikające ze zwalczania ugrupowań terrorystycznych pozwoliło jej na efektywne wykorzystanie na terytoriach Autonomii Palestyńskiej. Pokazuje to, że od czasów zakończenia operacji „Pokój dla Galilei” Brygada zaangażowana była w działania związane z taktyką guerilli. Nadmienmy, że jednostka Golani uczestniczyła również w drugiej wojnie libańskiej (2006), operacji „Płynny Ołów” (2009) oraz operacji „Protective Edge” (2014)²⁰. Powyższe działania miały w dużej mierze charakter asymetryczny, przeciwnikiem Izraela były oddziały Hamasu i Hezbollahu. Udział w nich opisywanej jednostki jest wyrazem jej zaangażowania i dostosowania taktyki do zwalczania przeciwnika, unikającego bezpośredniego starcia. Brygada Golani charakteryzuje się dużą mobilnością w trudnym, często zurbanizowanym terenie, dobrym rozpoznaniem oraz zdolnością do operowania przez dłuższy czas we wrogim otoczeniu.

Brygada Golani w strukturze Armii Obrony Izraela

Na czele Armii Obrony Izraela stoi Sztab Generalny Cahalu, który zatwierdza i wdraża w życie decyzje kształtujące cele strategiczne. Ponadto określa metody walki armii i zakres funkcjonowania dowództw geograficznych, planuje oraz koordynuje funkcjonowanie armii w okresie pokoju, odpowiada za szkolenia, a także wdrażanie nowych planów, jak również utrzymanie infrastruktury wojskowej. Sztabowi Generalnemu podlegają trzy rodzaje sił zbrojnych: Siły Lądowe (Zro ha-Jabasza), Siły Powietrzne (Chail ha-Awir) oraz Siły Morskie (Chail ha-Jam). W przypadku tych dwóch ostatnich należy zaznaczyć, że spełniają rolę „systemu dwufunkcyjnego”, czyli odpowiedzialne są za przygotowa-

¹⁹ A. Harel, *The IDF's Golani Brigade: Always first on the scene at the front line*, 6 January 2009, www.haaretz.com/print-edition/news/the-idf-s-golani-brigade-always-first-on-the-scene-at-the-front-line-1.267546, dostęp 05.2015.

²⁰ Tamże; *Operation Cast Lead Update No. 8*, 6 January 2009, www.terrorism-info.org.il/en/article/18352, dostęp 05.2015.

nie, szkolenie oraz rozwój lotnictwa i marynarki, a także dowodzenie nimi w trakcie wojny²¹.

W tym miejscu należy również opisać izraelski model zarządzania jednostkami lądowymi. Mefaked Zro ha-Jabasza²² jest odpowiedzialny za organizację, ogólną strukturę, koordynację działań i współpracę z innymi rodzajami sił zbrojnych²³. Ponadto, można jeszcze wyróżnić pięć obszarów działalności tej struktury:

- szkolenie i kształcenie (tworzenie planów szkoleń wojskowych, ćwiczeń, wymogów, jakie muszą spełniać żołnierze, zbieranie informacji i doświadczeń z poszczególnych operacji),
- prawo wojny (formułowanie strategii i doktryny),
- uzbrojenie (składanie zamówień, projektowanie uzbrojenia, konserwacja sprzętu),
- organizacja (zarządzanie zasobami ludzkimi).

W celu łatwiejszego realizowania powierzonych zadań powołano do życia pięć korpusów: piechoty i spadochroniarzy (Raglaim we-Canchanim), sił pancernych (Chail ha-Szirion), inżynieryjny (Hansada ha-Krawit), artyleryjski (Totchanim), wywiadu polowego (Isuf ha-Krawi)²⁴. Dowództwo Wojsk Lądowych w Izraelu odpowiedzialne jest głównie za wdrażanie w życie założeń Sztabu Generalnego, rozwój sprzętu i technologii w wojskach lądowych, analizę konfliktów i wyciąganie z nich wniosków na przyszłość. Jest to zatem ciało administracyjno-szkoleniowe, które odpowiada za modernizację, utrzymanie potencjału oraz zasoby ludzkie, a nie za bezpośrednie dowodzenie. Przypisanie tych zadań Siłom Lądowym można odczytać jako działania prowadzące do dostosowania ich do zmieniających się uwarunkowań pola walki. Jest to – podkreślmy – istotny element rozwoju izraelskiej armii oraz procesu specjalizacji poszczególnych jednostek. Sztab Generalny otrzymuje tym samym gotowe raporty, na podstawie których może realizować powierzone mu zadania.

Sztabowi Generalnemu bezpośrednio podlegają również dowództwa regionalne: Północne (odpowiedzialne za monitorowanie pogranicza z Syrią i Libanem), Południowe (Pustynia Negew i miasto Ejlat), Centralne (jednostki stacjonujące na Zachodnim Brzegu, w Jerozolimie oraz krainach Gusz Dan, Szaron i Szfela), Krajowe (obrona cywilna i regionalna). To im, podporządkowane są poszczególne dywizje sił lądowych, rozmieszczone odpowiednio do zasięgu

²¹ *Structure*, www.idf.il/1498-en/Dover.aspx, dostęp 05.2015.

²² Funkcjonuje jako dowództwo odpowiedzialne za wojska lądowe, zwane jest także Dowództwem Wojsk Lądowych.

²³ *Ground Forces*, www.idf.il/1511-en/Dover.aspx, dostęp 05.2015.

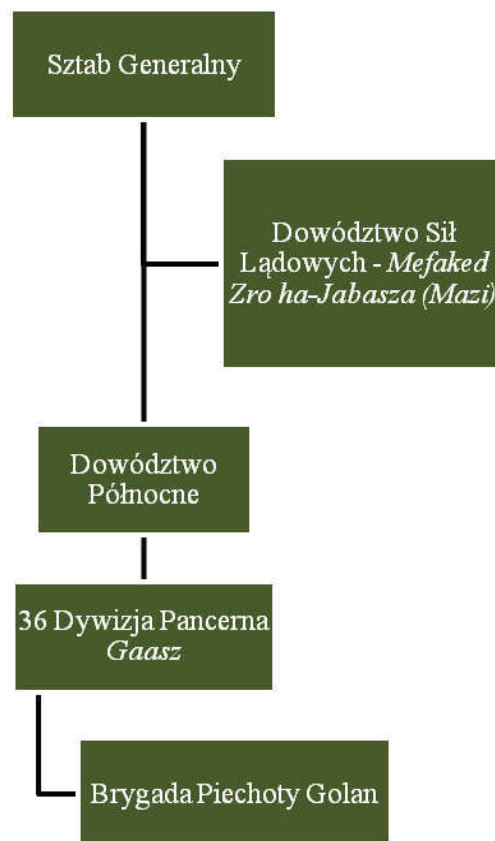
²⁴ *Klali – Mahi Zro ha-Jabasza*, www.mazi.idf.il/41-he/IGF.aspx, dostęp 05.2015.

terytorialnego dowództw²⁵. Pokazuje to, że Izrael w różny sposób definiuje i postrzega zagrożenia w zależności od regionu, a także dąży do profesjonalizacji sił zbrojnych. Każde z dowództw odpowiada za inny odcinek granicy, a co za tym idzie, musi przygotowywać podległe jednostki w taki sposób, aby mogły odpowiedzieć na zagrożenie występujące na danym terenie. Tym samym, poszczególne dowództwa rozwijają system bezpieczeństwa kraju oraz reagowania na pojawiające się niebezpieczeństwa. Taki podział odpowiedzialności może ułatwiać Izraelowi organizację obrony kraju. Jednostki stacjonujące w danej części są tak dostosowane pod względem uzbrojenia, szkolenia i działania, aby optymalnie wykorzystać warunki otoczenia, w jakich się znajdują. Nadmienmy, że Dowództwo Północne musi się zmagać w szczególności z zagrożeniami asymetrycznymi takimi, jak działalność Hezbollahu czy ostrzały raketowe z południa Libanu, a także kontroluje granicę z Syrią.

Brygada Golani, której poświęcone są niniejsze rozważania wchodzi w skład 36 Dywizji Pancernej Gaasz (hebr. אגדה 36 געש, Ugda 36 Gaasz) podległej Dowództwu Północnemu. Funkcjonuje jako brygada piechoty zmechanizowanej, obok dwóch brygad pancernych i brygady artylerii²⁶. Z racji swoich historycznych zaszczości oraz doświadczeń związanych z teatrem działań i taktyką walki, Brygada Golani wpisuje się w system bezpieczeństwa północnej części Izraela i może służyć jako wsparcie dla dywizji pancernej oraz przeprowadzać samodzielne zadania, które opisane zostaną później.

²⁵ *IDF Units*, www.idf.il/1498-en/Dover.aspx, 05.2015.

²⁶ *IDF Ground Forces Order of Battle*, www.globalsecurity.org/military/world/israel/army-orbat.htm, dostęp 05.2015.

Rysunek 1. Brygada Golani w strukturze Armii Obrony Izraela

Źródło: Opracowanie własne.

Struktura Brygady Golani

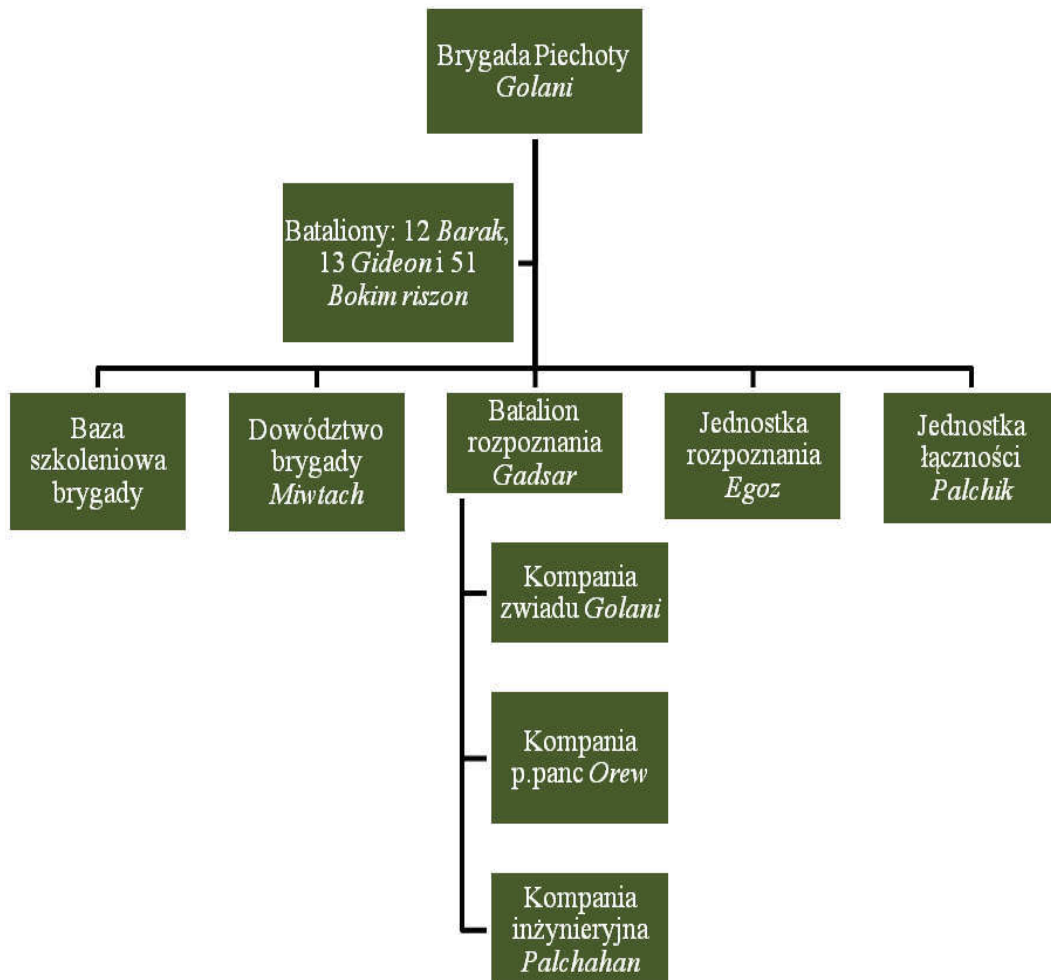
Współcześnie Brygada Golani składa się z: 12 Batalionu Barak (Gedud 12 Barak), 13 Batalionu Gideon (Gedud 13 Gideon), 51 Batalionu Bokim Riszon (Gedud 51 Bokim Riszon); Batalionu rozpoznania Gadsar, w którego skład wchodzi trzy kompanie: kompania zwiadu Golani (Plugat ha-Siur/Palsar Golani), kompania przeciwpancerna „Kruk” (Plugat tilim neged tankim „Orew”/Paltank) i kompania inżynierska (Plugat Chawala Hansadi/Palchahan); jednostki rozpoznania Egoz (Jachidat Egoz); jednostki łączności (Palchik), dowództwa brygady (Miwchat); bazy szkoleniowej brygady (Basis Imun Chatiwati)²⁷.

Struktura Brygady Golani oraz przyporządkowanie do dywizji pancernej świadczy o jej roli jako wsparcia dla nacierających jednostek pancernych. Zgodnie z doktryną Armii Obrony Izraela siły zbrojne muszą atakować przeciwnika w sposób nagły, przy współpracy wszystkich rodzajów sił zbrojnych. Uderzenie ma być na tyle zdecydowane, że przełamie obronę przeciwnika lub

²⁷ *Gedudim we-Jachidot*, www.golani.co.il/show_item.asp?itemId=56&levelId=60745&itemType=0, dostęp 05.2015.

zatrzyma jego natarcie. Właśnie w roli wsparcia takiego uderzenia występowała Brygada Golani. Dodatkowo, struktura batalionu zwiadu pozwala nie tylko na prowadzenie rozpoznania, ale także na zdobywanie umocnień, niszczenie przeszkód w ramach ewentualnego natarcia, wspieranie akcji antyterrorystycznych przez lokalizowanie i niszczenie tuneli pod granicą. Batalion posiada również środki do samodzielnego niszczenia broni pancernej przeciwnika, a zadania te realizuje specjalna kompania. Pozwala to na wykorzystanie Brygady Golani lub poszczególnych jej batalionów na wiele sposobów. Kolejnym zastosowaniem tej formacji może być wsparcie działań dywizji i prowadzenie na jej rzecz zwiadu na tyłach wroga lub na linii frontu przed uderzeniem. W strukturze brygady znajduje się również jednostka specjalna Egoz, dzięki czemu Brygada Golani uczestniczy w licznych działaniach przeciwpartyzanckich i antyterrorystycznych²⁸. Ten typ aktywności jest bardzo istotny w ostatnich czasach, w szczególności, kiedy Izrael od lat osiemdziesiątych XX w. bierze udział w konfliktach asymetrycznych. Dla państwa znajdującego się w takich warunkach ważne jest, aby posiadać jednostki, mogące skutecznie likwidować zagrożenia o charakterze niepaństwowym.

²⁸*Golani*, www.garinmahal.com/golani, dostęp 05.2015.

Rysunek 2. Struktura Brygady Golani

Źródło: Opracowanie własne.

12. Batalion *Barak* powstał razem z Brygadą Golani i uczestniczył w wojnie o niepodległość Izraela. W trakcie kryzysu sueskiego żołnierze batalionu uczestniczyli w okupacji strategicznych miast i wsi na Synaju. Podczas wojny w 1967 roku jednostka zasłynęła udziałem w bitwie o Tel Fachr, kiedy to wielokrotnie podchodziła do szturmów, ponosząc duże straty w ludziach. Operacja „Pokój dla Galilei” to ochrona i zabezpieczenie odwrotu Armii Obrony Izraela, wychodzącej z południowego Libanu. W 1988 roku Batalion Barak uczestniczył w kilku akcjach antyterrorystycznych w celu likwidacji komórek palestyńskich. Od tego momentu jednostka bierze udział w operacjach w Strefie Gazy i na Zachodnim Brzegu²⁹.

²⁹ *Gedud 12*, www.golani.co.il/show_item.asp?itemId=57&levelId=60746&itemType=0, dostęp 05.2015.

Historia 13. Batalionu Gideon rozpoczyna się również w trakcie wojny o niepodległość. Żołnierze tej jednostki uczestniczyli w wykonaniu planu Dalet, odcięcia sił arabskich i zablokowanie rzeki Tabor. Dodatkowo, batalion odpierał ataki wojsk egipskich na Półwyspie Synaj, a także ostatecznie wyparł je z terytorium Izraela. W 1956 roku okupował Rafa, aby umożliwić bezproblemowe natarcie sił pancernych na Egipt. Podczas wojny sześciodniowej żołnierze zajęli Tel Fachr i Tel Azaziat. W trakcie wojny Jom Kipur Gideon obsadzał stanowiska obronne na północy Izraela. Z kolei podczas operacji w Libanie Batalion Barak likwidował komórki terrorystyczne i zdobywał umocnione rejon OWP. Współcześnie ochrania osiedla nadgraniczne³⁰.

Pierwotnie 51. Batalion Bokim rison był częścią Brygady Giwati. W skład Brygady Golani wszedł dopiero w 1956 roku. Podczas kryzysu sueskiego wykonywał te same zadania, co Bataliony 12. i 13. Po wojnie sześciodniowej jednostka brała udział w wojnie na wyczerpanie, na linii Bar Lewa. Wojna libańska to czas ochrony terenów wokół Twierdzy Beaufort³¹.

W świetle powyższych informacji widać, że wszystkie trzy bataliony pełnią rolę wsparcia dla nacierających ciężkich jednostek lub rolę obrony na umocnionych pozycjach. Ponadto, jednostki te mogą brać udział w akcjach okupacyjnych, porządkowych, a także antyterrorystycznych. Należy podkreślić, że opisane zadania batalionów wpisują się w szerszy kontekst zabezpieczenia linii zaopatrzeniowych i transportowych dla armii.

Batalion rozpoznania Gadsar w strukturach Brygady Golani powstał w 2001 roku. W jego skład wchodzi wcześniej wspomniane: kompania zwiadu, kompania przeciwpancerna oraz kompania inżynieryjna.

Kompania zwiadu Palsar Golani była jedną z pierwszych, specjalnych jednostek w Izraelu. Początkowo odpowiadała za przeprowadzanie rozpoznania dalekiego zasięgu na terytorium wroga. Dodatkowo, jej żołnierze ochraniaли czołówkę nacierających oddziałów, zdobywali umocnienia wroga oraz zbierali informacje o zgrupowaniach przeciwnika³². Palsar Golani zdobył Tel Fachr, umocnienia na górze Hermon oraz Twierdzę Beaufort. Współcześnie jednostka szkolona jest w walce przeciwpartyzanckiej, infiltracji granicy państw sąsiadujących z Izraelem oraz technikach naprowadzania³³. Palsar Golani w ramach

³⁰ *Gedud 13*, www.golani.co.il/show_item.asp?itemId=38&levelId=60747&itemType=0, dostęp 05.2015.

³¹ *Gedud 51*, www.golani.co.il/show_item.asp?itemId=39&levelId=60748&itemType=0, dostęp 05.2015.

³² M. Jadwiszczok, dz.cyt., s. 112-113.

³³ *Palsar*, www.golani.co.il/show_item.asp?itemId=41&levelId=60749&itemType=0, dostęp 05.2015.

swoich kompetencji może prowadzić zwiad oraz rozpoznanie na użytek brygady czy też dywizji.

Kompania przeciwpancerna Orew zbierała doświadczenie od wojny Jom Kipur. Nadmieńmy, że konflikt ten zainicjował w Armii Obrony Izraela działania, których celem jest skuteczne zwalczanie broni pancernej, nie tylko poprzez wojska zmechanizowane, ale także piechotę. Orew uczestniczyła w operacjach w Strefie Gazy i Libanie³⁴. Jej wąska specjalizacja pozwala na wsparcie własnych sił pancernych. Orew skutecznie uzupełnia także obronę w umocnionych rejonach i nadgranicznych posterunkach armii.

Ostatnią formacją przywołaną w artykule jest kompania inżynierska Palchahan. Powstała w 1965 roku i liczyła wówczas 50 żołnierzy. Brała udział w bitwie o Tel Fachr, Hermon, Twierdzę Beaufort, operacjach w Strefie Gazy i na południu Libanu. Podczas tych działań Palchahan niszczył przeszkody na drogach, umocnienia wroga i rozminowywał pola minowe³⁵. Obecnie kompania ta dysponuje środkami technicznymi oraz umiejętnościami pozwalającymi likwidować tunele drążone przez bojowników Hamasu czy też Hezbollahu.

Jednostka Egoz powstała w 1956 roku po rozpoczęciu operacji „Kadesz” na Synaju. Arabskie ugrupowania paramilitarne zaczęły wtedy przenikać północną granicę Izraela, a jego sztab generalny obawiał się syryjskiej odpowiedzi na fakt zaatakowania Egiptu. Lęki te nie znalazły jednak potwierdzenia w rzeczywistości. Egoz miała zajmować się patrolami nadgranicznymi oraz zadaniami specjalnymi na rzecz Dowództwa Północnego. W 1957 roku postanowiono rozwiązać jednostkę z powodu niewyjaśnionego zgonu żołnierza. W 1963 roku zdecydowano o jej ponownym utworzeniu, jednakże po ustaniu ataków OWP Egoz rozformowano. W 1968 roku, po wojnie sześciodniowej wypadki arabskich grup na terytorium Izraela się nasiliły. Wówczas to Egoz po raz kolejny powołano do życia. Od tej pory prowadził misje przeciwko grupom zbrojnym OWP, przenikał przez granice państw arabskich, dokonując rajdów na siedziby terrorystów. Kiedy konflikty nad granicą znowu wygasły, zredukowano jednostkę, a następnie rozwiązano ją. W latach osiemdziesiątych zwiększyła się liczba palestyńskich ataków na izraelskie siły bezpieczeństwa, dlatego postanowiono na stałe przywrócić etaty oraz reaktywować jednostkę Egoz. Od tego czasu jej przeznaczeniem jest walka przeciwpartyzancka, walka w terenach zurbanizowanych oraz szkolenie w taktyce guerilli³⁶.

³⁴ *Paltank*, www.gadsargolani.com/Web/Units/Orev/About/Default.aspx, dostęp 05.2015.

³⁵ *Palchahan*, www.gadsargolani.com/Web/Units/EngeniringCompany/About/Default.aspx, dostęp 05.2015.

³⁶ *Egoz*, www.golani.co.il/show_item.asp?itemId=44&levelId=60750&itemType=0,

Jak można zauważyć Egoz mimo częstego rozwiązywania, zachował swoje walory bojowe, a zwłaszcza doświadczenie w walce przeciwpartyzanckiej. Specjalizacja jednostki w tym kierunku jest istotna z punktu widzenia Armii Obrony Izraela. Ważne jest, bowiem to, aby wojsko posiadało jednostkę, która potrafi samodzielnie wykonywać misje polegające na przekroczeniu granicy i likwidacji znajdujących się tam celów. Nie dziwi zatem, że żołnierze jednostki szkoleni są w taktykach ułatwiających zwalczanie przeciwnika, którego nie można rozpoznać. Dodatkowo, najlepszym miejscem do zakładania komórek terrorystycznych są miasta, w których zwykle jednostki zmechanizowane nie mogą działać z łatwością. Egoz szkolony jest w zakresie działań zbrojnych w mieście oraz innych terenach silnie zabudowanych. Ponadto kładzie się duży nacisk na rozwijanie umiejętności pozostawania w zamaskowaniu przez długi czas i atakowania celu w najbardziej odpowiednim momencie. Daje to możliwość wykorzystania jednostki w akcjach antyterrorystycznych, operacjach przeciwpartyzanckich na północy Izraela oraz Zachodnim Brzegu czy Strefie Gazy. Pod koniec 2015 roku Szef Sztabu Generalnego – Gadi Eisenkot – powołał do życia nową jednostkę nazwaną Comando Brigade. W jej skład wszedł Egoz oraz trzy inne jednostki specjalne izraelskiej armii (Duvdevan, Rimon i Maglan)³⁷.

Jednostka Palchik powstała w trakcie tworzenia Brygady Golani. Od początku jej zadaniem było zapewnianie łączności w Brygadzie, w okresie pokoju i wojny. Żołnierze dodatkowo tworzyli sieć łączności między walczącymi oddziałami, dowództwem Brygady i Dowództwem Północnym. Wymagania współczesnego pola walki wymusiły stworzenie dwóch zespołów, jednego zajmującego się komunikacją w samym dowództwie, a także drugiego – bojowego, który był dołączany jest do walczących oddziałów³⁸. Nadmienmy, że izraelskie wojsko współcześnie często uczestniczy w walkach w terenie silnie zaludnionym i zabudowanym. Wielokrotnie podczas takich starć dochodziło do wspólnego ostrzelania się lub problemów z naprowadzeniem artylerii, a także wsparcia lotniczego. Dołączenie bojowych zespołów łączności pomaga w synchronizacji ataków oraz manewrów walczących oddziałów. Jest to szczególnie ważne, ponieważ Armia Obrony Izraela dokonuje zdecydowanych i nagłych uderzeń na cele w miastach przy zachowaniu mobilności żołnierzy prze-

dostęp 05.2015.

³⁷ Y. Lappin, *IDF Chief of Staff: Newly formed Commando Brigade is needed now more than ever*, „The Jerusalem Post”, 27.12.2015, www.jpost.com/Israel-News/IDF-Chief-of-Staff-Newly-formed-Commando-Brigade-is-needed-now-more-than-ever-438588, dostęp 02.2016.

³⁸ *Palchik*, www.golani.co.il/show_item.asp?itemId=45&levelId=60751&itemType=0, dostęp 05.2015.

mieszczających się przez ich kwartały. Ciągły kontakt zapewnia zmniejszenie ryzyka na polu walki, ułatwia koordynację działań oraz umożliwia szybką wymianę informacji.

Podsumowanie

Śledząc historię Brygady Golani, trudno zaprzeczyć motto stworzonemu przez żołnierzy „brygady numer 1”. Od początku istnienia państwa Izrael jednostka brała udział we wszystkich konfliktach zbrojnych i operacjach przeprowadzanych przez Armię Obrony Izraela. Struktury brygady ewoluowały wraz ze zmianami w armii. Przez ten czas Brygada Golani funkcjonowała jako formacja ochotnicza. Poświęcenie jej żołnierzy i udział w ważnych bitwach nadały Golani charakter elitarny. Ten związek taktyczny podporządkowany jest dowództwu odpowiadającemu za bezpieczeństwo północy kraju. Przypomnijmy, że odcinek tej części granicy jest kluczowy dla żywotnych interesów państwa.

W Brygadzie Golani znajdują się jednostki szkolone do walki z asymetrycznym przeciwnikiem oraz do wykonywania zadań o charakterze specjalnym. Służą one nie tylko wsparciu innych związków taktycznych, ale również mogą przeprowadzać własne operacje. Batalion Gadsar w swojej strukturze posiada wyspecjalizowane kompanie do działań inżynierskich na polu bitwy, zwalczania broni pancerniej wroga oraz zwiadu.

Przykładem dostosowania się jednostki do współczesnego pola walki jest jednostka Egoz, przygotowana do działań przeciwpartyzanckich, przenikania przez granicę i zwalczania komórek terrorystycznych oraz walki w miastach. Specjalizacja w ramach Brygady Golani wpisuje się w coraz częstsza profesjonalizację poszczególnych rodzajów wojsk w Armii Obrony Izraela. Zabieg ten ma na celu stworzenie jednostek zdolnych wykonywać określone zadania oraz ma pomóc w realizacji doktryny izraelskiej armii. W ramach ewentualnego konfliktu zbrojnego poszczególne związki taktyczne będą wykonywać misje związane ze zdobyciem wytyczonych miejsc, zabezpieczeniem linii transportowych i logistycznych oraz współdziałaniem innych rodzajów wojsk. Składają się one w jedną całość w celu szybkiego zwycięstwa, przeniesienia walki na terytorium wroga. Opisane wyżej zmiany dokonywane są w celu zwiększenia szans wojska na asymetrycznym polu walki, z którym od lat osiemdziesiątych przychodzi się mierzyć Izraelowi. Tego typu konflikty są coraz bardziej wymagające, dlatego też przykład Brygady Golani pokazuje, jak zmieniają się tendencje w Armii Obrony Izraela oraz w jaki sposób próbuje się eliminować zagrożenia.

Golani Brigade – Israeli „brigade number 1“

Streszczenie

Artykuł analizuje historię Brygady Golani oraz zmiany, jakie w niej zachodziły od 1948 po czasy współczesne. W trakcie 68 lat jej istnienia jednostka brała udział w każdym konflikcie izraelsko-arabskim na Bliskim Wschodzie, dzięki czemu zbudowała swój elitarny charakter i zdobyła uznanie wśród społeczeństwa. W tym okresie w Chatiwat Golani zaszło wiele zmian pod względem struktury, szkolenia, a także przeznaczenia. Opis niniejszego związku taktycznego pokazuje zatem, jak Izrael dostosowuje swoją armię do zmieniających się wymogów pola walki, począwszy od 1948 roku do czasów współczesnych. W artykule zaprezentowano rys historyczny jednostki, jej strukturę oraz rolę, jaką odgrywa w Armii Obrony Izraela wraz ze strukturą samej Brygady Golani.

Słowa kluczowe

Armia Obrony Izraela, Izrael, konflikt arabsko-izraelski, Brygada Golani

Abstract

The article analyzes the history of the Golani Brigade and the changes that occurred since 1948 to the present day. During the 68 years of its existence the unit was involved in every Israeli-Arab conflict in the Middle East. It built its elitist character and has gained recognition among the public. During this time in Chatiwat Golani has changed structure, way of training, and its objectives. Description of this unit shows how Israel adapts its army to the changing requirements of the battlefield, since 1948 to the present. The article presents the history of unit, its structure and the role it plays in the Israel Defense Army.

Key words

Israel Defense Forces, Israel, Israeli-Arab conflict, Golani Brigade

Bibliografia:

1973 Yom Kippur War: Day-by-Day, <https://www.idfblog.com/>

Cast Lead Update No. 8, 6 January 2009, <http://www.terrorism-info.org.il/>

Egoz, www.golani.co.il

Gedud 12, www.golani.co.il

Gedud 13, www.golani.co.il

Gedud 51, www.golani.co.il

Gedudim we-Jachidot, www.golani.co.il

Golani, www.garinmahal.com/golani

Golani Infantry Brigade, www.jewishvirtuallibrary.org

Golani, www.garinmahal.com

Ground Forces, www.idf.il

Ha-nadon: chaluk chatiwat lewanoni, www.irgon-haagana.co.il

Harel A., *The IDF's Golani Brigade: Always first on the scene at the front line*, 6 January 2009, www.haaretz.com

Haszaron H., „*Born in Battle – 30 years Israeli's Defense Army*”, 1978, t. 1.

IDF Ground Forces Order of Battle, www.globalsecurity.org

IDF Units, www.idf.il

Jadwiszczok M., *Antyizraelskie ugrupowania terrorystyczne i ich zwalczanie*, Toruń 2010.

Katz S., Russel L., *Man at Arms Series – Armies in Lebanon 1982-1984*, London 1985.

Klali - Mahi Zro ha-Jabasz, www.mazi.idf.il

Lappin Y., *IDF Chief of Staff: Newly formed Commando Brigade is needed now more than ever*, „The Jerusalem Post”, 27.12.2015, www.jpost.com

Palchahan/www.gadsargolani.com

Palchik, www.golani.co.il

Palsar, www.golani.co.il

Paltank, www.gadsargolani.com

Structure, www.idf.il

The War of Independence 12/47- 5/48- Hagana fights and contains the advancing Arab forces, www.irgon-haagana.co.il

War of Independence, www.safed.co.il

Labour as Fear of Gratuity: A Cultural Reading of the Hidden Side of Employment Security

Premise

Throughout recent history, the concept of „labour” (or, simply put, „work”) has been presented as a defining trait of human behaviour, and therefore perceived as mandatory (space constraints prevent me from delving into additional details, alluring though these may be: suffice it to say that this concept is among the most challenging and powerful in the history of ideas). Its contemporary definition, that of a lucrative activity, meant to sustain an individual’s life in society, was fixed as early as the dawn of modernity, when protestant ethics came to challenge traditional Christian poverty (eagerly defended by Franciscan friars, for example) and decreed that happiness on earth was at hand, provided that the individual actively worked to attain it through material prosperity. However, one had to wait for the actual dawn of socialist philosophy in the mid-19th century in order to encounter a philosophical discourse able to execute an engaging deconstruction of labour. Thus, in his unfinished *Outlines of the Critique of the Political Economy* (*Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, a manuscript abandoned in 1858 and published as late as 1939), the German Socialist thinker Karl Marx joined the Scottish philosopher Adam Smith in saying that, ‘in its historical forms as slave-labour, serf-labour and wage-labour, labour always appears as repulsive, always as *external, forced labour* (emphasis in the text); and non-labour by contrast as „freedom and happiness”². A similar critique of labour, though from a different perspective and to a different end, was executed by the *fin-de-siècle aesthetes* in France and England (Charles Baudelaire, J.-K. Huysmans, Oscar Wilde etc.), who eagerly sought to replace the idea of bourgeois responsibility towards work with a concept which must have then sounded utterly blasphemous: *flânerie* (vagabondage), implying aesthetic contemplation or simply social laziness. My purpose in this paper is, firstly, to examine briefly the concept of labour in relation to a thinly disguised fear of gratuity and then to read it through the lens afforded by two literary patterns.

¹ **prof. Catalin Ghita** – University of Craiova, Romania.

² K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, in: *A Dictionary of Philosophical Quotations*, A.J. Ayer, J. O’Grady (ed.), Oxford and Carlton 1994, s. 290.

Fear of Gratuity

It is my assertion that people usually fear to downplay labour as a gratuitous act because they are afraid of what this might eventually entail: a lack of personal existential purpose. A life based on contemplation (or, as feverish economists would have it, on doing nothing in the lucrative sense) pulverizes the work ethic of recent times, whose main tenet is that any human being should be an active, not a passive, agent in society. Otherwise, the same economists would say, society would crumble through sheer inactivity of its members. However, reality proves that the purely sanguine character of most human agents turns them into involved actors on the economic scene. In all circumstances, they would continue to be engaged in some kind of work, simply because they lack a contemplative nature. Concurrently, people endowed with a passive attitude will continue to fritter their time away over a cup of tea or coffee. Subsequently, both groups would try to develop defence mechanisms, both in theory and in practice, that would justify their social behaviour.

This argument brings me first to the value ascribed to work in general. Thus, the crux of any argument concerning labour is the eternal and insoluble question as to how exactly can one determine its just value: how much is a person's work worth? As shown by Bertrand Russell in his monumental *History of Western Philosophy* (first published just after the Second World War, in 1946), most people think that the original formulator of the so-called „labour theory of value” (which establishes a mathematical direct proportion between the value of a product and the amount of work it required) was either Karl Marx or David Ricardo. In reality, it was John Locke who was the author of the formula. Russell focused on two capital features of this engaging theory, i.e. its ethical and economic dimensions. More specifically, he agreed that „the value of a product ought to be proportional to the labour expended on it”³ and, concurrently, that „in fact the labour regulates the price”⁴. Therein something more intricate looms large: the disconcerting problem of labour efficiency, which is the main reason for work exploitation throughout human history. This baffling formula is based on what I consider to be the incorrect assumption that there is a significant difference in value (promptly translated into wages) between the labour exerted by a manual labourer and that exerted by an intellectual.

At this delicate point, a useful quote from Nietzsche's *Human, All too Human: A Book for Free Spirits* (*Menschliches, Allzumenschliches: Ein Buch für freie Geister*, published in 1878) will enable us all to understand the fetish of

³ B. Russell, *History of Western Philosophy*, London and New York 2004.

⁴ Ibid.

effectiveness which has dominated labour exploitation throughout older and more recent history:

If we try to determine the value of labour by the amount of time, industry, good or bad will, constraint, inventiveness or laziness, honesty or make-believe bestowed upon it, the valuation can never be a just one. For the whole personality would have to be thrown into the scale, and this is impossible⁵.

The whole issue is, therefore, complicated by the concept of usefulness, which has been thrown into the equation by the people who controlled labour in order to make sure that labourers are content that they have been offered jobs and not question their wages. Nietzsche continued:

If we reflect further we find every person nonresponsible for his product, the labour; hence merit can never be derived therefrom, and every labour is as good or as bad as it must be through this or that necessary concatenation of forces and weaknesses, abilities and desires. The worker is not at liberty to say whether he shall work or not, or to decide how he shall work. Only the stand-points of usefulness, wider and narrower, have created the valuation of labour⁶.

The complex relationship between work and property and the human tendency towards reification of labour was best expressed by Robert Nozick in *Anarchy, State and Utopia* (1974), his response to John Rawls's *A Theory of Justice* (1971). Nozick insisted that mixing an individual's work with something else makes the individual feel that he owns that something. This perception is wrong, opined Nozick, who offered the following parable: „If I own a can of tomato juice and spill it in the sea so that its molecules (...) mingle evenly throughout the sea, do I thereby come to own the sea, or have I foolishly dissipated my tomato juice?“⁷. Thus it becomes clear how difficult it is to separate the notions of work and property.

In his anarchic and rather uneven *Counter History of Philosophy (Le Contre histoire de la philosophie*, in 13 volumes so far, presented and/or published between 2006 and 2015), the highly original, if equally tendentious, French philosopher Michel Onfray deftly pointed out that, as early as the fifth century BC, Europe was the arena of a metaphysical conflict between idealists and he-

⁵ F. Nietzsche, *Excerpts from Human, All too Human*, in: *The Philosophy of Friedrich Nietzsche*, G. Clive (ed.), translated by Oscar Levy, New York, London, Ringwood, Toronto and Auckland 1996, s. 637.

⁶ Ibid.

⁷ R. Nozick, *Anarchy, State and Utopia*, in: *A Dictionary of Philosophical Quotations*, A.J. Ayer, J. O'Grady (ed.), Oxford and Carlton 1994, s. 328.

donists and/or materialists (atomists). The outcome of that powerful clash is visible to us all: it was Plato and Aristotle's ideas that triumphed, rather than Epicurus's or Democritus's. I do not think that I am at all exaggerating when I decipher within the intellectual code of this dialectic the subsequent clash between asceticism and *joie de vivre*, the final literary expression of which is detectable in Hermann Hesse's antinomic, if rather formulaic, narrative fable, *Narcissus and Goldmund* (*Narziß und Goldmund*, published in 1930). It follows that contrasting human attitudes towards work are simply the inevitable consequences of the aforementioned ideological war.

To synthesize what I have been commenting on so far and to state the problem in my own terms, I interpret people's recent obsession with labour as a means of amassing wealth (a reification of power) and their irrational fetish with the concrete existence of a workplace as an ever-elusive fear of gratuity. Thus, human beings now find it hard to accept that their existence should not be predicated on labour, be it physical or intellectual, but, rather, on self-development and self-fulfilment (at various levels of interpretation). Correlatively, these goals could be achieved through active or passive seeking of pleasure and would involve no cost and no mercantile reward at all. Instead, most people still prefer to cling to a steady job and to the material benefits this brings about as a way of justifying their life *hic et nunc*. This ontological fear of gratuity is the reason why people nowadays have come to place employment security above all else, except physical health. The pressure of society, nurtured by centuries of rigid work ethic meant to fuel individuals into submission and therefore into fixed work patterns has brought about an omnipresent, if fluid, identity crisis.

I am also of the opinion that people find it hard to accept the optional and totally arbitrary value of any exerted work based on a respected and socially-recognized profession and, therefore, equate labour gratuity with a lack of ontological sense. So deeply ingrained is the principle of reward in the human psyche, that it seems that no mention of gratuity in the context of one's profession or work undertaken in a specific field can go unpunished. The present forms of work ethic, based on fierce competition and painstaking accumulation, have managed to push things farther than one could have ever imagined by simply equating labour with the meaning of life, when, of course, labour is just a means of striving towards obtaining an existential meaning, if there be any.

Paradigms of Attitude towards Labour in Culture

Cultural history has provided us with a welter of examples summing up the various attitudes towards labour. Due to obvious space constraints, I have elected to reduce my argument to a polar binominal, epitomized by two central

characters in 18th and 19th century novels respectively. These will enable us to understand more keenly why any abandonment of social involvement and any refusal to act, in general, and to work, in particular, have instilled so many fears in the psyche of modern man. The former example embodies sanguinity and resourcefulness, the latter – the very opposite traits. Both are relevant in the cultural context discussed in these lines, but, whereas the former is widely used in practice to emphasize the virtues of industriousness and resilience, being therefore forged as a positive example, the latter is, on the contrary, deployed to evince the ills of fatigue and sluggishness, and therefore construed in negative terms.

Robinson Crusoe

Robinson Crusoe has constantly been hailed as the first modern economic man, the capitalist *in statu nascendi*, obsessed with amassing goods and painstakingly inventorying his properties.

As a literary character, Crusoe was invented, as we all know, by the early English novelist, Daniel Defoe, in 1719, and his exciting experiences were based on the actual adventures of one Alexander Selkirk, who was marooned for about four years on an uninhabited island off the coast of present-day Chile. These experiences are then viewed by the author through an economic lens, (However, literary history has suggested, at times, different other hypotexts for Defoe's novel.) In contrast to Selkirk, Crusoe spent no less than 28 years on a desert island near today's Trinidad, during which time he had to fight his way through famine, tempest, attacks by wild beasts and even cannibalistic assaults. Not even these rocambolesque feats can account for the complexity of this single character, who manages to embody the hailed virtues of a then just-emerging social class, brought about by the nascent Industrial Revolution: the capitalist. If one adds the feature of piety to this critical equation, one cannot possibly overlook the insight offered by a controversial study, published in 1905, by an equally controversial, if undoubtedly brilliant, German sociologist and economist, Max Weber: *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* (*Die protestantische Ethik und der Geist der Kapitalismus*).

Weber defined a capitalistic economic action as „one which rests on the expectation of profit by the utilization of the opportunities for exchange, that is on (formally) peaceful chances of profit”⁸. To various degrees and in various forms, capitalism has existed virtually everywhere in the world, but, as Weber pointed out, only in Europe has a specific, even unique, form of capitalism

⁸ M. Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, with an introduction by Anthony Giddens, translated by Talcott Parsons, London and New York 2005, s. 32.

emerged: „the rational capitalistic organization of (formally) free labour”⁹. This does not imply Eurocentrism, for Weber was rather careful, at least according to the scientific standards of more than a century ago, not to offend or misconstrue other cultures and civilizations, but it does imply specificity: the advent of Protestant cults have irrevocably reshaped older Catholicism into something palpable and more down-to-earth. Where Franciscan friars, for instance, wrote lengthy and, at times, poetic apologies for poverty, the more modern Protestants (be they Calvinists, Pietists, Methodists or Baptists) were not ashamed to display their newly-acquired wealth as a sign of respect for God’s creation. Christianity finally broke with that long, ascetic tradition extolling only the virtues of the transcendent and, instead, embraced the immanent: life was worth living not in careful preparation for a desired heaven through repeated acts of penance, but *in se* and *per se*. Through hard labour and a strict code of work ethic, men could establish the city of God *hic et nunc*.

Weber’s theory can be readily applied to Crusoe’s work ethic. As soon as he became aware that he had become stranded on a desert island, the main character of the novel could not conceive of his own existence in the absence of a strict code of labour, which demanded planning of a strategy, rationalization of execution and careful calculation of resources. Crusoe is not just a colonist, he is the principal economic actor on the scene of his remote island, i.e. a capitalist. And it is this constant balance of expenditure and production that enables him to feel safe within the boundaries of his small, but challenging empire. That is precisely why he makes a careful inventory of his goods, why he decides to build himself a fortress on a remote and deserted island where chances of facing hostile forces are remote, and why, in due course, he even invents his own proletarian: his man Friday, whom he liberates from his fellow oppressors (who, predictably enough, are ruthless cannibals), thereby anticipating Rousseau’s vision of the noble, if docile and hard-working, savage.

Oblomov

To individuals who are placed in social positions of languor without the financial means of Goncharov’s hero, one may safely attribute Nietzsche’s pun found in *The Case of Wagner* (*Der Fall Wagner*, published in 1888): „When one is not rich, one should at least have enough pride to be poor”¹⁰. Yet the rich landowner Oblomov, the central character in Ivan Goncharov’s second novel, published in 1859, is far from poor: his malaise is not poverty, but boredom equally

⁹ Ibid., s. 34.

¹⁰ F. Nietzsche, *Excerpts from The Case of Wagner*, in: *The Philosophy of Friedrich Nietzsche*, G. Clive (ed.), translated by Oscar Levy, New York, London, Ringwood, Toronto and Auckland 1996, s. 284.

triggered by isolation and affluence. (Naturalism may also point to a number of genetic traits.) The young Russian aristocrat is neither evil nor hateful: in fact, he is a warm-hearted character, incapable of galvanizing himself into any significant social act. Even his generosity is indiscriminate, a palpable proof to the integrity of his character. Nothing and no one can embolden him to act in either the concrete or the abstract sense.

Seduced by a romantic tendency to express ideas in polar forms, as anti-omic realities, Goncharov throws an additional character into his novel: Oblomov's friend and confidant, Andrey Stoltz. Stoltz's mixed ascendancy (his father is German, whereas his mother is Russian) is a narratively biographic proof of his strict upbringing and his economic efficiency as a hard-working professional. Stoltz embodies the virtues of European intrepid capitalism, as opposed to the puny features of Russian apathy.

Concretely, in the first part of the novel, when he receives a piece of disquieting news, that his country estate is in a precarious financial condition, which must be addressed without delay, all he can do is remain lying on the sofa, totally benumbed. Even the prospect of marriage to the beautiful Olga fails to excite the hero, who keeps prevaricating, until it becomes clear that his lack of will can do nothing more than dissolve a promising engagement. The outcome is that, freed from the never-consummated manacles of Oblomovian love, Olga flees to Paris, where, in a dramatic, but predictable course of events, she meets Stoltz, falls in love with him and eventually accepts his marriage proposal. *Et labor, non amor, vincit.*

Although Marquis de Custine's poignant 1839 Russian travelogue may seem a cruel story of backwardness and deceit, perhaps Goncharov's treatment (and literary indictment) of the realities of his own country are more credible in the highly circumspect eyes of the Westerner. But I choose not to read the novel through the satirical lens generously afforded by Goncharov himself, but in my own terms.

Oblomov constitutes Goncharov's and, through him, 'civilized' Europe's indictment of good-for-nothing bonhomie. His being part of the gentry is, of course, the narrator's artistic licence: in 19th century Russia (as was the case throughout most of Europe, no doubt), hardly anybody, except an aristocrat, could afford to do nothing. Oblomov's attitude, insofar as work is concerned, is even more radical than that of Western European aesthetes: whereas they are consciously lazy in defiance of the Protestant ethic which informs the bourgeois society amidst which they live, Oblomov is organically lazy, as a result of all his tendencies and inclinations. He is not a poseur, as J.K. Huysmans's inconceivably snobbish Des Esseintes, who stages his own life with careful debauch-

ery, but a real fugitive from labour reality. I consider him an archetypal figure of labour evasionists.

Conclusion

In his succinct conclusion to his bulky doctoral dissertation, *The Division of Labour in Society* (*De la division du travail social*), first published in 1893, the French sociologist Émile Durkheim defended a point of view according to which the division of labour creates solidarity „because it creates among men a whole system of rights and duties joining them in a lasting way to one another”¹¹. This may well be the case, but Durkheim, taking his cue from the very first theorist of the division of labour in society, Adam Smith, failed to account for the various ills this same division of labour brings about within the fine fabric of society: rifts between professions, professional envy and disgrace and, most importantly, the defence of the obligatory, rather than optional or at least advisable, character of work in general. My lines should not be seen as coalescing an apology of idleness, but merely as a theoretical account of an alternative course of action, which is even simpler to defend now that machines of various kinds and functions can and will replace human labour, thereby freeing the human being and enabling the same to pursue more enlightening and enriching activities. Individuals are finally free to pursue their innermost goals, their most refined dreams: how sad it would be for them to discover that their obsession with labour and work security hides, in fact, very little, if anything at all...

Praca jako strach przed nagrodą: kulturowe spojrzenie na zakrytą stronę bezpieczeństwa zatrudnienia

Streszczenie

Artykuł dotyczy delikatnego i złożonego problemu pracy, który podejmę w nawiązaniu do ontologicznego strachu przed nagrodą. W obszerniejszym kontekście kulturowym zinterpretuję stosunkowo współczesną obsesję na punkcie pracy będącej sposobem gromadzenia dóbr (reifikacja władzy) oraz irracjonalne fetyszowanie konkretnego miejsca pracy, jako przejawy wiecznie nieuchwytnego strachu przed nagrodą. Współcześni ludzie z trud-

Abstract

My paper addresses the intricate problem of labour, which I construe in terms of an ontological fear of gratuity. Within a broader cultural context, I interpret people's relatively recent obsession with work as a means of amassing wealth (a reification of power) and their irrational fetish with the concrete existence of a workplace as an ever-elusive fear of gratuity. Thus, contemporary human beings find it hard to accept that their exis-

¹¹ É. Durkheim, *The Division of Labor in Society*, in: Lewis A. Coser translated by W.D. Halls, New York, London, Toronto, Sydney, Singapore 1997, s. 337-338.

nością akceptują fakt, iż ich własna egzystencja nie powinna opierać się na wysiłku, fizycznym lub intelektualnym, ale raczej na samorozwoju lub samospelnieniu (zakładając różne poziomy interpretacji).

Uznając ich wzajemny wpływ na siebie, cele te mogą być osiągnane poprzez aktywne lub pasywne szukanie przyjemności, które w żadnym stopniu nie wymagałyby nakładów finansowych, ani wymiernych nagród. Tymczasem jednak, większość ludzi kurczowo trzyma się zatrudnienia i korzyści materialnych, uzasadniając w ten sposób swoje istnienie *hic et nunc*. Tak rozumiany ontologiczny strach przed nagrodą jest więc przyczyną, dla której dzisiejsi ludzie stawiają bezpieczeństwo zatrudnienia ponad inne dobra, za wyjątkiem zdrowia. Na przestrzeni wieków, presja społeczna wraz z rygorystyczną etyką pracy miały skłonić jednostki do uległości, także wobec sztywnych reguł pracy, wywołując w ten sposób wszechobecny, choć nieuchwytny, kryzys tożsamości.

Moją teorię zademonstruję poprzez analizę wzorców kulturowych obecnych w dwóch powieściach: za pierwszy przykład posłuży osoba nieustraszonego podróżnika Robinsona Crusoe (tytułowego bohatera powieści Daniela Defoe), drugi natomiast jest uosobiony w postaci leniwego ziemianina Ilii Iljicza Obłomowa (tytułowego bohatera powieści Iwana Gonczarowa).

Słowa kluczowe

Praca, strach, nagroda, ontologia etyka, bezpieczeństwo zatrudnienia, kultura, teoria

tence should not be predicated on labour, be it physical or intellectual, but, rather, on self-development and self-fulfilment (at various levels of interpretation). Correlatively, these goals could be achieved through active or passive seeking of pleasure, and would involve no cost and no mercantile reward at all. Instead, most people still prefer to cling to a steady job and to the material benefits this brings about as a way of justifying their life *hic et nunc*. This ontological fear of gratuity is the reason why people nowadays have come to place employment security above all else, except physical health. The pressure of society, nurtured by centuries of rigid work ethic meant to fuel individuals into submission and therefore into fixed work patterns has brought about an omnipresent, if elusive, identity crisis. I shall demonstrate my theory by examining a couple of cultural patterns found in two novels: one being epitomized by the intrepid adventurer Robinson Crusoe (Daniel Defoe's eponymous hero), the other, by the prostrate country gentleman Ilya Ilych Oblomov (Ivan Goncharov's eponymous hero).

Key words

Work, fear, gratuity, ontology, ethic, employment security, culture, theory

Bibliography

Ayer A.J., O'Grady J., *A Dictionary of Philosophical Quotations*, Oxford and Carlton 1994.

The Philosophy of Friedrich Nietzsche, Clive G. (ed.), New York, London, Ringwood, Toronto and Auckland 1996.

Letters from Russia, Muhlstein A. (ed.), New York 2002.

Defoe D., *Robinson Crusoe*, Keymer T. (ed.), Oxford and New York 2007.

Durkheim É., *The Division of Labor in Society*, in: L.A. Coser, trans. W.D. Halls, New York, London, Toronto, Sydney and Singapore 1997.

Goncharov I., *Oblomov*. D. Magarshack (trans.), London 2005.

Russell B., *History of Western Philosophy*, London and New York 2004.

Weber M., *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, A. Giddens (in.), London and New York 2005.

Marcin Kleinowski¹

Potencjalny wpływ nowych rozporządzeń² odnoszących się do funduszy strukturalnych na realizację projektów współfinansowanych z EFS

Wstęp

Fundusze europejskie umożliwiły inwestycje w kapitał ludzki oraz infrastrukturę na skalę niespotykaną po 1989 roku. Negocjacje dotyczące wieloletnich ram finansowych, na lata 2014-2020, budziły duże zainteresowanie mediów oraz komentatorów życia politycznego. Nie może to dziwić wobec istotnego znaczenia środków pochodzących z budżetu Unii Europejskiej (UE) dla rozwoju społecznego oraz gospodarczego naszego kraju, jak również faktu, że w kolejnych latach wielkość wsparcia najprawdopodobniej będzie zdecydowanie mniejsza. Debata publiczna toczyła się jednak przede wszystkim wokół wielkości środków finansowych, jakie Polska może otrzymać do dyspozycji w nowej perspektywie finansowej, a zdecydowanie mniej uwagi poświęcono możliwym zasadom i obszarom ich wykorzystania.

¹ dr Marcin Kleinowski – Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu.

² Artykuł omawia następujące dokumenty: *Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1303/2013 z dnia 17 grudnia 2013 r. ustanawiające wspólne przepisy dotyczące Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego, Europejskiego Funduszu Społecznego, Funduszu Spójności, Europejskiego Funduszu Rolnego na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich oraz Europejskiego Funduszu Morskiego i Rybackiego oraz ustanawiające przepisy ogólne dotyczące Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego, Europejskiego Funduszu Społecznego, Funduszu Spójności i Europejskiego Funduszu Morskiego i Rybackiego oraz uchylające rozporządzenie Rady (WE) nr 1083/2006*, (Dz. Urz. UE L 347 z 20.12.2013); *Rozporządzenie Komisji (UE) nr 1407/2013 z dnia 18 grudnia 2013 r. w sprawie stosowania art. 107 i 108 Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej do pomocy de minimis*, (Dz. Urz. UE L 352 z 24.12.2013); *Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1304/2013 z dnia 17 grudnia 2013 r. w sprawie Europejskiego Funduszu Społecznego i uchylające rozporządzenie Rady (WE) nr 1081/2006*, (Dz. Urz. UE L 347 z 20.12.2013); *Rozporządzenie Komisji (UE) nr 651/2014 z dnia 17 czerwca 2014 r. uznające niektóre rodzaje pomocy za zgodne z rynkiem wewnętrznym w zastosowaniu art. 107 i 108 Traktatu (tzw. ogólne rozporządzenie w sprawie wyłączeń blokowych)*, (Dz. Urz. UE L 187 z 26.06.2014).

Opierając się na wieloletnich ramach finansowych i projekcie Umowy Partnerstwa, należy przyjąć, że całkowita alokacja dla Polski, w ramach polityki spójności, wyniesie około 77,79 mld euro (w cenach bieżących po transferach na rzecz instrumentów i projektów zarządzanych przez Komisję Europejską) w tym 12,84 mld euro z Europejskiego Funduszu Społecznego (EFS)³.

Regulacje przyjmowane na szczeblu Unii Europejskiej mają istotne znaczenie nie tylko dla systemu wdrażania poszczególnych funduszy w państwach członkowskich, ale także mogą znacząco wpływać na kształt i sposób realizacji projektów współfinansowanych ze środków UE. Przykładowo Komisja Europejska, opierając się na art. 317 Traktatu o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej, wymogła na stronie polskiej implementację do systemu wdrażania funduszy strukturalnych reguły proporcjonalności⁴. Celem było zapewnienie efektywnego ponoszenia wydatków oraz zdyscyplinowanie beneficjentów do racjonalnego i przemyślanego planowania efektów projektów.

Zamierzeniem Autora jest dokonanie w artykule analizy możliwego wpływu nowych lub planowanych do wprowadzenia regulacji, odnoszących się do funduszy strukturalnych, na kształt i realizację projektów współfinansowanych ze środków EFS. W szczególności na zasady kwalifikowalności wydatków i co za tym idzie rzeczywistą stopę dofinansowania. W tym celu wykorzystano metodę formalno-dogmatyczną, aby dokonać analizy zawartości dokumentów źródłowych, wśród których należy wymienić przede wszystkim projekty oraz obowiązujące akty prawa wtórnego UE. Formułując wnioski Autor opierał się

³ W praktyce na realizację projektów dostępnych będzie mniej środków, gdyż na pomoc techniczną w regionalnych programach operacyjnych planuje się przeznaczyć 1,93 mld euro z EFS, zaś na pomoc dla najbardziej potrzebujących 474 mln euro. Zob. Rada Ministrów RP, *Umowa Partnerstwa*, Warszawa 8.01.2014; *Rozporządzenie Rady (UE, EURATOM) nr 1311/2013 z dnia 2 grudnia 2013 r. określające wieloletnie ramy finansowe na lata 2014–2020*, (Dz. Urz. UE L 347 z 20.12.2013).

⁴ W przypadku Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki (POKL) oznaczało to wprowadzenie obowiązku dla Instytucji Pośredniczącej lub Instytucji Pośredniczącej II stopnia – przy zaiscieniu warunków określonych w wytycznych w sprawie kwalifikowalności wydatków w POKL – obniżenia wielkości dofinansowania projektu proporcjonalnie do stopnia nieosiągnięcia założonych rezultatów. W efekcie – w trakcie oceny wniosków o dofinansowanie – zaczęto negatywnie postrzegać dotychczasową praktykę ustalania wielkości planowanych rezultatów na poziomie nieco niższym od produktów, z którymi były one związane. Przykładowo, przed wprowadzeniem reguły proporcjonalności, jeżeli projekt zakładał przeprowadzenie szkoleń zawodowych dla 40 osób (produkt), to określając rezultat można było przyjąć, że zajęcia ukończy nieco mniej uczestników, np. 36 osób nabędzie nowe kompetencje zawodowe. Kiedy nowe zasady zaczęły obowiązywać, generalnie oceniający oczekiwali ustalenia docelowej wartości wskaźnika rezultatu na poziomie 100%.

również na posiadanym sześcioletnim doświadczeniu w tworzeniu i zarządzaniu projektami współfinansowanymi z EFS.

Pomoc *de minimis* i wyłączenia grupowe

Z punktu widzenia realizacji projektów współfinansowanych z EFS nowe tzw. ogólne rozporządzenie w sprawie wyłączeń blokowych oraz rozporządzenie o pomocy *de minimis* nie wprowadzają bardzo głębokich zmian w stosunku do poprzedniego stanu prawnego. Większość z nich ma ułatwić potencjalnym beneficjentom prawidłowe przygotowanie wniosku o dofinansowanie, jak również jego późniejszą realizację.

W przypadku rozporządzenia w sprawie pomocy *de minimis*⁵ nie zdecydowano się na modyfikację jej maksymalnego pułapu. Nadal więc będzie co do zasady obowiązywał limit na poziomie 200 000 euro wsparcia na przedsiębiorstwo w ciągu 3 kolejnych lat obrotowych. Nowe rozporządzenie proponuje jednak wprowadzenie istotnych zmian w przypadku podmiotów prowadzących działalność w zakresie transportu drogowego. Obniżony do 100 000 euro maksymalny pułap pomocy ma mieć zastosowanie jedynie do przedsiębiorstw zajmujących się towarowym transportem drogowym. Oznacza to, że firmy świadczące usługi w zakresie przewozów pasażerskich, mogą korzystać z limitu 200 000 euro wsparcia. Przyjęte regulacje również jednoznacznie wskazują, że świadczenie usług zintegrowanych, a więc np. kurierskich, pocztowych czy wywozu odpadów, nie uznaje się za usługi transportowe, co oznacza, że mogą one korzystać z standardowego limitu pomocy. Ponadto umożliwiono stosowanie przepisów omawianego rozporządzenia w przypadku przedsiębiorstw działających w sektorach wyłączonych z pomocy *de minimis* lub też w odniesieniu do których obowiązują obniżone maksymalne pułapy tej pomocy, jeżeli jednocześnie prowadzą działalność w obszarach, gdzie pomoc *de minimis* jest dozwolona. Warunkiem jest tu jednak zapewnienie przez państwo członkowskie, że z udzielonej pomocy nie odniosą korzyści wyłączone sektory, jak również, że nie zostanie przekroczony jej dopuszczalny poziom⁶. Wprowadzone rozwiązania ułatwiają więc pewnej grupie przedsiębiorstw dostęp do wsparcia udzielanego jako pomoc *de minimis*. Upraszczają również realizację projektów, w ramach których uczestnicy mogą uzyskać środki na rozpoczęcie działalności gospodarczej, tzw. dotacje dla starterów. Jeżeli wsparcie takie było realizowane z pomocą *de minimis*, to nierzadko pojawiały się trudności związane z właściwą interpretacją przepisów rozporządzenia⁷.

⁵ Rozporządzenie Komisji (UE) Nr 1407/2013... .

⁶ Tamże, art. 3, ust. 1 i 2.

⁷ Przykładowo, w sytuacji gdy np. mechanik samochodowy zamierzał zakupić lawetę,

Ogólne rozporządzenie w sprawie wyłączeń blokowych⁸ proponuje kilka istotnych zmian, mogących mieć wpływ na projekty współfinansowane ze środków EFS. Przede wszystkim zakłada ona zniesienie podziału na szkolenia ogólne oraz specjalistyczne⁹. Wyeliminowałoby to problemy interpretacyjne, utrudniające zakwalifikowanie formy wsparcia do odpowiedniej kategorii, które pojawiały się w praktyce na etapie oceny wniosków o dofinansowanie, realizacji projektu lub jego kontroli. Kwestia jest istotna, gdyż – co do zasady – dotychczas za zgodną ze wspólnym rynkiem uznawano pomoc, której intensywność dla szkoleń ogólnych nie przekraczała 60% kosztów kwalifikowanych, a w przypadku szkoleń specjalistycznych już tylko 25%. Oznacza to, że w przypadku form wsparcia zaliczających się do drugiej z wymienionych kategorii, należało wnieść prawie dwukrotnie większy wkład własny, co znacząco wpływało na kształt budżetu projektu oraz wielkość planowanej do udzielenia pomocy publicznej. Projekt rozporządzenia zakłada również modyfikację maksymalnych poziomów intensywności pomocy publicznej na szkolenia, co prezentuje tabela 1.

która miała służyć do przewozu pojazdów klientów do warsztatu, pojawiało się pytanie, czy nie świadczy on usług transportowych. Jeżeli w przyjętej interpretacji uznawano, że działalność gospodarcza będzie polegała również na świadczeniu tego typu usług, wówczas zakup ławety był wydatkiem niekwalifikowanym. W świetle zaproponowanych nowych regulacji, w podanym przykładzie nie ma miejsca świadczenie usług transportowych, a więc należy uznać, że jest to koszt kwalifikowany.

⁸ *Rozporządzenie Komisji (UE) nr 651/2014 uznające niektóre rodzaje pomocy...*

⁹ Rozporządzenie Komisji z dnia 6 sierpnia 2008 r. w sprawie wyłączeń blokowych uznawało za szkolenia specjalistyczne takie, które polegały na przekazaniu wiedzy głównie i bezpośrednio związanej z obecnym lub przyszłym stanowiskiem pracownika w przedsiębiorstwie oraz umiejętności, których wykorzystanie w innym przedsiębiorstwie lub obszarze zatrudnienia wcale nie jest możliwe lub tylko w ograniczonym stopniu. Z kolei szkolenia ogólne miały przekazywać wiedzę, która nie jest wyłącznie lub głównie związana z obecnym lub przyszłym stanowiskiem pracownika w przedsiębiorstwie, lecz przekazujące umiejętności, które można wykorzystać w innym przedsiębiorstwie lub obszarze zatrudnienia. Zob. *Rozporządzenie Komisji (WE) nr 1998/2006 z dnia 15 grudnia 2006 r. w sprawie stosowania art. 87 i 88 Traktatu do pomocy de minimis*, art. 38, ust. 1 i 2, (Dz. Urz. UE L 379 z 28.12.2006).

Tabela 1. Dopuszczalna intensywność pomocy publicznej na szkolenia

Podmiot otrzymujący pomoc publiczną	Ogólne rozporządzenie w sprawie wyłączeń blokowych	Rozporządzenie Komisji Europejskiej (WE) nr 800/2008	
	szkolenia	szkolenia	
		ogólne	specjalistyczne
Mikroprzedsiębiorstwo	70%	80%	45%
Małe przedsiębiorstwo	70%	80%	45%
Średnie przedsiębiorstwo	60%	70%	35%
Duże przedsiębiorstwo	50%	60%	25%
Pracownicy w niekorzystnej sytuacji lub niepełnosprawni	+10% max. 70%	+10% max. 80%	+10% max. 80%

Źródło: Opracowanie własne.

Komisja Europejska w uzasadnieniu do projektu rozporządzenia ogólnego w sprawie wyłączeń blokowych uznała za właściwe podniesienie progów intensywności pomocy na szkolenia dla MŚP, argumentując to relatywnie wyższymi kosztami, jakie muszą one ponieść, inwestując w kapitał ludzki¹⁰. Wbrew tym deklaracjom w przedstawionej propozycji aktu prawnego, maksymalny poziom intensywności wsparcia został obniżony z 80% do 70%. Zmiana ta byłaby niekorzystna przede wszystkim dla mikro i małe przedsiębiorstwa, którym dotychczas najłatwiej było skorzystać z maksymalnego progu pomocy. W praktyce oznaczałoby to podniesienie minimalnego udziału wkładu własnego z 20% do 30% kosztów kwalifikowanych dla tej kategorii przedsiębiorstw.

W zamyśle projektodawcy dla mikro i małych przedsiębiorstw przeznaczona jest przede wszystkim pomoc *de minimis*, która charakteryzuje się prostszymi regułami udzielania. W latach 2009-2012 podmioty należące do tej kategorii stanowiły od 76,9% do 77,4% korzystających z pomocy *de minimis*, a średnia jej wartość przypadająca na jedno przedsiębiorstwo była niewielka, gdyż w żadnym roku nie przekroczyła kwoty 6 500 euro¹¹. Obniżenie maksymalnej

¹⁰ Komisja Europejska, *Projekt ogólnego rozporządzenia w sprawie wyłączeń grupowych – uzasadnienie*, http://ec.europa.eu/competition/consultations/2013_gber/gber_explanatory_memo_pl.pdf, s. 7, (inf. z dnia 05.02.2014 r.).

¹¹ Urząd Ochrony Konkurencji i Konsumentów, *Pomoc de minimis w Polsce udzielona przedsiębiorcom w 2009 roku*, Warszawa, grudzień 2010; Tenże, *Pomoc de minimis w Polsce udzielona przedsiębiorcom w 2010 roku*, Warszawa, grudzień 2011; Tenże, *Raport o pomocy de minimis w Polsce udzielonej przedsiębiorcom w 2011 roku*, Warszawa, grudzień 2012; Tenże, *Raport o pomocy de minimis w Polsce udzielonej przed-*

intensywności pomocy nie powinno więc mieć istotnego wpływu na sytuację mikro oraz małych przedsiębiorstw pod warunkiem, że na poziomie działania programu operacyjnego oraz konkursu umożliwi się udzielanie zarówno pomocy publicznej jak i pomocy *de minimis*.

Zmiany wprowadzone w nowym ogólnym rozporządzeniu w sprawie wyłączeń blokowych są korzystne dla podmiotów prowadzących działalność gospodarczą, które chciałyby przeprowadzić szkolenia o charakterze specjalistycznym. W takim przypadku różnica w proporcji wkładu własnego oraz dofinansowana ze środków publicznych jest szczególnie widoczna. Zwłaszcza jeżeli wnioskodawcy zamierzaliby realizować projekty tzw. zamknięte czy też przygotowane na potrzeby jednego przedsiębiorcy albo przedsiębiorców powiązanych z nim organizacyjnie, kapitałowo lub gospodarczo. W takim bowiem przypadku pomoc publiczną stanowi nie tylko dofinansowanie wydatków związanych z realizacją szkoleń, ale również kosztów pośrednich oraz ogólnych projektu (m. in. związanych z zarządzaniem, zakupem oprogramowania, rekrutacją, promocją czy też ewaluacją).

Przyjęte ogólne rozporządzenie w sprawie wyłączeń blokowych znacząco ogranicza możliwość dofinansowania ze środków EFS usług doradczych, stanowiących pomoc publiczną. Co znaczące, już zakres stosowania omawianej regulacji, zawarty w artykule 1, pomija pomoc na usługi doradcze dla MŚP, choć dotychczas Rozporządzenie Komisji nr 800/2008 bezpośrednio wskazywało, że obejmuje tę formę wsparcia¹². Nowe rozporządzenie zwalnia z obowiązku zgłoszenia już jedynie pomocy na koszty współpracy MŚP, związane z projektami europejskiej współpracy terytorialnej, w tym usługi doradcze wykonywane przez podmioty zewnętrzne¹³. Dodatkowo wsparcie takie nie może przekroczyć 50% kosztów kwalifikowanych oraz 2 mln euro na przedsiębiorstwo i na projekt. Oznacza to, że wyłączenie blokowe obowiązuje już jedynie dla wybranych kategorii usług doradczych dla MŚP. Jak poprzednio będzie ono nadal miało zastosowanie do usług doradczych w zakresie innowacji¹⁴ lub związanych z projektem szkoleniowym¹⁵.

siębiorcom w 2012 roku, Warszawa, wrzesień 2013.

¹² Rozporządzenie Komisji (WE) nr 800/2008 z dnia 6 sierpnia 2008 r. uznające niektóre rodzaje pomocy za zgodne ze wspólnym rynkiem w zastosowaniu art. 87 i 88 Traktatu, art. 1 pkt. 1e.

¹³ Rozporządzenie Komisji (UE) nr 651/2014..., art. 18.

¹⁴ Tamże, art. 25 pkt. 2c.

¹⁵ Tamże, art. 27 pkt. 3c.

Nowe zasady kwalifikowalności wydatków

Komisja Europejska w przedstawionych przez siebie projektach rozporządzeń duży nacisk położyła na uproszczenie zasad wdrażania funduszy europejskich oraz zmniejszenie obciążeń administracyjnych w tym obszarze. Sprzyjać ma temu również propozycja możliwie daleko idącego ujednoczenia zasad kwalifikowalności wydatków w poszczególnych funduszach. Zostały one zebrane oraz bardziej szczegółowo ujęte w jednym rozporządzeniu¹⁶.

W programach współfinansowanych ze środków EFS kwalifikowalność wydatków ustala się na podstawie prawodawstwa krajowego, chyba że z przepisów dotyczących funduszy europejskich wynika inaczej. Nowe regulacje wprowadzają kilka istotnych zmian do dotychczas obowiązującego stanu prawnego. Przede wszystkim jednoznacznie wskazano dopuszczalne formy dotacji i pomocy zwrotnej, które obejmują:

- zwrot kosztów kwalifikowanych rzeczywiście poniesionych i zapłaconych, wraz, w stosownych przypadkach, z wkładami rzeczowymi i amortyzacją;
- standardowych stawek jednostkowych;
- kwoty ryczałtowe nieprzekraczające 100 000 EUR wkładu publicznego;
- finansowanie w oparciu o stawki ryczałtowe, polegające na zastosowaniu skali procentowej dla kategorii kosztów¹⁷;
- standardowych stawek jednostkowych i kwot ryczałtowych ustalonych przez Komisję Europejską¹⁸.

W przypadku gdy projekt jest realizowany wyłącznie poprzez zlecenie zamówień na wykonanie robót budowlanych, dostawę towarów lub świadczenie usług, dopuszczalny jest jedynie zwrot rzeczywiście poniesionych i zapłaconych kosztów kwalifikowalnych. W innych sytuacjach możliwe jest także zastosowanie dowolnego z wyżej wymienionych rozwiązań – z wyjątkiem małych grantów (< 50 000 euro) współfinansowanych z EFS. Dopuszcza się również możliwość łączenia różnych form dotacji na poziomie projektu, pod warunkiem, że odnoszą się one do odmiennych kategorii kosztów.

Przede wszystkim jednak wprowadzony został obowiązek rozliczenia projektu w oparciu o kwoty ryczałtowe, standardowe stawki jednostkowe lub stawki ryczałtowe dla dotacji i pomocy zwrotnej, w których wsparcie publiczne nie przekracza 50 000 euro i nie jest przyznawane w ramach programu pomocy państwa lub gdy projekt jest realizowany wyłącznie za pośrednictwem zamó-

¹⁶ Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1303/2013...

¹⁷ Tamże, art. 67 ust. 1.

¹⁸ Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1304/2013..., art.14. ust.1.

wień publicznych. Zaletą powyższego rozwiązania jest ograniczenie prawdopodobieństwa nieprawidłowego wydatkowania środków przez beneficjentów, mogące skutkować uznaniem części kosztów za niekwalifikowane.

W przypadku kwot ryczałtowych i standardowych stawek jednostkowych uproszczeniu ulega finansowe rozliczenie projektu, gdyż co do zasady nie ma obowiązku zbierania i opisywania dowodów księgowych dla poniesionych wydatków. Wielkość kosztów kwalifikowanych ustala się na podstawie stopnia zrealizowania założonych rezultatów oraz produktów, w oparciu o dokumenty wymienione w umowie o dofinansowanie. Odejście od rozliczania kosztów na podstawie faktycznie poniesionych wydatków może prowadzić do szukania oszczędności przez beneficjentów na etapie realizacji projektu w celu osiągnięcia dodatkowych korzyści lub zwiększenia liczby uczestników. Jeżeli kwalifikowalności kosztów dokonuje się na podstawie z góry określonych stawek lub kwot, w zależności od osiągniętych produktów i rezultatów projektu, to różnica między wydatkami faktycznie poniesionymi – określonymi w sposób jednostkowy lub ryczałtowy we wniosku o dofinansowanie – będzie stanowił korzyść dla beneficjenta. Może to prowadzić do obniżenia jakości wsparcia¹⁹. Z drugiej strony beneficjenci mogą „szukać” oszczędności, aby uzyskane w ten sposób fundusze przeznaczyć na zwiększenie liczby uczestników ponad poziom wskazany we wniosku o dofinansowanie. Stanowić to będzie zabezpieczenie przed groźbą zastosowania reguły proporcjonalności w sytuacji, gdy np. dojdzie do przerwania udziału w projekcie przez kilku uczestników. W przypadku rozliczenia wydatków na zasadzie kwot ryczałtowych, projektodawcy mogą dodatkowo starać się nieznacznie zawyżać przewidywane do poniesienia koszty, zwiększając tym sposobem potencjalną wielkość możliwych do poczynienia oszczędności.

W przypadku ponoszenia wydatków na postawie standardowej skali kosztów jednostkowych i płatności ryczałtowych określonych przez Komisję Europejską, wsparcie takie będzie stanowiło pomoc publiczną dla beneficjentów²⁰. Oznacza to konieczność wniesienia wkładu własnego. Stąd też rozwiązanie to powinno mieć zastosowanie przede wszystkim do projektów, w których występuje pomoc publiczna.

¹⁹ Przykładowo w przypadku szkoleń, zatrudnienie trenerów o niższych kwalifikacjach, wynajęcie mniej atrakcyjnych sal, korzystanie z tańszego cateringu, czy usług noclegowych o niższym standardzie, może przynieść znaczące oszczędności, które będą stanowiły dodatkową korzyść dla beneficjenta – przy założeniu, że produkty i rezultaty projektu zostaną osiągnięte.

²⁰ *Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1304/2013...*, art. 14. ust. 1.

Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1304/2013 jako *novum* wprowadza możliwość zastosowania dla kategorii kosztów stawki ryczałtowej w wysokości do 40% bezpośrednich kosztów kwalifikowanych personelu²¹. Z kolei w przypadku kosztów pośrednich również stawki ryczałtowanej stanowiącej do 15% bezpośrednich kosztów kwalifikowanych personelu²². W żadnym z dwóch powyższych przypadków państwo członkowskie nie będzie musiało przedstawiać kalkulacji uzasadniających możliwą do zastosowania stopę dofinansowania. Ponadto koszty pośrednie w projekcie będzie można obliczyć według stawki ryczałtowanej w wysokości do 25% bezpośrednich kosztów kwalifikowalnych. Jednakże w tym przypadku procentowy poziom współczynnika, który będzie funkcjonował w praktyce z pewnością będzie niższy, gdyż musi opierać się na rzetelnej metodzie obliczeń²³.

Wysokość wydatków odnoszących się do personelu projektu zazwyczaj łatwiej przewidzieć niż koszty bezpośrednie, które zostaną faktycznie poniesione²⁴. Stąd też przyjęcie tych pierwszych jako punktu odniesienia powinno zapewnić większą stabilność kwot przypisanych do pozycji w budżecie, określonych przez zastosowanie stawek ryczałtowych. Ponadto uzależnienie wielkości wydatków kwalifikowanych od kosztów personelu może stanowić dodatkowy argument za ograniczaniem zlecania usług czy zadań w projekcie na rzecz zatrudniania pracowników.

Koszty pośrednie będzie można również określić według „stawki ryczałtowanej, stosowanej do kosztów bezpośrednich kwalifikowalnych na podstawie istniejących metod i odpowiednich stawek stosowanych w innych dziedzinach polityki Unii w przypadku podobnego rodzaju operacji i beneficjenta”²⁵. Zaletą tego rozwiązania jest brak konieczności dodatkowego przedstawienia metodologii uzasadniającej przyjęte wartości. Trudność stanowi jednak wskazanie ana-

²¹ Tamże, art. 14. ust. 2.

²² *Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1303/2013...*, art. 68 ust. 1b. Pierwsze założenia aktów delegowanych przyjmują za podstawę wyliczeń jedynie koszty wynagrodzeń personelu brutto.

²³ Dla POKL maksymalna stawka kosztów pośrednich rozliczanych ryczałtem wynosiła 9% kosztów bezpośrednich projektu.

²⁴ W wyniku przeprowadzenia postępowania o udzielenie zamówienia publicznych lub stosowania reguły konkurencyjności mogą pojawić się znaczące oszczędności w projekcie. Zmniejszają one wartość faktycznie poniesionych kosztów bezpośrednich, co z kolei przekłada się na zmniejszenie np. kosztów pośrednich.

²⁵ *Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1303/2013...*, art. 68 ust. 1c.

logicznych operacji, co zapewne ograniczy stosowanie tego rozwiązania w praktyce²⁶.

W przypadku projektów współfinansowanych z EFS, dla których wysokość wsparcia publicznego nie przekroczy 100 000 euro, istnieje możliwość wyliczenia wielkości dotacji według stawki ryczałtowej, standardowej skali kosztów jednostkowych lub kwot ryczałtowych, również na podstawie zatwierzonego *ex ante* budżet projektu²⁷. Zgodnie z wytycznymi w sprawie kwalifikowalności wydatków w POKL²⁸, rozliczenie na zasadzie kwot ryczałtowych było możliwe jedynie, gdy wartość wniosku o dofinansowanie nie przekraczała 100 000 zł²⁹, a więc dotyczyła jedynie małych projektów. Nowe rozporządzenie stwarza więc możliwość kilkukrotnego podniesienia wyżej wskazanego progu, w wyniku zarówno podwyższenia kwoty limitu obowiązującej w tym zakresie, jak również odniesienia jej wyłącznie do wartości wsparcia publicznego – czyli z pominięciem wkładu własnego. Umożliwiłoby to znaczące upowszechnienie uproszczonych form rozliczania projektów. Przykładowo, gdyby w POKL rozliczenie projektu na zasadzie kwot ryczałtowych było możliwe we wnioskach o dofinansowanie o wartości do 400 000 zł, to metoda ta mogła by znaleźć zastosowanie w przypadku około połowy podpisanych z beneficjentami umów³⁰.

W nowych rozporządzeniach odnoszących się do funduszy strukturalnych brakuje sprecyzowania przepisów, odnośnie stosowania reguły proporcjonalności. Może to negatywnie wpłynąć na realizację zasady pewności prawa oraz prawa do dobrej administracji. Z drugiej strony regulacja tej kwestii na poziomie Unii Europejskiej mogłaby budzić wątpliwości co do zgodności z zasadą subsydiarności.

²⁶ Przykładowo biorąc za punkt odniesienia Program „Horyzont 2020”, podobieństwo będzie mogło się odnosić tylko do projektów związanych z pracami badawczymi, badawczo-rozwojowymi oraz innowacyjnością.

²⁷ Należy pamiętać, że stosowanie uproszczonych form rozliczenia jest obligatoryjne jedynie do kwoty 50 000 euro wsparcia publicznego – pod warunkiem, że nie zostało one przyznane w ramach programu pomocy państwa. Zob. *Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1303/2013...*, art.14 ust. 3 i 4.

²⁸ Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, *Wytyczne w zakresie kwalifikowania wydatków w ramach Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki*, Warszawa 01.07.2013 r.

²⁹ Za wyjątkiem działania 2.3 POKL, gdzie obowiązywał limit 50 000 euro.

³⁰ Autor przeprowadził badanie zbiorowości generalnej umów o dofinansowanie projektu podpisanych w ramach POKL, w okresie od rozpoczęcia realizacji programu do dnia 1.11.2013 r. (liczebność zbiorowości N=42260). Mediana wartości umowy o dofinansowanie wyniosła 411 759,79 zł. Przy współczynniku zmienności wynoszącym 375%, średnia arytmetyczna nie jest parametrem dobrze charakteryzującym badaną zbiorowość.

W Rozporządzeniu Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1303/2013 ostatecznie utrzymano maksymalnie 10% poziom cross-financing dla każdej osi priorytetowej programu operacyjnego³¹. Należało jednak spodziewać się, że na tego typu koszty w nowej perspektywie finansowej trudniej będzie uzyskać dofinansowanie, gdyż instytucje ogłaszające konkursy, coraz bardziej rygorystycznie oceniają niezbędność ponoszenia takich wydatków w projekcie. Jak pokazuje doświadczeni z realizacji projektów w ramach POKL, upowszechnienie stosowania standardowych stawek jednostkowych, ogranicza możliwość ponoszenia wydatków w ramach cross-financingu. Ministerstwo Rozwoju Regionalnego stało bowiem na stanowisku, że koszty te są w dużej mierze już uwzględnione w samej stawce³².

Dużym sukcesem Polski w negocjacjach nad reformą polityki spójności jest utrzymanie dotychczasowych zasad w zakresie kwalifikowalności podatku VAT³³, który nadal będzie można sfinansować ze środków UE, przy braku możliwości jego odzyskania na mocy prawodawstwa krajowego³⁴.

Podatek VAT będzie można uznać za koszt kwalifikowany w projektach dla osób zamierzających rozpocząć prowadzenie działalności gospodarczej, korzystając ze wsparcia w formie mikrograntu – tzw. dotacje dla starterów. Co więcej, jeżeli krajowe wytyczne nie ustanowią dodatkowych ograniczeń, będzie można uzyskać dofinansowanie również na VAT, który jest możliwy do odzyskania na mocy prawodawstwa krajowego. Kluczowa jest tu definicja pojęcia beneficjenta. W perspektywie finansowej 2007-2013 był nim jedynie taki podmiot, który inicjował lub realizował operacje, bądź przedsiębiorstwo realizujące indywidualny projekt i otrzymujące pomoc publiczną³⁵. Wprowadzona, na mo-

³¹ Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1303/2013, art. 98, ust. 2.

³² Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, *Komunikat IZ PO KL w sprawie stosowania stawek jednostkowych w ramach Poddziałania 9.6.2 PO KL – z dnia 25.01.2013 r.*, <http://www.static.pokl.opole.pl/download/attachment/7450/komunikat-iz-po-kl-w-sprawie-stosowania-stawek-jednostkowych-w-ramach-poddzialania-962-po-kl-z-dnia-25012013-r.pdf>, (inf. z dnia 05.02.2014 r.).

³³ Tamże, art. 69 ust. 3c.

³⁴ Pierwotna propozycja Komisji Europejskiej w tym zakresie w praktyce oznaczała, że dla krajowych, regionalnych lub lokalnych organów władzy, albo innych podmiotów prawa publicznego, podatek VAT byłby kosztem niekwalifikowanym. Istotnie obniżyłoby to rzeczywistą stopę dofinansowania realizowanych przez te podmioty projektów, które podatek od wartości dodanej musiałyby sfinansować w ramach wkładu własnego lub co najmniej zapewnić odpowiednie środki na montaż finansowy – w przypadku możliwości uzyskania jego zwrotu.

³⁵ Rozporządzenie Rady (WE) nr 1083/2006 z dnia 11 lipca 2006 r. ustanawiające przepisy ogólne dotyczące Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego, Europejskiego Funduszu Społecznego oraz Funduszu Spójności i uchylające rozporządzenie (WE) nr

cy Rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1303/2013, nowa definicja beneficjenta w kontekście pomocy państwa, nie wymienia już wprost wyżej wskazanego warunku realizowania projektu, co umożliwi odmienne interpretacje. Jeżeli jednak przyjmie się, że zgodnie z duchem art. 2 tego rozporządzenia, tzw. „starterzy” nie przeprowadzają projektu lub operacji, to nie muszą obowiązywać ich wytyczne o kwalifikowalności wydatków, w tym przede wszystkim odnośnie podatku VAT.

Podsumowanie

Omawiane w artykule akty prawne wywierają istotny wpływ na kształt i sposób realizacji projektów współfinansowanych z EFS w latach 2014-2020. Zaproponowane w nich zmiany, do systemu wdrażania funduszy strukturalnych, pozwolą istotnie uprościć realizację, a w szczególności rozliczanie przez beneficjentów wniosków o dofinansowanie projektu. Potencjalnie niosą jednak groźbę obniżenia jakości udzielanego grupom docelowym wsparcia. Uproszczenie zasad wydatkowania środków niewątpliwie pozwoli beneficjentom uniknąć wielu błędów, mogących skutkować uznaniem części kosztów za niekwalifikowane.

Utrzymanie, wbrew propozycjom Komisji Europejskiej, dotychczas obowiązujących zasad, odnoszących się do kwalifikowalności podatku VAT, pozwoli organom władzy publicznej i innym podmiotom prawa publicznego, uniknąć utrudnień w realizacji projektów współfinansowanych z EFS, wynikających z poważnego obniżenia ich rzeczywistej stopy dofinansowania lub konieczności zapewnienia montażu finansowego.

Przyjęcie proponowanych zmian w zasadach udzielania pomocy publicznej doprowadziłoby do zwiększenia rzeczywistej stopy dofinansowania szkoleń, zwłaszcza dla pracowników średnich i dużych przedsiębiorstw. Z drugiej jednak strony zdecydowanie ograniczyłoby możliwość uzyskania wsparcia na usługi doradcze przez podmioty prowadzące działalność gospodarczą.

The potential impact of a new regulations relating to the structural funds on realization of the projects co-financed by the ESF

Streszczenie

Europejski Fundusz Społeczny (EFS) odgrywa znaczącą rolę w implementacji polityki spójności i jest uważany za jeden z głównych instrumentów finansowych Unii Europejskiej. Nowe regulacje mające na celu zreformowanie funduszy strukturalnych, mogą mieć znaczny wpływ na realizację projektów współfinansowanych z EFS. Artykuł wskazuje główne zmiany w stosunku do obecnego stanu prawnego oraz analizuje ich możliwe oddziaływanie w najbliższej przyszłości. Opierając się na praktycznym doświadczeniu Autora, jak również analizie dokumentów źródłowych, odnoszących się do europejskiej polityki spójności, przy wykorzystaniu metody formalno-dogmatycznej, praca ta nakreśla zalety oraz ujemne strony nowych propozycji i rozpatruje prawdopodobne finansowe czy też organizacyjne konsekwencje, jakie mogą one mieć dla beneficjentów.

Abstract

European Social Fund (ESF) has a major role in the implementation of cohesion policy and is considered one of the European Union's main financial instrument. New regulations aimed at reforming the structural funds are likely to have a significant impact on realization of the projects co-financed by the ESF. This article identifies major changes to the current regulatory landscape and analyses their impact in the near future. Based on Author's practical experience and the content analysis of formal documents as referring to the european cohesion policy, this paper outlines advantages and disadvantages of the new proposals and examines possible financial or organizational consequences that they may have for the beneficiaries.

Słowa kluczowe

Europejski Fundusz Społeczny, fundusze strukturalne, polityka spójności

Keywords

European Social Fund, the structural funds, cohesion policy

Bibliografia

Komisja Europejska, *Projekt ogólnego rozporządzenia w sprawie wyłączeń grupowych – uzasadnienie*, http://ec.europa.eu/competition/consultations/2013_gber/gber_explanatory_memo_pl.pdf, (inf. z dnia 05.02.2014 r.)

Komisja Europejska, *Projekt Rozporządzenia Komisji (UE) uznające niektóre rodzaje pomocy za zgodne z rynkiem wewnętrznym w zastosowaniu art. 107 i 108 Traktatu*, http://ec.europa.eu/competition/consultations/2013_gber/draft_regulation_pl.pdf (inf. z dnia 05.02.2014 r.)

Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, *Komunikat IZ PO KL w sprawie stosowania stawek jednostkowych w ramach Poddziałania 9.6.2 PO KL – z dnia 25.01.2013 r.*, <http://www.static.pokl.opole.pl/download/attachment/7450/komunikat-iz-po-kl-w-sprawie-stosowania-stawek-jednostkowych-w-ramach-poddzialania-962-po-kl-z-dnia-25012013-r.pdf>, (inf. z dnia 05.02.2014 r.).

Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, *Wytyczne w zakresie kwalifikowalności wydatków w ramach Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki*, Warszawa 1.07.2013 r.

Rozporządzenie Komisji (UE) nr 1407/2013 z dnia 18 grudnia 2013 r. w sprawie stosowania art. 107 i 108 Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej do pomocy de minimis, (Dz. Urz. UE L 352 z 24.12.2013).

Rozporządzenie Komisji (WE) nr 1998/2006 z dnia 15 grudnia 2006 r. w sprawie stosowania art. 87 i 88 Traktatu do pomocy de minimis, (Dz. Urz. UE L 379 z 28.12.2006).

Rozporządzenie Komisji (WE) nr 800/2008 z dnia 6 sierpnia 2008 r. uznające niektóre rodzaje pomocy za zgodne ze wspólnym rynkiem w zastosowaniu art. 87 i 88 Traktatu, (Dz. Urz. UE L 214 z 9.08.2006).

Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1303/2013 z dnia 17 grudnia 2013 r. ustanawiające wspólne przepisy dotyczące Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego, Europejskiego Funduszu Społecznego, Funduszu Spójności, Europejskiego Funduszu Rolnego na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich oraz Europejskiego Funduszu Morskiego i Rybackiego oraz ustanawiające przepisy ogólne dotyczące Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego, Europejskiego Funduszu Społecznego, Funduszu Spójności i Europejskiego Funduszu Morskiego i Rybackiego oraz uchylające rozporządzenie Rady (WE) nr 1083/2006, (Dz. Urz. UE L 347 z 20.12.2013).

Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1304/2013 z dnia 17 grudnia 2013 r. w sprawie Europejskiego Funduszu Społecznego i uchylające rozporządzenie Rady (WE) nr 1081/2006, (Dz. Urz. UE L 347 z 20.12.2013)

Rozporządzenie Rady (WE) nr 1083/2006 z dnia 11 lipca 2006 r. ustanawiające przepisy ogólne dotyczące Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego, Europejskiego Funduszu Społecznego oraz Funduszu Spójności i uchylające rozporządzenie (WE) nr 1260/1999, (Dz. Urz. UE L 210 z 31.07.2006)

Rozporządzenie Rady (UE, EURATOM) nr 1311/2013 z dnia 2 grudnia 2013 r. określające wieloletnie ramy finansowe na lata 2014–2020, (Dz. Urz. UE L 347 z 20.12.2013)

Urząd Ochrony Konkurencji i Konsumentów, *Pomoc de minimis w Polsce udzielona przedsiębiorcom w 2009 roku*, Warszawa, grudzień 2010

Urząd Ochrony Konkurencji i Konsumentów, *Pomoc de minimis w Polsce udzielona przedsiębiorcom w 2010 roku*, Warszawa, grudzień 2011

Urząd Ochrony Konkurencji i Konsumentów, *Raport o pomocy de minimis w Polsce udzielonej przedsiębiorcom w 2011 roku*, Warszawa, grudzień 2012

Urząd Ochrony Konkurencji i Konsumentów, *Raport o pomocy de minimis w Polsce udzielonej przedsiębiorcom w 2012 roku*, Warszawa, wrzesień 2013

Rola i zadania nowego instytucjonalizmu w badaniach nad integracją europejską

Wprowadzenie

W licznych opracowaniach naukowych traktujących o integracji europejskiej dość często stosuje się różnego rodzaju teorie i metody badawcze. Teorie te mają swoje źródła w naukach ekonomicznych, prawnych, socjologicznych czy politologicznych.

Politolodzy, którzy zajmują się badaniem procesów integracyjnych, czynią to dość często, posiłkując się instytucjonalizmem, a mówiąc szczegółowo jego generacją zwaną nowym instytucjonalizmem. Za jego pomocą starają się wyjaśnić różnego rodzaju problemy naukowe, których eksploracja jest dość ciekawa ale zarazem trudna. W tym kontekście posłużenie się nowym instytucjonalizmem prowadzi do innej optyki procesów integracyjnych a tym samym wyodrębnienia pewnego nowego konceptu badawczego. Politolodzy uważają, że powstała w wyniku procesów integracyjnych Unia Europejska jest specyficznym podmiotem, który może być badany stosując właśnie podejście instytucjonalne. W szczególności analiza i identyfikacja specyfiki instytucji składających się na pewną hybrydę jaką jest Unia Europejska, pozwala ją lepiej poznać i wypracować określone tezy i koncepty badawcze.

W przedmiotowym artykule autor skoncentruje swoją uwagę na wykazaniu istoty i roli nowego instytucjonalizmu w badaniach nad procesami integracyjnymi zachodzącymi w Europie, ze szczególnym uwzględnieniem Unii Europejskiej. Autor stara się wskazać, dlaczego podejście instytucjonalne jest tak ważne w badaniach politologicznych.

Hipoteza wiodąca koncentruje się wokół faktu, iż nowy instytucjonalizm jest kierunkiem bardzo płodnym, a jego zastosowanie może być z powodzeniem wykorzystane w badaniach naukowych z zakresu szeroko rozumianych studiów europejskich. Nowy instytucjonalizm jest również kierunkiem, który bada rodzaje, relacje oraz zachodzące zmiany w procesach integracyjnych, w tym w osobliwym systemie politycznym Unii Europejskiej.

¹ **dr hab. Tomasz Hoffmann, prof. PK** – Politechnika Koszalińska.

Instytucjonalizm w studiach europejskich

Studia europejskie jako dyscyplina naukowa pojawiły się w Europie na przełomie lat 60. i 70. XX wieku, z kolei w Polsce w latach 90. XX wieku zaczęto kształcić na specjalnościach związanych z europeistyką. Początkowo w ramach politologii, kulturoznawstwa czy filozofii. Formalnie kierunek studia europejskie (europeistyka) został powołany stosownym aktem prawnym w 2003 roku i funkcjonuje do dnia dzisiejszego. Dyscyplina ta nie uzyskała pełnej autonomii, a wywodzi się ona z nauk politycznych częściowo stosunków międzynarodowych oraz nauk ekonomicznych i prawnych. Można zatem stwierdzić że studia europejskie są multidyscyplinarne. Dość szeroko stosuje się w nich liczne teorie i metody badawcze a jedną z nich jest podejście neoinstytucjonalne.

Paradygmat klasycznego instytucjonalizmu w zasadzie dość długo dominował w naukach politycznych. Początków tradycyjnego instytucjonalizmu można szukać głęboko w przeszłości. Ponadto można go łączyć z koncepcjami takich badaczy, jak Max Weber, Wodorow Wilson czy Carl Fredrich. W klasycznym ujęciu instytucję definiowano jako formalne zorganizowanie zbiorowości politycznej. Instytucjami zatem były: ustawa zasadnicza, legislatura czy aparat państwowy. Podejście to cechowały: deskryptywność, indukcja, formalistyczna legalność i silna skłonność do porównań².

Według instytucjonalistów najważniejszymi elementami integracji były: koordynacja działań, unifikacja polityk sektorowych, a przede wszystkim ustanowienie instytucji, których celem było dbanie o procesy koordynacyjne i unifikacyjne. Instytucjoniści uważali, że organizacja międzynarodowa, jaką jest powstała Unia Europejska, to suma formalnych reguł działania, która może wywołać równowagę wyników owego działania na arenie międzynarodowej.

Przyjmowali oni również, iż Unia Europejska może być określana jako suma reguł formalnych i norm nieformalnych w działaniu, prowadząca do wykreowania aktorów wydarzeń międzynarodowych, ale jednocześnie przez efekty swojego działania ograniczająca zachowania tych aktorów. Odnośnie instytucji Unii Europejskiej, uznano że pośredniczą one w procesie przekuwania preferencji poszczególnych rządów państw członkowskich na konkretny wybór polityczny³.

² J.G. March, J.P. Olsen, *Instytucje. Organizacyjne podstawy polityki*, Warszawa 2005, s. 12.

³ J. Ruszkowski, *Neoinstytucjonalne podejście do prezydencji w Radzie Unii Europejskiej* [w:] D. Kowalewska, R. Podgórska (red.), *Polska w Unii Europejskiej. Wyzwania, możliwości, ograniczenia*, Toruń 2013, s. 21.

W warstwie teoretycznej instytucjami były zatem ustawa zasadnicza, legislatura czy cały aparat administracyjny. Podejściu instytucjonalnemu przypisywano koncentrację na zasadach, procedurach czy formalnej strukturze zorganizowania organów, czyli określonych instytucji, które posługiwały się prawem i zarazem je egzekwowały⁴.

W przypadku Unii Europejskiej instytucjonalizm zajmował się badaniem w jaki sposób tworzone prawo (prawo pierwotne jak i wtórne) wpływa na sprawowanie władzy w ramach tego dość szczególnego systemu politycznego. W tym kontekście badanie Unii Europejskiej skupiało się na zrozumieniu w jaki sposób instytucje wpływają na działania określonych aktorów występujących w rzeczywistości społecznej⁵.

Instytucjonaliści w odróżnieniu od realistów podchodzili do terminu „instytucja”, w tym „instytucja międzynarodowa”, jako do zmiennej niezależnej, zawierającej dość szeroki zakres treści, będącej obiektem podlegającym strategicznemu wyborowi przez dane państwo. Zakładano, że to państwa dokonują wyboru instytucji, projektują je i wdrażają w życie. Podkreślano, że instytucje wywierają ogromny wpływ na rezultaty działania, a także tworzą sprzyjające warunki do działania aktorów usytuowanych centralnie w systemie⁶. Instytucje zapewniają stabilność działania określonych aktorów⁷.

Teoria instytucjonalistyczna była zatem wynikiem przesunięcia dyskursu z klasycznie rozumianego państwa narodowego na rzecz zinstytucjonalizowanych gremiów operujących na poziomie ponadnarodowym takich jak Unia Europejska czy inne podobne ugrupowania. W teorii tej poszczególni aktorzy przystosowują się do pełnienia instytucjonalnych ról, podążając za tak zwaną logiką stosowności swojego zachowania do kolektywnych ról, jakie chcą one odegrać⁸.

Impulsem do rewizji klasycznego instytucjonalizmu stały się krytyczne uwagi pod jego adresem. W szczególności wyrażali je protagoniści behawioryzmu oraz badacze szkoły racjonalnego wyboru. Zwracano uwagę na to, że klasyczny instytucjonalizm zawiera wiele ograniczeń i stąd jego zawartość eksplanacyjna jest nikła. March i Olsen twierdzili, iż nauki polityczne są kontekstual-

⁴ B.G. Peters, *Institutional Theory in Political Science – the ‘new Institutionalism’* (1st edition), Continuum International 1999, p. 12.

⁵ B. Sajduk, *Teoretyczne przesłanki współczesnej analizy politologicznej*, Kraków 2007, s. 13.

⁶ Jednocześnie mogą tą działalność ograniczać.

⁷ J. Ruskowski, *Neoinstytucjonalne podejście do ...*, s. 45.

⁸ Tamże, s. 34.

ne, tzn. przedstawiają politykę jako stały element życia społecznego, a także koncentrują się na społeczeństwie kosztem analizy państwa.

Ponadto autorzy ci podkreślali, że instytucjonalizm cechuje redukcjonizm, w ramach którego następuje redukcjonowanie całego procesu politycznego do poziomu jednostek, połączone z ignorowaniem wpływu, jaki wywiera sposób zorganizowania życia społecznego. Wreszcie sądzą oni, że instytucjonalizm cechuje utylitaryzm przejawiający się w nadużywaniu koncepcji egoistycznej genezy ludzkich działań. Zarzucali także nadmierny instrumentalizm oraz funkcjonalizm⁹.

W związku z powyższym J.G. March oraz J.P. Olsen wprowadzili do literatury naukowej pojęcie nowego instytucjonalizmu¹⁰. Przedmiotem ich eksploracji była próba redefiniowania relacji łączącej jednostkę z instytucją, w szczególności ich rozważania koncentrują się na relacjach, jakie występują na styku instytucja-jednostka-zbiorowość¹¹. Nade wszystko wprowadza rozróżnienie między instytucją a organizacją i zmienia charakter badania ze statycznego na dynamiczny.

Nowy instytucjonalizm rozszerza swoje zainteresowanie o „życie wewnętrzne” instytucji, dodając do katalogu swoich zainteresowań również wymiar nieformalny ich funkcjonowania. Instytucje postrzega się zatem jako procesy i zestawy zasad ograniczających poczynania aktorów¹².

J.G. March oraz J.P. Olsen przyjęli, że nowy instytucjonalizm w ten sposób kreuje instytucje polityczne, iż pełnią one dość autonomiczną rolę w procesie kształtowania wyników politycznych. Byli oni przekonani że organizacja życia politycznego ma bardzo istotne znaczenie, podkreślali że biurokratyczna agenda, komisja ustawodawcza „(...) są arenami na których dochodzi do zmagania się różnych sił społecznych i jak to nazywali zbiorów standardowych procedur operacyjnych oraz struktur, które definiują interesy i ich bronią”. Stąd też można powiedzieć, że są one aktorami politycznymi¹³.

Definiowany w ten sposób instytucjonalizm zmuszał wielu badawczy do zadawania kolejnych pytań takich, jak: jaka jest istota instytucji politycznej, jaki

⁹ J.G. March, J.P. Olsen, *Instytucje. Organizacyjne ...*, s. 66.

¹⁰ Nazwa „neoinstytucjonalizm” pochodzi od tytułów artykułów Jamesa Marcha i Johana Olsena: *The New Institutionalism: Organizational Factors in Political Life* oraz *Rediscover Institutions: The Organizational Basis of Politic*.

¹¹ S. Mazur, *Władza dyskrejonalna wysokich urzędników publicznych*, Kraków 2012, s. 111.

¹² Przyjmuje się, że nie są to już skostniałe struktury jak w przypadku starego instytucjonalizmu

¹³ S. Mazur, *Władza dyskrejonalna ...*, s. 131.

jest sposób wykonywania przez nie określonych zadań, jakie są zdolności jednostkowe aktorów społecznych do wywierania wpływu na kształt tych instytucji¹⁴.

W gruncie rzeczy przyjęto, że nowy instytucjonalizm jest poglądem bardzo obiecującym i zarazem płodnym. Wielu badaczy widzi w nim szansę na stworzenie zupełnie nowej ontologii społecznej, przełamującej binarne myślenie o relacji aktor-instytucja, a spoiwem tej teorii bytu są interakcje zachodzące między instytucjami, aktorami i ich środowiskiem społecznym¹⁵.

V. Lowndes widzi wyraźne różnice między starym a nowym instytucjonalizmem. Autorka wskazuje na sześć kontynuów: od koncentracji na organizacjach do koncentracji na regułach¹⁶, od formalnego do nieformalnego pojęcia instytucji¹⁷, od statycznego do dynamicznego pojęcia instytucji¹⁸, od ukrytych wartościowań do stanowiska krytycznego wobec wartości¹⁹, od holistycznego do zagregowanego pojęcia instytucji²⁰, od niezależności do zakorzenienia²¹.

Analizując podstawy nowego instytucjonalizmu, można dojść do wniosku, że jest to wieloaspektowe i zarazem wielopoziomowe podejście do procesu politycznego²². S. Mazur za A. Hallem i R.C. Taylorem wyróżnia trzy rodzaje nowego instytucjonalizmu: historyczny, racjonalnego wyboru oraz socjologiczny²³.

Inni autorzy przyjmują dwa nurty: instytucjonalizm normatywny i racjonalnego wyboru (racjonalistyczny)²⁴, a co niektórzy nawet cztery: racjonalnego

¹⁴ B.G. Peters, *Institutional Theory in Political Science – the ‘new Institutionalism’* (1st edition), Continuum International 1999, p. 22.

¹⁵ S. Mazur, *Władza dyskrecjonalna ...*, s. 132.

¹⁶ Instytucje postrzegane są jako zestawy zasad, a nie jako organizacje.

¹⁷ Nowe podejście skupia swoją uwagę na formalnym i nieformalnym wymiarze instytucji.

¹⁸ Instytucje ujmowane są jako procesy, a nie rzeczy.

¹⁹ Odejście od jednoznacznego normatywnego stanowiska.

²⁰ Odejście od całościowego ujmowania instytucji na rzecz badania jednostek i zachodzących w nich procesów.

²¹ Instytucje „zakorzeniają się”, tworząc ścieżkę zależności sekwencyjnej. V. Lowndes, *Instytucjonalizm*, [w:] D. Marsch, G. Stoker, *Teorie i metody w naukach politycznych*, tłum J. Tengerowicz, Kraków 2006.

²² B. Sajduk, *Teoretyczne przesłanki ...*, s. 45.

²³ P.A. Hall, R.C. Taylor, *Political Science and the Three New Institutionalism*, „Political Studies” 1996, XLIV.

²⁴ V. Lowndes, *Instytucjonalizm ...*, s. 111.

wyboru, historyczny, dyskursywny i organizacyjny²⁵. Inni z kolei dodają instytucjonalizm sieci i międzynarodowy.

J. Ruskowski twierdzi, że nie ma jednego instytucjonalizmu. Autor ten przyjmuje, że istnieje instytucjonalizm w następujących wymiarach: normatywny, szkoła racjonalnego wyboru, szkoła stanfordzka²⁶, instytucjonalizm historyczny, instytucjonalizm refleksyjno-historyczny oraz instytucjonalizm neoliberalny²⁷.

Każdy z nich ma określoną siłę eksplanacyjną, za pośrednictwem której jest w stanie wyjaśniać określone problemy bądź kwestie. W badaniach nad integracją europejską instytucjonalizm zajmuje centralne miejsce wśród teorii badawczych, za pośrednictwem których można wyjaśniać pewne zagadnienia, dokonać określonych podsumowań czy wprowadzać pewne tezy.

W badaniach nad problematyką integracji europejskiej instytucjonalizm akcentuje rolę i znaczenie Unii Europejskiej a szczególnie jej wielopoziomowy system zarządzania, który włącza interesy regionalne, narodowe i ponadnarodowe.

Dokonując deskrypcji roli i zadań Unii Europejskiej, przyjmuje się, że stanowi ona arenę, na której odbywa się swoista polityczna działalność. Z kolei funkcjonowanie poszczególnych państw członkowskich tworzących Unię Europejską podlega określonemu zespołowi zasad, które tworzy neoinstytucjonalna logika stosowności. Reasumując neoinstytucjonalizm zakłada, że integracja europejska skupia się na budowaniu wzajemnych powiązań instytucjonalnych. Współpraca w ramach Unii Europejskiej opiera się na przejmowaniu pewnych wartości i norm (np. tradycji czy nieformalnych kodeksów zachowań), a także reguł sformalizowanych takich, jak: konstytucje, traktaty, regulaminy czy inne dokumenty o charakterze prawnym. Wskazują one określone wartości a także mają wpływ na zasadniczą siłę napędową procesu integracji europejskiej. Neoinstytucjonalizm jednocześnie dość krytycznie odnosi się do biurokratycznej struktury unijnej, która staje się przerośnięta i niesterowalna²⁸.

Unia Europejska jako przedmiot badań nowego instytucjonalizmu.

Koncepcje integracyjne istniały od najdawniejszych wieków. Ludzie zastanawiali się, w jaki sposób zintegrować kontynent i podporządkować go swoim

²⁵ V. Schmidt, *Institutionalism*, [w:] *The State – Theories and Issues*, C. Hay, M. Lister, D. Marsh (red.), Palgrave Macmillan 2006, s. 56.

²⁶ Tak zwany instytucjonalizm socjologiczny.

²⁷ J. Ruskowski, *Neoinstytucjonalne podejście do ...*, s. 48.

²⁸ <http://www.twojaeuropa.pl/936/teorie-integracji---cz-iii---neoinstytucjonalizm-spillover-teoria-decyzji>, data wejścia 04.07.2016.

partykularnym interesom i celom²⁹. W tym duchu rodziły się również wszelkie koncepcje filozoficzne³⁰ i realne³¹. Powstawały idee integracji ekonomicznej, politycznej, wojskowej czy monetarnej³².

Niezwykle istotnym spoiwem w tych procesach, łączącym Europejczyków, była i jest religia chrześcijańska, której wpływ jest ujmowany szerzej jako oddziaływanie całej tradycji judeochrześcijańskiej³³. Prace nad powstaniem Wspólnot Europejskich ożywiły się po II wojnie światowej. W tym okresie następował powolny podział świata na dwa bieguny o innych orientacjach politycznych³⁴.

Punktem kulminacyjnym owego podziału była zimna wojna, która przedzieliła Europę „żelazną kurtyną”. W Azji, po ataku KRLD na Koreę Południową, przeistoczyła się w swoistą gorącą wojnę. Te wydarzenia wpłynęły na Europę, gdzie zaczynały odżywać stare podziały między odwiecznymi wrogami, w szczególności między Francją a Niemcami. Z inicjatywy J. Monneta powstała koncepcja polegająca na ustanowieniu wspólnego dla tych krajów zarządu nad wydobyciem stali i węgla³⁵. J. Monnet później zaproponował ją Robertowi Schumanowi i niemieckiemu Kanclerzowi Konradowi Adenauerowi. Pomysł Schumana urzeczywistnił się 18 kwietnia 1951 roku w Paryżu wraz z podpisaniem przez sześć państw (Belgię, Francję, Holandię, Luksemburg, RFN oraz Włochy) Traktatu Paryskiego o Europejskiej Wspólnocie Węgla i Stali, która zaczęła funkcjonować 23 lipca 1952 roku. Traktat został powołany na okres 50 lat³⁶, a jego głównym celem było stworzenie wspólnego rynku węgla i stali³⁷.

²⁹ D. Milczarek, *Pozycja i rola Unii Europejskiej w stosunkach międzynarodowych. Wybrane aspekty teoretyczne*, Warszawa 2003, s. 67-70.

³⁰ Mam tu na myśli koncepcje Talesa z Miletu, św. Augustyna, św. Tomasza z Akwinu, P. Dubois, Jerzego z Podiebradu, Erazma z Rotterdamu, Henryka IV, K. Monteskiusza, F. Woltera, J.J. Rousseau, C. H. Saint-Simona, V. Hugo, R. Overna, K. Marksa, F. Engelsa, R. N. Coudenhovego-Kalergiego, A. Branda, J. Retingera, W. Churchilla.

³¹ Np. stworzenie wielkiego państwa przez Karola Wielkiego, stworzenie Świętego Cesarstwa Niemieckiego przez Ottona III, zjednoczenie Europy przez Napoleona, stworzenie w 1933 roku Małej Ententy czy stworzenie międzynarodowych karteli węglowych i koksowniczych.

³² K. Łastawski, *Idea jedności europejskiej w średniowieczu*, [w:] *Z dziejów prób integracji europejskiej. Od średniowiecza do współczesności*, M. Puławski (red.), „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” 1995, nr 118, s. 3-40.

³³ A. Marszałek, *Z historii europejskiej integracji międzynarodowej*, Łódź 1996, s. 20-40.

³⁴ Mam na myśli podział i rywalizację między ZSRR a USA.

³⁵ Z. Krajewski, *Unia Europejska – geneza, problemy i elementy polityki społecznej*, Warszawa 2008, s. 56.

³⁶ Traktat wygasł 23 lipca 2002 roku. Przekształcono go w Fundusz Badawczy dla Wę-

Osiągnięcia wynikające z wdrażania i realizacji zasad ujętych w Europejskiej Wspólnocie Węgla i Stali (EWWiS) były na tyle imponujące, że państwa członkowskie postanowiły równoległe powołać dwie nowe Wspólnoty. Na początku czerwca 1955 roku zebrała się w tym celu w Messynie konferencja ministrów spraw zagranicznych sześciu państw – członków EWWiS. Osiągnięto na niej porozumienie w kwestii celowości utworzenia wspólnoty gospodarczej i podjęto zarazem decyzję o rozpoczęciu prac nad przygotowaniem planów ekonomicznej integracji Europy. Wynikiem tych prac był Raport Spaaka³⁸, w którego rezultacie 25 marca sześć państw podpisało w Rzymie traktat o Europejskiej Wspólnocie Gospodarczej (EWG), stosunkowo szybko zaaprobowany przez parlamenty wszystkich państw-sygnatariuszy. Nabrał on mocy wiążącej 1 stycznia 1958 roku i został powołany na czas nieograniczony³⁹.

Wraz z traktatem w sprawie EWG został opracowany traktat ustanawiający Europejską Wspólnotę Energii Atomowej (EURATOM), który był wyrazem dążenia Europy do rywalizacji ze światowymi mocarstwami atomowymi, przede wszystkim USA i byłym ZSRR, a koncentrował się na wspólnym wspieraniu badań i wykorzystywaniu energii jądrowej w celach pokojowych⁴⁰.

Każda ze Wspólnot Europejskich powoływała swoje instytucje. Dopiero traktat fuzyjny wprowadził wspólne organy dla trzech powstałych Wspólnot⁴¹. Kolejnym etapem na drodze do ponadnarodowego, ale także międzyrządowego nurtu integracji europejskiej było przyjęcie przez państwa członkowskie Wspólnot Europejskich w lutym 1986 roku Jednolitego Aktu Europejskiego (JAE), który wszedł w życie 1 lipca 1987 roku i był pierwszą szerszą rewizją traktatów założycielskich⁴². Dokument ten stworzył podstawy prawne dla tych

gła i Stali.

³⁷ N. Moussis, *Access to Europe: Hand-book on European construction*, 1991, s. 56.

³⁸ Raport Spaaka, dokument sporządzony przez komisję ekspertów, której przewodniczył belgijski Minister Spraw Zagranicznych Paul Henri Spaak. Zlecenie jego opracowania wydali w 1955 roku ministrowie spraw zagranicznych EWWiS zebrani na konferencji w Messynie. Raport zaaprobowany w maju 1956 dotyczył sposobów rozszerzenia dotychczasowej „wycinkowej” współpracy gospodarczej (rynek węgla i stali) o inne dziedziny.

³⁹ K. Michałowska-Gorywoda, *Podjęmowanie decyzji w Unii Europejskiej*, Warszawa 2002, s. 67.

⁴⁰ E. Synowiec, *Przyczyny powstania oraz cele funkcjonowania Wspólnot Europejskich*, [w:] *Unia Europejska. Przygotowania Polski do członkostwa*, E. Kaweckia-Wyrzykowska, E. Synowiec (red.), Warszawa 2001, s. 40-50.

⁴¹ *Prawo instytucjonalne Unii Europejskiej*, M.M. Kenig-Witkowska, A. Łazowski, R. Ostrihansky (red.), Warszawa 2007, s. 102-110.

⁴² J. Barcz, A. Koliński, *Jednolity Akt Europejski. Zagadnienia prawne i instytucjonalne*, Warszawa 1991, s. 45-50.

przedsięwzięć, które realizowano w praktyce, ale które nie były formalnie przewidziane przez Traktat Rzymski. JAE wyznaczył także czas – do końca 1992 roku – na realizację Jednolitego Rynku Wewnętrznego, czyli obszaru bez granic dla swobodnego przepływu towarów, usług, siły roboczej i kapitału⁴³.

Jednolity Akt Europejski po raz pierwszy skodyfikował zagadnienia współpracy politycznej między państwami członkowskimi, co spowodowało utworzenie ze Wspólnot i Europejskiej Współpracy Politycznej dwóch nierozłącznych filarów, stanowiących podstawy procesu tworzenia Unii Europejskiej.

Przełomowym etapem w historii integracji europejskiej było podpisanie i wejście w życie Traktatu o Unii Europejskiej, zwanego powszechnie Traktatem z Maastricht. Traktat ten był ukoronowaniem i konsekwencją działań różnych sił politycznych i społecznych zmierzających do utworzenia Unii Europejskiej⁴⁴.

Traktat z Maastricht wszedł w życie 1 listopada 1993 roku. Jest on umową międzynarodową, składającą się z Preambuły i dyspozycji ujętej w siedmiu tytułach. Traktat ustanawiał Unię Europejską, ale nie rozwiązywał Wspólnot Europejskich. Zmieniał on nazwę „Europejska Wspólnota Gospodarcza” na „Wspólnotę Europejską”, co miało symbolizować rozszerzenie działalności Wspólnoty. Zakładał, że Unię Europejską stanowią Wspólnoty Europejskie, uzupełnione współpracą międzyrządową w dziedzinie wspólnej polityki zagranicznej i bezpieczeństwa⁴⁵ oraz wymiaru sprawiedliwości i spraw wewnętrznych⁴⁶. Na mocy omawianego traktatu Unia Europejska stała się klamrą instytucjonalną spinającą ze sobą trzy filary: Wspólnoty Europejskie (I filar), współpracę międzyrządową w polityce zagranicznej i bezpieczeństwa (II filar) oraz współpracę międzyrządową w zakresie wymiaru sprawiedliwości i spraw wewnętrznych.

Traktat wprowadził postanowienia w zakresie obywatelstwa Unii Europejskiej oraz zasady pomocniczości. Z kolei zakres materialnej płaszczyzny działalności Wspólnoty Europejskiej został poszerzony o politykę społeczną, politykę dotyczącą oświaty, kształcenia młodzieży, kultury, zdrowia, ochrony konsumenta, przemysłu i sieci transeuropejskich.

⁴³ J.J. Węc, *Spór o kształt instytucjonalny Wspólnot Europejskich i Unii Europejskiej 1950-2005*, Kraków 2006, s. 45.

⁴⁴ K. Michałowska-Gorywoda, *Podejmowanie decyzji w Unii Europejskiej*, Warszawa 2002, s. 67.

⁴⁵ E. Fursdon, *The European Demence Community: A History*, New York 1980, s. 46.

⁴⁶ W. Ostant, *Europejski Urząd Policji (Europol). Instytucja europejskiego systemu bezpieczeństwa wewnętrznego i wymiaru sprawiedliwości*, Poznań 2007, s. 12-20.

Kolejnym etapem w rozwoju Unii Europejskiej oraz Wspólnot Europejskich był przyjęty na posiedzeniu Rady Europejskiej w 1997 roku Traktat z Amsterdamu. Traktat ten zmodyfikował również traktaty założycielskie Wspólnot Europejskich, a wszedł w życie 1 maja 1999 roku. Miał zasadniczo zmienić system instytucjonalny Unii Europejskiej, jednak w wyniku wielu przeciwnych stanowisk państw członkowskich jedyne, co udało się wprowadzić, to określenie zasad, na których opiera się Unia Europejska, a także wzmocnionej współpracy zarówno w ramach Wspólnot Europejskich, jak i III filaru Unii Europejskiej. Uwspólnotowano politykę azylową, wizową oraz migracyjną, a także zmieniono nazwy II i III filaru Unii Europejskiej⁴⁷.

Kolejnym traktatem na drodze do rozwoju integracji Europejskiej był podpisany 26 lutego 2001 roku przez państwa członkowskie Traktat z Nicei. Traktat ten składał się z preambuły, dwóch części i trzynastu artykułów. Przygotowywał Unię Europejską do poszerzenia o kraje Europy Środkowo-Wschodniej oraz Maltę i Cypr. Można zatem stwierdzić, że traktat był niezbędnym elementem, umożliwiającym kolejne rozszerzenie. Mimo wszystko zmiany wprowadzone do traktatu o Unii Europejskiej i Traktatu ustanawiającego Wspólnotę Europejską przez Traktat Nicejski nie były zbyt radykalne, jednak umożliwiały przeprowadzenie pewnych nowych reform, chociażby w kwestii wzmocnionej współpracy czy systemu instytucjonalnego. Traktat po ratyfikacji przez wszystkie państwa członkowskie wszedł w życie 1 lutego 2003 roku⁴⁸.

Unia Europejska jest organizmem dynamicznie rozwijającym się dlatego jeszcze przed podpisaniem Traktatu z Nicei, w deklaracji nr 23 w sprawie przyszłości Unii Europejskiej, załączonej do Aktu końcowego konferencji międzyrządowej 2000 roku państwa zadecydowały o konieczności przeprowadzenia zmian instytucjonalnych i strukturalnych Unii Europejskiej w zmieniającej się rzeczywistości europejskiej i globalnej. Problematyką tą zajęło się ciało nazwane Konwentem Europejskim, powołane w dniach 14-15 grudnia 2001 roku w Laeken. W skład konwentu weszli przedstawiciele państw członkowskich i kandydujących do członkostwa w Unii Europejskiej. Konwent miał rozwiązać cztery główne zagadnienia:

- bardziej klarowny podział kompetencji między Unię Europejską a państwa członkowskie,
- uproszczenie instrumentów prawnych Unii Europejskiej,

⁴⁷ A. Duff, *The Treaty of Amsterdam, Text and Commentary*, Federal Trust, London 1997.

European Organized Crime Situation Report, <http://www.eurac-tiv.com/Article?tcmuri=temc:29-117526-16type=linksDossier>, data wejścia 21.04.2016.

⁴⁸ J. Shaw, *The Treaty of Nice: Legal and Constitutional Implications*, Brussels 2001.

- wzmocnienie legitymizacji demokratycznej, przejrzystości i skuteczności instytucji europejskich,
- uproszczenie traktatów założycielskich⁴⁹.

Można stwierdzić, że konwent miał dwie zasadnicze misje: podstawowa to przygotowanie projektu nowego traktatu konstytuującego wspólnotę 25 państw. Druga, przez wielu niesłusznie postrzegania instrumentalnie, to przeprowadzenie ogólnoeuropejskiej debaty o kształcie Europy. Konwent był z tego powodu procesem niezwyklej wartości, jak pisze K. Bachmann. Jak już wspomniano, konwent miał przygotować projekt Traktatu Reformującego ustanawiającego Konstytucję dla Europy. Ostateczna forma dokumentu została przyjęta na posiedzeniu w Rzymie 18 lipca 2003 roku i stała się przedmiotem wielu obrad i dyskusji.

Sformułowano wiele oczekiwań pod adresem Unii. Domagano się jej większego zaangażowania w walkę z terroryzmem i przyjęcia na siebie większej odpowiedzialności za sprawy światowe. Wskazywano na potrzebę przekształcenia Unii w godne zaufania i skuteczne centrum gospodarczej i społecznej aktywności oraz koordynacji polityki fiskalnej i budżetowej, zwłaszcza w ramach grupy państw euro. Uznano, że większą niż dotychczas rolę winna Unia odgrywać w polityce obronnej, w dziedzinie spójności wewnętrznej, bezpieczeństwa żywnościowego, ochrony środowiska i solidarności z krajami rozwijającymi się.

Wielu mówców akcentowało potrzebę poszanowania i ochrony przez UE tożsamości kulturowej państw członkowskich, mniejszej ingerencji Unii w niektóre dziedziny ich życia oraz ograniczenia *acquis communautaire* do tych obszarów, które rzeczywiście mogą poszerzyć akceptację dla Unii. Nie zabrakło jednak kontrowersji na tle zmian instytucjonalnych, w tym: składu Komisji Europejskiej, trybu głosowania w Radzie Europejskiej oraz formuły przyjętej w Preambule w kwestii odniesienia do wartości chrześcijańskich. Ostateczny Projekt Traktatu Konstytucyjnego został przyjęty 29 października 2004 roku.

Projekt traktatu ustanawiającego konstytucję dla Europy składał się z preambuły, czterech części oraz załączników w postaci sześciu protokołów i trzech deklaracji. Część pierwsza, dotycząca celów, kompetencji i instytucji Unii, zawierała 59 artykułów, część druga zawierała Kartę Praw Podstawowych Unii i liczyła 54 artykuły, część trzecia, licząca 338 artykułów, traktowała o politykach unijnych i funkcjonowaniu Unii, a czwarta, licząca 9 artykułów, obejmowała

⁴⁹ G. Milton, J. Keller-Noellet, *The European Constitution. Its Origins, Negotiation and Meaning*, London 2005; P. Moreau Defarges, *Les institutions européennes*, Paris 2001, s. 13.

wała postanowienia ogólne i końcowe⁵⁰. Załączone do projektu protokoły stanowiły integralną część traktatu i dotyczyły kolejno: roli parlamentów narodowych w Unii Europejskiej, stosowania zasady subsydiarności i proporcjonalności, reprezentacji obywateli w Parlamencie Europejskim oraz ważenia głosów w Radzie Europejskiej i Radzie Ministrów, natomiast deklaracje zawierały stanowiska, które zajmą państwa członkowskie w sprawie podziału miejsc w Parlamencie i ważenia głosów w Radzie Ministrów w momencie przyjmowania do Unii Rumunii i Bułgarii; europejskiej służby do działań zewnętrznych oraz akt końcowy w sprawie podpisania traktatu.

Z ważniejszych postanowień traktatu wymienić należy: podział kompetencji między poszczególne instytucje, nadanie Unii Europejskiej podmiotowości prawno-międzynarodowej, określenie relacji i zasad działania Parlamentu Europejskiego, Rady Europejskiej, Komisji Europejskiej, Rady Ministrów oraz wprowadzenie nowego katalogu aktów prawnych Unii Europejskiej⁵¹. Drugą część Traktatu Konstytucyjnego stanowiła Karta Praw Podstawowych, która była dokumentem mającym charakter polityczny. Przyjęto jednak, że z czasem stanie się ona częścią normatywną mającą moc prawnie wiążącą.

Wiosną 2005 roku, w wyniku przeprowadzonych referendum we Francji i Holandii, Traktat Konstytucyjny został większością głosów odrzucony przez społeczeństwa tych państw. Fiasko ratyfikacji spowodowało, że przywódcy państw zaapelowali o czas refleksji, w którym to miano wypracować nową formułę traktatu. Przy rozważaniu możliwości kontynuowania reformy ustrojowej Unii Europejskiej brano pod uwagę następujące warianty:

- wariant doprowadzenia do wejścia w życie Traktatu konstytucyjnego poprzez jego uzupełnienie (koncepcja Traktat Konstytucyjny plus),
- podjęcie próby wynegocjowania nowego, kolejnego traktatu rewizyjnego,
- wariant koncentrujący się na tym, iż w przypadku zawierania kolejnego traktatu akcesyjnego, można dokonać zmian ustrojowych w Unii Europejskiej,
- możliwość przeprowadzenia reformy ustrojowej Unii Europejskiej bez przyjęcia nowego traktatu rewizyjnego⁵²,

⁵⁰ C. Mik, *Unia Europejska w dobie reform. Konwent Europejski. Traktat Konstytucyjny. Biała Księga w sprawie rządzenia Europą*, Toruń 2004.

⁵¹ Wprowadzono podział na akty ustawodawcze i nieustawodawcze. Do aktów ustawodawczych zaliczyć należy: ustawy europejskie, europejskie ustawy ramowe, a do aktów nieustawodawczych: rozporządzenia europejskie i decyzje.

⁵² Była to tak zwana formuła Nicea plus.

- możliwość reformy ustrojowej UE prowadząca do zróżnicowania faktycznego lub prawnego statusu państw członkowskich,
- ostatni wariant skupiał się na niedokonywaniu żadnej reformy ustrojowej i pozostania przy traktatach stanowiących Unię Europejską w ich obecnym brzmieniu⁵³.

Spośród rozważanych form najszybciej zarzucono formułę Traktatu Konstytucyjnego plus, czyli doprowadzenie do wejścia w życie Traktatu Konstytucyjnego poprzez takie jego uzupełnienie, które umożliwiłoby ratyfikowanie traktatu w państwach, w których procedura została zablokowana bądź wstrzymana. Niestety, tę procedurę odrzucały Francja i Niderlandy, motywując to politycznym obejściem woli społeczeństw.

Podobnie formuła Traktatu Konstytucyjnego bis została w toku debat odrzucona, chociaż obejmująca prezydencję Kanclerz Angela Merkel uważała, że sprawa przyjęcia zreformowanego traktatu jest kwestią kluczową dla niemieckiej prezydencji⁵⁴. Tak więc u progu prezydencji niemieckiej coraz wyraźniej zaczęła się kształtować opcja traktatu rewizyjnego „Nicea bis”. Przyjęty podczas spotkania Rady Europejskiej 21-23 czerwca 2007 roku Mandat Konferencji Międzyrządowej określił mapę drogową dalszego działania odnośnie reformy Unii Europejskiej⁵⁵.

Podczas prezydencji portugalskiej, która rozpoczęła się 23 lipca 2007 roku, a zakończyła w dniach 18-19 października 2007 roku w Lizbonie, ustalono treść nowego traktatu rewizyjnego. Traktat ten został podpisany 13 grudnia 2007 roku w Lizbonie przez wszystkie państwa członkowskie Unii Europejskiej. Państwa członkowskie zobowiązały się do przeprowadzenia procedur ratyfikacyjnych w swoich krajach tak, aby Traktat Lizboński zaczął obowiązywać od 1 stycznia 2009 roku⁵⁶.

Powstałe pewne problemy z ratyfikacją Traktatu w niektórych państwach członkowskich spowodowały ze jego wejście w życie stało pod znakiem zapytania. Dość szybko okazało się jednak, że przywódcy najbardziej sceptycznie nastawieni do Traktatu o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej dokonali jego akceptacji, dzięki czemu dokument ten mógł stać się oficjalną podstawą działania Unii Europejskiej.

⁵³ J. Barcz, *Traktat z Lizbony 13 grudnia 2007 roku, przegląd analityczny, zasadnicze zmiany instytucjonalne*, „Sprawy Międzynarodowe” 2007, s. 41.

⁵⁴ A. Maurer, *In detention, Repeating the Lear, or Expelled? Perspectives for the realization of the Constitutional Treaty*, SWP Research paper, Berlin 2006, s. 12.

⁵⁵ Tamże, s. 14.

⁵⁶ Tamże.

Traktat Lizboński zwany Traktatem o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej⁵⁷ precyzuje i wyjaśnia zakres kompetencji powierzonych Unii Europejskiej oraz ogranicza kompetencje Unii i państw członkowskich, podkreśla szczególnie charakter Wspólnej Polityki Zagranicznej i Bezpieczeństwa oraz kompetencje państw członkowskich w tej dziedzinie, umacnia rolę parlamentów narodowych, precyzuje zakres obowiązywania Karty Praw Podstawowych, zwiększa elastyczność działania w ramach Unii, a także wprowadza wiele korekt do pakietu reform instytucjonalnych, w tym zwłaszcza w kwestii podejmowania decyzji w Radzie większością kwalifikowaną, a także nadaje Unii osobowość prawną i przekształca ją w organizację międzynarodową.

Reasumując, można pokusić się o twierdzenie, że Traktat Lizboński wprowadza nowy porządek prawny i instytucjonalny w Unii Europejskiej. W związku z tym podejście instytucjonalne związane z odgórnym transferem norm i wartości, a także interakcji zachodzących między instytucjami, aktorami i ich środowiskiem społecznym.

W badaniach nad procesem integracji europejskiej, w tym nad powstaniem i rozwojem Unii Europejskiej, warto również posiłkować się instytucjonalizmem normatywnym, który zasada się na instytucjonalnym kształtowaniu zachowania przez logikę stosowności, zdefiniowaną przez wartości uznane za wewnętrzne dla danej instytucji.

Poprzez kształtowanie się zachowania instytucjonalnego Unia Europejska może albo ograniczyć albo ułatwić zmianę polityczną. W związku z powyższym można stwierdzić, że Unia Europejska ze swoim całym aparatem administracyjnym przystosowuje się do instytucjonalnej roli, podążając właśnie logiką stosowności. Nowy instytucjonalizm widzi Unię Europejską jako (instytucję polityczną) pewien rodzaj systemu politycznego, który postrzegany jest zespół reguł. Odpowiedzialne ona są za zachowanie różnych aktorów społecznych⁵⁸.

Rozpatrując Unię Europejską można stwierdzić że charakteryzuje się ona specyficznym procesem decyzyjnym. Nie jest ona oparta o typowy podział władzy, a proces powstawania prawa jest odmienny niż w zwykłym państwie. Z drugiej strony, niektórzy widzą w Unii Europejskiej pewien rodzaj właśnie państwa, jednak z punktu widzenia zapisów Traktatu o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej Unia nie jest organem państwowym.

Zgodnie z Traktatem stanowi ona organizację międzynarodową. Proces decyzyjny oraz zachodzące w ramach niego różnego rodzaju implikacje są charak-

⁵⁷ Nazwa de iure

⁵⁸ J.G. March, J.P. Olsen, *Instytucje. Organizacyjne ...*, s. 23-25.

terystyczne dla typowej organizacji międzynarodowej⁵⁹. Zatem Unia Europejska to splot wielu instytucji, które współdziałając ze sobą tworzą swojego rodzaju labirynt decyzyjny. Można zatem powiedzieć, że podejmowanie decyzji w Unii Europejskiej jest bardzo sformalizowane i skomplikowane. Z tego względu niektórzy dokonują swoistej krytyki Unii Europejskiej jako organizacji bardzo zbiurokratyzowanej.

Działające instytucje (Rada Unii Europejskiej, Rada Europejska, Komisja Europejska, Parlament Europejski, Sądy wspólnotowe) są bardzo ważne, bowiem ich działanie dostarcza potencjalnemu odbiorcy informacji co do potencjalnego przyszłego ich zachowania, a także możliwości nakładania różnego rodzaju sankcji w przypadku, gdy któryś z aktorów naruszy owe reguły postępowania.

Unia Europejska może ograniczyć, rozszerzyć bądź ułatwić zachodzące zmiany polityczne. Unia Europejska działa zatem w ramach logiki stosowności, co przejawia się w ustanowieniu odpowiednich mierników akceptowalnego zachowania. Można zatem przyjąć, iż Unia Europejska jako organizacja międzynarodowa podąża za logiką stosowności, poprzez którą modyfikuje swoje zachowanie wobec ról, jakie chce odgrywać. Owe role mogą mieć różny charakter i proveniencje. Logika stosowności nakazuje, aby Unia odpowiednio postępowała i wdrażała określone zasady. Analizując działania Unii Europejskiej przez pryzmat nowego instytucjonalizmu, można dojść do wniosku, iż swoimi działaniami stara się przekuwać preferencje poszczególnych państw jej członków na konkretne postępowanie i wybory polityczne, stąd na działania Unii Europejskiej można patrzeć poprzez optykę wdrażania odpowiednich zasad i wartości, co stanowi pewien zespół reguł.

Można także stwierdzić, że Unia Europejska to arena, na której odbywa się swojego rodzaju gra, która determinuje właściwe zachowania działających instytucji, organizacji i jednostek. Unia Europejska to także nieformalne konwencje i formalne reguły. Optyka patrzenia w ten sposób na tę organizację doprowadza do wniosku, że w działaniu Unii Europejskiej można zaobserwować w jaki sposób nieformalne mechanizmy współistnieją z formalnymi ustaleniami i w jaki sposób tworzą fundament instytucjonalny.

Podejście neoinstytucjonalne w badaniu procesów integracyjnych w szczególności Unii Europejskiej pozwala również zaobserwować, w jaki sposób zachowują się jednostki ludzkie, czy mają wpływ na instytucje unijne, czy wpływają na stabilność instytucjonalną. W tym kontekście można przyjąć, że

⁵⁹ Co niektórzy piszą o organizacji transnarodowej – jednak nie jest to *de iure* dobre określenie.

instytucje unijne są ujęte jako procesy. Zatem badaniem objęte są zachodzące procesy w ramach owego systemu politycznego. Przyjmuje się, że ustalenia jakie poczyniono na forum instytucji unijnych istnieją tak długo dopóki odpowiadają racjonalnym interesom.

Inni sądzą z kolei, że stabilność instytucji Unii Europejskiej wynika z formowania się różnego rodzaju koalicji w jej obrębie, a także dochodzenia do kompromisów pomiędzy aktorami biorącymi udział w jej kreowaniu. Równie istotną jest sprawa identyfikacji różnorodnych sposobów kształtowania i ucieleśniania wartości aktorów i ich interesów przez instytucje unijne.

W tym kontekście można przyjąć, że nowy instytucjonalizm bada rolę i życie wewnętrzne instytucji unijnych, które postrzegane są jako niezależne byty. Badacze zatem zadają sobie pytanie, w jaki sposób te instytucje są zakorzenione w różnych sytuacjach czy kontekstach?

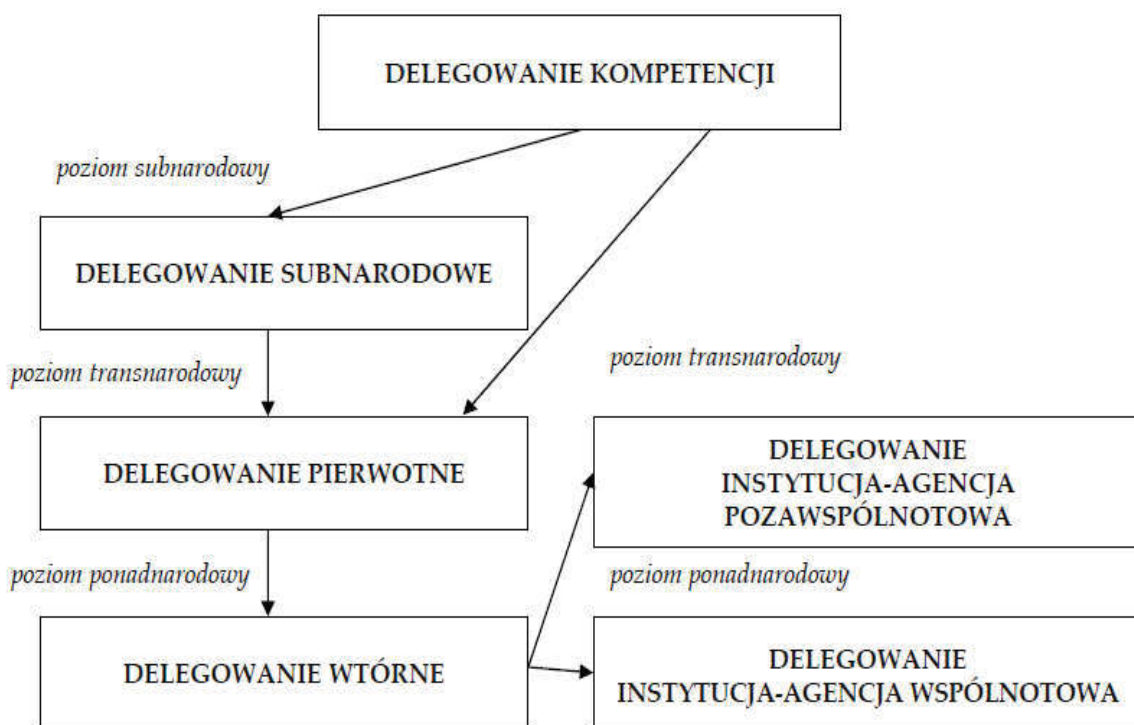
Neoinstytucjonalizm zajmuje się również badaniem stosunków pomiędzy rządami i państwami a instytucjami. Naprzeciw temu wychodzi teoria delegowania o której szeroko pisze J. Ruskowski. Teoria ta oferuje podejście heurystyczne do stosunków między państwami – rządami – instytucjami. Delegowanie to inaczej dekoncentracja czyli przeniesienie kompetencji administracyjnej⁶⁰. W badaniach nad procesem integracji europejskiej delegowanie stanowi kwestię o znaczeniu instytucjonalnym.

Teoria delegowania zakłada działanie dwóch podmiotów mocodawcy i agenta. W tym przypadku to mocodawca, np. państwo, może delegować określone kompetencje na agenta, czyli np. na instytucję międzynarodową. Jak zauważa J. Ruskowski, instytucjonalisci posługują się teorią delegacji, koncentrującą się na relacjach pomiędzy organem delegującym a agencją. Wobec powyższego za pomocą tej teorii można wyjaśnić cały proces delegowania – powierzania kompetencji czy funkcji państw narodowych na poziom ponadnarodowy⁶¹.

Delegowanie może mieć charakter pierwotny i wtórny. W ramach delegowania pierwotnego państwo deleguje odpowiednie kompetencje na poziom unijny z kolei w przypadku delegowania wtórnego z poziomu unijnego impulsy do dalszych działań delegowane są na konkretne instytucje unijne.

⁶⁰ T. Burns, G.M. Stalker, *Mechanistic and Organic Systems* [w:] *Classics of Organization Theory*, J.M. Schafritz, J.S. Ott, New York 1987, s. 174.

⁶¹ J. Ruskowski, *Ponadnarodowość w systemie politycznym Unii Europejskiej*, Warszawa 2010, s. 56.

Rysunek 1. Delegowanie pierwotne i wtórne

Źródło: J. Ruszkowski, *Ponadnarodowość w systemie politycznym Unii Europejskiej*, Warszawa 2010, s. 54.

Instytucjonalizm bada także zależności pomiędzy poszczególnymi instytucjami Unii Europejskiej. Prowadzone dotychczas badania skupiały się na sprawowaniu kontroli państw nad instytucjami Unii Europejskiej. Wskazano, że nawet bardzo drobiazgowa kontrola nie jest w stanie przeciwdziałać zjawisku wymykania się spod kontroli pewnych instytucji⁶². Instytucjonalisci podejmują także wątek zarządzania ponadnarodowego.

W szczególności w badaniach nad integracją europejską skupiają się na eksploracji idei wielopoziomowego zarządzania czy tzw. poziomów rozmytych. Wreszcie w zakresie zarządzania istotną rolę pełni decyzyjność, a zatem system i zarazem sposób podejmowania decyzji w łonie Unii Europejskiej.

W kręgu zainteresowań instytucjonalistów znajdują się zachodzące procesy europeizacji, które mogą przybierać różne formy, takie jak: europeizacja *top-down*, *down-up* czy *ad extra*. W doktrynie istnieje wiele definicji europeizacji, jednak wydaje się, że w sensie ogólnym europeizacja to pojawienie się i rozwój

⁶² Na przykład – wymykanie się spod kontroli państw Komisji Europejskiej, Trybunału Sprawiedliwości, Europejskiego Banku Centralnego i innych mniej istotnych agencji wykonawczych.

na poziomie europejskim różnych, zazwyczaj odrębnych struktur zarządzania. Europeizacja jest zatem procesem budowy i instytucjonalizacji norm, przekonań oraz regulacji. Można zatem wnioskować, że europeizacja koncentruje się również, ale nie tylko na zmianach instytucjonalnych w strukturach Unii Europejskiej. Wobec powyższego należy przyjąć pogląd, iż europeizacja wpływa na kształt instytucjonalny, wobec tego wpisuje się w nurt badań koncentrujących się wokół instytucjonalizmu.

Reasumując, europeizacja jest przykładem działań i różnego rodzaju sprzężeń w przestrzeni europejskiej. Dzięki niej dochodzi modelowania struktury integracyjnej, jaką tworzą państwa członkowskie wchodzące w skład Unii Europejskiej, co ma bezpośredni wpływ na rozwój instytucjonalny badany przez pryzmat instytucjonalizmu.

Poczesne miejsce w badaniach instytucjonalnych zajmuje również harmonizacja, która została uznana za najbardziej efektywny instrument ponadnarodowego wpływu. Jej działanie koncentruje się wokół dostosowaniu regulacji prawnych państw członkowskich do norm prawa wspólnotowego, tym samym jej działanie ogniskuje się wokół kształtowania się instytucji publicznych. Celem harmonizacji jest ujednoczenie przepisów prawnych kształtujących między innymi funkcjonowanie instytucji narodowych oraz ponadnarodowych⁶³.

Ostatnim elementem mającym znaczenie w badaniach instytucjonalnych jest koordynacja. W szczególności przejawia się ona w wdrażaniu otwartej metody koordynacji, która jest instrumentem międzyrządowym, monitorującym rozwój polityk publicznych, a tym samym instytucji. W praktyce jak wskazuje wielu autorów tego podejścia jest to pewna technika nowego zarządzania. W metodzie tej wiążące regulacje są zastępowane przez akty niewiążące, dlatego owa technika zarządzania ma charakter *soft*. Otwarta metoda koordynacji również wpływa na kształtowanie instytucji publicznych zarówno tych na poziomie ponadnarodowych jak i narodowych.

Podsumowanie

Institucje Unijne to niezależne czynniki, których znajomość przyczynia się do zrozumienia życia zbiorowego. Można zatem skonstatować, że polityka jest nieodłączną częścią społeczeństwa. Institucje porządkują i modyfikują działanie jednostek, w tym aktorów biorących udział w procesach rozwoju Unii Europejskiej. Źródłem ich działań jest kierowanie się korzyściami własnymi, a nie odpowiadanie za zobowiązania i inne powinności.

⁶³ J. Ruszkowski, *Ponadnarodowość w systemie politycznym Unii Europejskiej*, Warszawa 2010, s. 45.

Badając procesy integracyjne w perspektywie instytucjonalnej, można też dojść do wniosku, że w życiu politycznym ważna jest alokacja zasobów i skuteczne podejmowanie decyzji. Podejście neoinstytucjonalne jest coraz częściej wykorzystywaną teorią badawczą, której celem jest wyjaśnianie wybranych aspektów integracji europejskiej.

W szczególności jest głównym założeniem jest wyjaśnienie za pomocą określonych paradygmatów, w jaki sposób, na jakiej zasadzie oraz w jakim celu działają instytucje polityczne. Najbardziej widoczne jest to właśnie w badaniach nad Unią Europejską, którą postrzega się jako organizację międzynarodową charakteryzującą się specyficznym systemem politycznym.

W jej ramach zachodzi wiele procesów i procedur, które jasno wskazują rolę i znaczenie instytucji zarówno tych na poziomie ponadnarodowym, jak i narodowym. W literaturze wskazuje się, że podejście neoinstytucjonalne jest bardzo płodne, o czym świadczy ilość prowadzonych badań a także ich charakter ściśle eksplikacyjny. Reasumując, należy przyjąć, iż nowy instytucjonalizm jest bardzo przydatną teorią badawczą w badaniu zmian, relacji, ewolucji i przeobrażeń zachodzących w procesach integracyjnych zachodzących w Europie Zachodniej.

The part and the new institutionalism in research over European integration

Streszczenie

W artykule podjęto próbę dokonania de-skrypcji pojęć związanych z instytucjonalizmem i odniesiono je do organizmu dynamicznego jakim jest Unia Europejska. Wskazano, że instytucjonalizm jest jednym z wiodących prądów myślowych i zarazem eksplanacyjnych, za pomocą którego można operacjonalizować procesy integracyjne zachodzące wewnątrz UE.

Słowa kluczowe

Unia Europejska, instytucjonalizm, teorie integracji europejskiej

Abstract

In the article one made an attempt achievements description of concepts related to instytucjonalizm and one achieved it to the dynamic organism which is European Union. One indicated that instytucjonalizm is one of leading mental currents and at the same time exploration whereby one can operationalization integrative processes happening inside EU.

Key words

European Union, instytucjonalizm, theories of European integration

Bibliografia

- Bachmann K., *Konwent o przyszłości Europy. Demokracja deliberatywna jako metoda legitymizacji władzy w wielopłaszczyznowym systemie politycznym*, Wrocław 2004.
- Barcz J., *Główne kierunki reformy ustrojowej Unii Europejskiej*, [w:] „Europejski Przegląd Sądowy”, 2007, nr 2.
- Barcz J., Koliński A., *Jednolity Akt Europejski. Zagadnienia prawne i instytucjonalne*, Warszawa 1991.
- Barcz J., *Prezydencja Niemiecka a stan debaty o reformie Unii Europejskiej. Aspekty prawno-polityczne*, Warszawa 2007.
- Barcz J., *Przewodnik po Traktacie z Lizbony. Traktaty stanowiące Unię Europejską. Stan obecny oraz teksty skonsolidowane w brzmieniu Traktatu z Lizbony*, Warszawa 2008.
- Barcz J., *Traktat z Lizbony 13 grudnia 2007 roku, przegląd analityczny, zasadnicze zmiany instytucjonalne*, [w:] „Sprawy Międzynarodowe”, październik-grudzień 2007.
- Borchart K. D., *European Integration. The origins and growth of the European Union*, [w:] *European Documentation*, Brussels-Luxembourg 1995.
- Burns T., Stalker G. M., *Mechanistic and Organic Systems* [w:] *Classics of Organization Theory*, J.M. Schafritz, J.S. Ott, New York, 1987.
- Coudenhove-Kalergi R. N., *Naród europejski*, Toruń 1997.
- Czaputowicz J., *Instytucjonalizacja Wspólnej Polityki Zagranicznej i Bezpieczeństwa Unii Europejskiej*, [w:] „Polska w Europie”, 2003, nr 2 (44), s. 53.
- Dobrzycki W., *Z historii stosunków międzynarodowych w czasach nowożytnych 1815-1945*, Warszawa 1996.
- Duff A., *The Treaty of Amsterdam, Text and Commentary*, Federal Trust, London 1997.
- European Organized Crime Situation Report*, <http://www.euractiv.com/Article?tcmuri=temc:29-117526-16type=linksDossier>.
- Fursdon E., *The European Demence Community: A History*, New York 1980.
- Gryz J., *Sily Unii Zachodnioeuropejskiej*, [w:] P. Seydak, J. Gryz, *Unia Zachodnioeuropejska*, Warszawa 1996.
- Hall P. A., Taylor R. C., *Political Science and the Three New Institutionalism*, „Political Studies” 1996, XLIV.

Herma C., *Wybrane problemy podmiotowości prawnomiędzynarodowej oraz uproszczenie ram traktatowych przyszłej Unii Europejskiej*, [w:] *Przyszły Traktat konstytucyjny*, red. J. Barcz, Warszawa 2005.

Hobe S., *Eastern Enlargement and the European Constitution*, [w:] *On the Road to the European Union Applicant Countries. Perspective*, red. D. Milczarek, A. Z. Nowak, Warsaw 2003.

<http://www.europesworld.org/NewEnglish/Home/Article/tabid/191/ArticleType/ArticleView/ArticleID/20662/language/en-US/EUreformWhatweneedtodo.aspx>.

Klaus V.: *Podpisałem Traktat Lizboński*. gazeta.pl Wiadomości; *Polska nie będzie przeszkodą dla Traktatu*. tvn24.pl.

Koszel B., *Mitteleuropa rediviva? Europa Środkowo- i Południowo-Wschodnia w polityce zjednoczonych Niemiec*, Poznań 1999.

Krajewski Z., *Unia Europejska – geneza, problemy i elementy polityki społecznej*, Warszawa 2008.

Lowndes V., *Instytucjonalizm*, [w:] D. Marsch, G. Stoker, *Teorie i metody w naukach politycznych*, tłum J. Tengerowicz, Kraków 2006.

Łastawski K., *Idea jedności europejskiej w średniowieczu*, [w:] *Z dziejów prób integracji europejskiej. Od średniowiecza do współczesności*, red. M. Puławski, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” 1995, nr 118.

March J. G., Olsen J. P., *Instytucje. Organizacyjne podstawy polityki*, Warszawa 2005.

Marszałek A., *Z historii europejskiej integracji międzynarodowej*, Łódź 1996.

Maurer A., *In detention, Repeating the Lear, or Expelled? Perspectives for the realization of the Constitutional Treaty*, SWP Research paper, Berlin 2006.

Mayer F. C., *Die Rückkehr der Europäischen Verfassung?*, [w:] „Kozłowski Law School Papers”, 2007, nr 5.

Mazur S., *Władza dyskrecyjnalna wysokich urzędników publicznych*, Kraków 2012.

Michałowska-Gorywoda K., *Geneza, cele i członkostwo Unii Europejskiej*, [w:] L. Ciamaga, E. Latoszek, K. Michałowska-Gorywoda, L. Oręziak, E. Teichman, *Unia Europejska*, Warszawa 1999.

Michałowska-Gorywoda K., *Podejmowanie decyzji w Unii Europejskiej*, Warszawa 2002.

Międzynarodowe Stosunki Polityczne, red. W. Malendowski, Poznań 1999.

- Mik C., *Unia Europejska w dobie reform. Konwent Europejski. Traktat Konstytucyjny. Biała Księga w sprawie rządzenia Europą*, Toruń 2004.
- Milczarek D., *Pozycja i rola Unii Europejskiej w stosunkach międzynarodowych. Wybrane aspekty teoretyczne*, Warszawa 2003.
- Milton G., Keller-Noellet J., *The European Constitution. Its Origins, Negotiation and Meaning*, London 2005.
- Moreau Defarges P., *Les institutions européennes*, Paris 2001.
- Moussis N., *Access to Europe: Hand-book on European construction*, 1991.
- Nadolski M., *Idea integracji europejskiej*, [w:] *Spółeczeństwo i polityka. Zarys wykładu* red. K. A. Wojtaszczyk i W. Jakubowski, Warszawa 2001.
- Ostant W., *Europejski Urząd Policji (Europol). Instytucja europejskiego systemu bezpieczeństwa wewnętrznego i wymiaru sprawiedliwości*, Poznań 2007.
- Parzymies S., *Projekt Traktatu ustanawiającego Konstytucję dla Europy*, [w:] „Stosunki Międzynarodowe”, 2003, nr 3/4.
- Peters B. G., *Institutional Theory in Political Science – the ‘new Institutionalism’* (1st edition), Continuum International 1999.
- Prawo instytucjonalne Unii Europejskiej*, red. M. M. Kenig-Witkowska, A. Łazowski, R. Ostrihansky, Warszawa 2007.
- Projet de Traité instituant une Constitution pour l’Europe. La Convention européenne*, Doc. CONV 820/03, Bruxelles.
- Przyszły Traktat Konstytucyjny*, red. J. Barcz, Lublin 2005.
- Ruszkowski J., *Neoinstytucjonalne podejście do prezydencji w Radzie Unii Europejskiej* [w:] D. Kowalewska, R. Podgórzeńska (red), *Polska w Unii Europejskiej. Wyzwania, możliwości, ograniczenia*, Toruń 2013.
- Ruszkowski J., *Pierwotne i wtórne delegowanie kompetencji w Multi-level Governance Unii Europejskiej*, [w] *Ponadnarodowe i regionalne oblicza Unii Europejskiej*, Z. Chmielewski, A., Szczepańska, (red), Szczecin 2009.
- Ruszkowski J., *Ponadnarodowość w systemie politycznym Unii Europejskiej*, Warszawa 2010.
- Ruszkowski J., *Wstęp do studiów europejskich*, Warszawa 2007.
- Sajduk B., *Teoretyczne przesłanki współczesnej analizy politologicznej*, Kraków 2007.
- Sarkozy N., *EU reform: What we Need to do*, [w:] „Europe’s Word”, Autumn 2006.

Schmidt V., *Institutionalism*, [w:] *The State – Theories and Issues*, C. Hay, M. Lister, D. Marsh (red.), Palgrave Macmillan 2006.

Shaw J., *The Treaty of Nice: Legal and Constitutional Implications*, Brussels 2001.

Siemek M. J., *Korzenie Europejskiej integracji*, [w:] *Encyklopedia Unii Europejskiej*, red. K. A. Wojtaszczyk, Warszawa 2004.

Stanowisko Unii Europejskiej wobec Polski i jej sąsiadów w przededniu poszerzenia, red. M. Czajkowski, E. Cziomer, Kraków 2003.

Symonides J., Symonides M., *La Charte des droits fondamentaux*, [w:] „Relations internationales” / „Stosunki Międzynarodowe”, wyd. specjalne, czerwiec 2002.

Synowiec E., *Przyczyny powstania oraz cele funkcjonowania Wspólnot Europejskich*, [w:] *Unia Europejska. Przygotowania Polski do członkostwa*, red. E. Kaweckia-Wyrzykowska, E. Synowiec, Warszawa 2001.

Szymczak Ł., Bartol A., *Spotkanie Rady Europejskiej w Laeken – omówienie dokumentu końcowego*, [w:] „Biuletyn Analiz UKiE”, 2002, nr 8.

Traktat ustanawiający Wspólnotę Europejską, w: *Polska w Unii Europejskiej. Traktat akcesyjny (wybór dokumentów)*, oprac. J. Barcz, A. Michoński, Warszawa 2003.

Węc J. J., *Spór o kształt instytucjonalny Wspólnot Europejskich i Unii Europejskiej 1950-2005*, Kraków 2006

Zajączkowski J., *Unia Europejska w stosunkach międzynarodowych*, Warszawa 2006.

Zięba R., *Wspólna polityka zagraniczna i bezpieczeństwa Unii Europejskiej*, Warszawa 2005.

Zięba R., *Europejska Tożsamość Bezpieczeństwa i Obrony: koncepcja – struktura – funkcjonowanie*, Warszawa 2000.

Funkcjonowania gospodarki morskiej na terenie regionu koszalińskiego. Zarys problemu

Wstęp

Województwo koszalińskie od momentu swojego powstania w 1950 roku, posiadało szeroki i swobodny dostęp do wybrzeża morskiego². Tak korzystne położenie geograficzne mogło stać się podstawą układu gospodarczego województwa. Stanisław Piocha wyróżnia szereg możliwych rodzajów morskiej działalności gospodarczej, w tym: przewóz ludzi i towarów drogą morską, świadczenie usług związanych z pracą na morzu, pozyskiwanie dóbr z morza i dna morskiego, produkcję urządzeń niezbędnych do wykonywania pracy na morzu oraz tworzenie warunków zapewniających niezakłócony przebieg tych procesów w krótkim i długim okresie³. Jednak same potencjalne możliwości to nie wszystko, co w niewątpliwy sposób dowodzi głębsza analiza zasobów odpowiednich źródeł archiwalnych. Problemy badawcze, poruszone w niniejszym artykule dotyczą przede wszystkim kwestii sprawności funkcjonalnej podmiotów gospodarki morskiej, a także spójności gospodarki morskiej z pozostałymi segmentami ładu gospodarczego obszaru Pomorza Środkowego.

Pozycja wybrzeża morskiego w układzie gospodarczym regionu środkowopomorskiego

Dla właściwego przebiegu wymienionych wyżej procesów, niezbędne są odpowiednie podmioty, pomocne w tworzeniu dóbr publicznych. Pozwala to na wyróżnienie morskiej działalności gospodarczej. Ich złożony kompleks określany jest właśnie mianem gospodarki morskiej. Biorąc pod uwagę specyfikę procesów gospodarczych, można wyodrębnić określone jej dziedziny:

- gospodarkę portową,
- żeglugę morską,

¹ dr Mariusz Surma – Politechnika Koszalińska.

² *Rocznik statystyczny województwa koszalińskiego 1970*, Koszalin 1970, s. 2.

³ S. Piocha, *Regionotwórcza, miastotwórcza oraz regionalna funkcja gospodarki morskiej a społeczno-gospodarcze problemy Pomorza Środkowego*, [w:] *Problemy rozwoju społeczno-gospodarczego w procesie restrukturyzacji Pomorza Środkowego*, M. Jasiulewicz, B. Polak (red.), Koszalin 1996, s. 23.

- przemysł stoczniowy,
- rybołówstwo morskie,
- eksploatacja dna morskiego,
- produkcję usług turystyki morskiej i rekreacji,
- produkcję morskich usług publicznych⁴.

Niestety, pozorny charakter korzystnego położenia geograficznego w postaci posiadania znacznego odcinka wybrzeża morskiego wynikał z uwarunkowań socrealistycznego systemu gospodarczego. Pierwszym z nich było podporządkowanie procesów gospodarczych imperatywom doktryny politycznej. Na przykład, jedną z najważniejszych kwestii dotyczących funkcjonowania przedsiębiorstw rybackich, z perspektywy funkcjonariuszy Komitetu Wojewódzkiego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (KW PZPR), był brak odpowiedniej liczby aktywistów partyjnych pośród załóg kutrów rybackich i ich niedostatecznego zaangażowania⁵. Oczywiście podstawą gospodarki morskiej stały się podmioty gospodarki uspołecznionej. Komisja Morska KW PZPR w Koszalinie, przygotowując programy inwestycyjne w zakresie gospodarki morskiej, kładła nacisk na rozwój spółdzielni rybołówstwa morskiego, natomiast rola prywatnych właścicieli kutrów została w praktyce ograniczona do obsługi rybołówstwa przybrzeżnego⁶.

Główną przesłanką, jaka przyświecała partyjnym planistom, był wzrost połowów ryb z jednej strony, z drugiej zaś rozbudowa struktur uspołecznionej gospodarki morskiej. W latach 60. XX wieku struktura uspołecznionych przedsiębiorstw gospodarki morskiej, w zasadzie została ukształtowana w sposób ostateczny. Tworzyły ją Przedsiębiorstwa Połowów i Usług Rybackich „Barka” w Kołobrzegu, „Korab” w Ustce i „Kuter” w Darłowie. Oprócz tego powstały także Spółdzielnie Rybołówstwa Morskiego – „Bałtyk” w Kołobrzegu, „Łosoś” w Ustce, „Ławica” w Darłowie” czy „Jesiotr” w Rowach.

⁴ Tamże, s. 24.

⁵ AP Koszalin, KW PZPR w Koszalinie, sygn. 3769, Wydział Ekonomiczny KW, *Informacje Wydziałów KW PZPR dotyczące gospodarki morskiej i rybołówstwa 1963-1974, Analiza pracy organizacji partyjnych w państwowych przedsiębiorstwach połowowych województwa koszalińskiego w 1966, Problem pracy partyjnej ze szczególnym uwzględnieniem działalności ideowo-wychowawczej we flocie rybackiej.*

⁶ AP Koszalin, KW PZPR w Koszalinie, sygn. 3793, Wydział Ekonomiczny KW, *Materiały instytucji pozapartyjnych dotyczących gospodarki morskiej i rybołówstwa 1965-1984, Wnioski w zakresie rozwoju gospodarki morskiej wybrzeża koszalińskiego w latach 1965 i 1966-1970.*

Prywatne rybołówstwo zlokalizowane zostało w osadach morskich, jak i portach ówczesnego województwa koszalińskiego. W sumie koszalińskie rybołówstwo morskie skupione zostało w trzech sektorach:

- państwowym, podległym Ministerstwu Żeglugi,
- spółdzielczym, podległym Krajowemu Związkiowi Spółdzielczości Rybackiej,
- prywatnym, podległym Zarządowi Głównemu Zrzeszenia Rybaków Morskich.

Udział tych trzech sektorów w połowach na początku lat 60. XX wieku kształtował się przy tym następująco: 84,3% – sektor państwowy, 13,3% – sektor spółdzielczy oraz 1,3% – prywatny⁷.

Do 1958 roku około 80% nakładów inwestycyjnych pokrywano z budżetu państwa. W takim systemie finansowania istotne było zatwierdzenie przez odpowiedni organ rzeczowego zakresu inwestycji. W przypadku ewentualnych niedoborów funduszy własnych całą brakującą kwotę inwestor, czyli w praktyce uspołecznione przedsiębiorstwo, otrzymywał na zasadzie bezzwrotności. W kolejnych latach dokonywano pewnych zmian, by automatyzm dopływu środków pochodzących z dotacji budżetowej nie był tak oczywisty, jednakże w dalszym ciągu zasadnicza konstrukcja systemu budżetowego dotowania inwestycji, także w gospodarce morskiej, utrzymywała się mimo jej nieefektywności. Brakowało bowiem bodźców, by środki finansowe wydawane były w sposób racjonalny, a podjęte inwestycje oddawane w terminie⁸. Mimo wszystko zaczęły powstawać nowe inwestycje, początkowo w infrastrukturze portów w Ustce i Darłowie, celem przystosowania ich do obsługi rozbudowywanej państwowej oraz spółdzielczej floty rybackiej.

Podstawę, mającą zabezpieczyć niezbędne środki do wykonania postulowanych inwestycji, stanowił powstały w 1967 roku Plan Rozbudowy Gospodarki Morskiej do roku 1985⁹. Plan ten jednakże w bardzo ograniczonym zakresie uwzględniał potrzeby środkowopomorskiej gospodarki morskiej, preferowane

⁷ A. Goldman, *Rybołówstwo morskie*, [w:] *Województwo koszalińskie. Monografia geograficzno-gospodarcza*, F. Barciński, B. Krygowski, S. Zajchowski (red.), Poznań 1965, s. 356.

⁸ R. Falkiewicz, *Wybrane problemy finansów przedsiębiorstw transportu morskiego*, Wyd. 2, Szczecin 1973, s. 145.

⁹ AP Koszalin, KW PZPR w Koszalinie, sygn. 3793, Wydział Ekonomiczny KW, *Materiały instytucji pozapartyjnych dotyczących gospodarki morskiej i rybołówstwa 1965-1984, Wnioski w zakresie rozwoju gospodarki morskiej wybrzeża koszalińskiego w latach 1965 i 1966-1970, Założenia Generalne Rozwoju Portów Morskich do roku 1985 (Synteza)*.

były duże ośrodki: Gdańsk, Gdynia, Szczecin i Świnoujście. Z koszalińskich portów uwagę administracji partyjno-rządowej mogły cieszyć się tylko największe z nich, czyli wspomniane już Ustka i Darłowo, a przede wszystkim Kołobrzeg, na którego odbudowę przeznaczono specjalne środki wskazane specjalnymi uchwałami rządu¹⁰. Zgodnie z założeniami planu, środki na rozwój otrzymały w pierwszej kolejności przedsiębiorstwa podległe Zjednoczeniu Portów Morskich Przedsiębiorstwo Robót Czerpalnych i Podwodnych oraz Portowe Warsztaty Mechaniczne. Niestety plan ten pozwala dostrzec poślednią pozycję portów województwa koszalińskiego, na których opierała się gospodarka morska regionu. Towarzyszące mu zmiany w sposobie finansowania nowych inwestycji, zmierzały do ograniczenia liczby nowo budowanych obiektów. Dotyczyło to zarządów portowych, i ukierunkowania funkcjonowania przedsiębiorstw gospodarki morskiej na możliwie jak najmniejsze uzależnienie od dotacji budżetowych, jako źródła finansowania inwestycji. Tym samym poważnie ograniczono możliwości rozbudowy potencjału portów środkowopomorskich¹¹.

Opracowanie przygotowane w Instytucie Morskim w 1970 roku postulowało skoncentrowanie sił i środków na rozbudowę infrastruktury przedsiębiorstw obsługujących porty morskie oraz ich bezpośrednie zaplecze w Szczecinie i Gdańsku. Ówczesne województwo koszalińskie, będące regionem nadmorskim, zdaniem autorów opracowania nie miało odgrywać większej roli¹². Dlatego niezbędną rzeczą było utrzymanie prywatnego rybołówstwa i stworzenie warunków korzystnych dla jego rozwoju, jako narzędzia zagospodarowania wybrzeża województwa.

Warunki te w sposób ewolucyjny tworzyły kolejne akty prawne w postaci Uchwały Rady Ministrów z 8 marca 1949 roku w sprawie zwiększenia połowów i pomocy dla wybrzeża morskiego, Uchwały Prezydium Rządu z dnia 22 lutego 1952 roku w sprawie zwiększenia połowów i pomocy państwa spółdzielniom i indywidualnym rybakom oraz Uchwały Rządu z października 1954 roku w sprawie osadnictwa rybackiego, zagospodarowania terenów przymorskich oraz wykorzystania wód prywatnych. Największe znaczenie miały jednak; Uchwała Rady Ministrów nr. 337/58 z dnia 8 września 1958 roku oraz Uchwała Rady Ministrów nr. 321/64 z dnia 7 października 1964 roku. Te dwa ostatnie dokumenty tworzyły podstawy aktywizacji rybołówstwa przybrzeżnego, po-

¹⁰ A. Makowski, Społeczny wymiar *polityki ekonomicznej państwa na przykładzie Pomorza Zachodniego po II wojnie światowej*, [w:] *Społeczeństwo PRL, Historia. Kultura. Pamięć.*, S. Jankowiak, D. Skotarczak, I. Skórzyńska (red.), Szczecin 2011, s. 95.

¹¹ R. Falkiewicz, dz. cyt., s. 145-146.

¹² Z. Pełczyński, Cz. Kulesza, *Podsumowanie Opracowania koncentracji i specjalizacji usług wraz z opinią o realizacji wprowadzenia programu w życie*, Gdańsk 1970.

zwalając choćby na ukształtowanie preferencyjnego układu cen zbytu dla rybaków łodziowych¹³. Po tak obiecującym początku zmian podejściu do rybołówstwa jako spójnej dziedziny gospodarki morskiej, nastąpiły dalsze kroki w postaci podejmowania nowych inwestycji w zakresie rozbudowy infrastruktury zaplecza technicznego, obsługującej rybołówstwo. Inwestycje te pozwoliły na rozbudowę nie tylko małych przystani rybackich, ale też na rozwój portów w Kołobrzegu Darłowie i Ustce, stanowiących podstawową bazę rybołówstwa województwa. Ponad to podjęta została też budowa zagród w Dźwirzynie, Ustroniu Morskim, Sarbinowie, Dąbkach, Jarosławcu i Rowach. Powstały też plany budowy kolejnych zagród między innymi w Gąskach Grzybowie, Chłopach i Łazach¹⁴.

Dzięki wymienionym wyżej przedsięwzięciom możliwy był znaczący wzrost wydajności rybołówstwa tak uspołecznionych przedsiębiorstw, jak też coraz liczniejszych prywatnych posiadaczy łodzi i kutrów rybackich.

Tabela 1. Rybołówstwo morskie

Wyszczególnienie	Przedsiębiorstwa uspołecznione					
	Razem		Państwowe		Spółdzielcze	
	1968	1969	1968	1969	1968	1969
Przedsiębiorstwa połowowe	7	7	3	3	4	4
Połów ryb w tonach	50308	49375	44178	44312	6130	5063
w tym						
dorsza:	26047	21931	22415	19143	3632	2788
śledzia i śledzika	19353	19970	17250	18195	2103	1775
szprota	4073	6764	3919	6522	154	242
ryb płaskich	770	676	550	447	220	229
Przetwórnictwo ryb						
w tonach,	37028	32681	33790	29799	3228	2882
z tego:						
patroszenie	31320	26274	29597	25157	1723	1117
solenie	852	473	851	473	1	-
filety	1365	1342	1365	1342	-	-
ryby wędzone	1018	1364	737	1124	281	240
marynaty	765	1421	532	999	233	422
konserwy rybne	1708	1807	708	703	1000	1104
Zatrudnienie,						
w tym robotnicy grupy przemysłowej;	3352	3500	2750	2873	602	627
ładowi	1620	1740	1346	1437	274	303
rybacy	1123	1153	898	925	225	228

Źródło: *Rocznik statystyczny województwa koszalińskiego 1970*, Koszalin 1970, s. 115.

¹³ AP Koszalin, KW PZPR w Koszalinie, sygn. 3793, Wydział Ekonomiczny KW, *Materiały instytucji pozapartyjnych dotyczące gospodarki morskiej i rybołówstwa, Dokument Rozwój Rybołówstwa Przybrzeżnego i Osadnictwa Rybaków Morskich*.

¹⁴ Tamże, *Inwestycje w rybołówstwie przybrzeżnym*.

Tabela 2. Prywatne rybołówstwo morskie

Lata	Jednostki rybackie		Wartość połowów w tys. zł.	Zatrudnienie	
	Kutry	Łodzie		Ogółem	W tym pracownicy najemni
1960	-	63	8404,8	260	-
1961	8	62	9390,0	266	21
1962	10	60	9465,5	271	26
1963	11	58	8261,5	225	25
1964	12	64	7554,6	223	34
1965	15	76	10833,9	267	41
1966	23	76	17527,7	333	57
1967	30	82	23552,9	369	69
1968	30	84	30443,2	419	81
1969	31	102	27671,8	443	88

Źródło: *Rocznik statystyczny województwa koszalińskiego 1970*, WUS, Koszalin 1970, s. 116.

Studiując powyższą tabelę, można nawet pokusić się o stwierdzenie, iż lata sześćdziesiąte sprzyjały w relatywny sposób prywatnemu rybołówstwu. Powstała bowiem swoista enklawa, oczywiście w akceptowalnych dla administracji partyjno-rządowej granicach, prywatnej działalności gospodarczej. Zresztą zwraca uwagę pewna bezalternatywność rozwoju koszalińskiej gospodarki morskiej, czego dowodem jest na przykład rozbudowa przedsiębiorstwa „Polska Żegluga Bałtycka”. Mimo że miało swoją siedzibę w Kołobrzegu, to głównym miejscem jego rzeczywistej działalności stał się port w Świnoujściu, gdzie powstała baza promowa. Kołobrzeg pełnił rolę bazy magazynowej o dość ograniczonym znaczeniu¹⁵. Rybołówstwo stało się zatem podstawową dziedziną gospodarki morskiej województwa koszalińskiego, które w latach 70. XX wieku musiało zmierzyć się z narastającym kryzysem strukturalnym socrealistycznego układu gospodarczego. Mimo rozpoczęcia kilku istotnych inwestycji: chłodni, fabryk lodu, rozbudowy nabrzeży portowych obsługujących jednostki połowowe oraz powołania do życia Centrali Rybnej w Koszalinie, zaczął pojawiać się problem braku środków na dokończenie już rozpoczętych budów, a przede wszystkim niemożność zapewnienia kooperacji w transporcie potrzebnych materiałów i wytworzonych produktów¹⁶. W ten sposób dawały o sobie znać nie-

¹⁵ AP Koszalin, KW PZPR w Koszalinie, sygn. 3793, Wydział Ekonomiczny KW, *Materiały instytucji pozapartyjnych dotyczące gospodarki morskiej i rybołówstwa, Informacje z działalności gospodarczej Polskiej Żeglugi Bałtyckiej w latach 1984-1986 oraz ośmiu miesięcy 1987 roku i węzłowych problemów żeglugi i portów morskich, Informacja z posiedzenia Egzekutywy wyjazdowej KW PZPR w Kołobrzegu wrzesień 1987.*

¹⁶ Tamże, Informacje dotyczące problematyki rybołówstwa województwa koszalińskiego; AP Słupsk, KW PZPR w Słupsku, sygn. 949, Wydział Społeczno-Ekonomiczny KW, Informacje dotyczące gospodarki morskiej.

dobory, które stanowiły w istocie rzeczą wadę systemową socrealistycznego ładu gospodarczego opartego na planowaniu i kontrolowaniu.

Niedobory były drugim z warunków, który ograniczał możliwości wykorzystania położenia geograficznego województwa koszalińskiego do zbudowania gospodarki morskiej jako filaru lokalnej infrastruktury gospodarczej. To z ich powodu programy inwestycyjne stawały się jedynie teoretycznymi opracowaniami. Niezbędne było ograniczanie zamierzeń stosownie do możliwych do pozyskania środków na ich wykonanie¹⁷. Właściwie gospodarka morska województwa sprowadzała się w ostatecznym rezultacie do rybołówstwa będącego częścią gospodarki żywnościowej oraz turystyki morskiej i rekreacji.

Kryzys z przełomu lat 70. i 80. XX wieku w praktyce pogrzebał szansę na rozbudowę zaplecza technicznego gospodarki morskiej, w tym fakt by porty morskie mogły stać się rzeczywistym oparciem dla przedsiębiorstw połowowych oraz innych podmiotów. Całkiem realna stała się kwestia likwidacji usteckiej stoczni, a wytwórniom konserw rybnych zaczęło brakować nawet puszek¹⁸. W sumie kryzys zrewidował koncepcje realizacji regionalnej polityki morskiej. Niedobory nawet podstawowych środków produkcji skutecznie ograniczały ambicje i zmusiły do przemyślenia kwestii zmiany punktu ciężkości gospodarki morskiej. Z konieczności stała się nim turystyka nadmorska, która w latach 80. XX wieku przekształciła się w prawdziwy filar gospodarczy wybrzeża środkowopomorskiego. Aż 90% ruchu turystycznego, a także bazy turystycznej pod koniec lat 80. XX wieku, skupiło się właśnie w miejscowościach nadmorskich województwa¹⁹. Oczywiście taki stan rzeczy był rezultatem inwestycji czynionych od początku lat 60. XX wieku, przy czym co bardzo ważne, obsługą rosnącego ruchu turystycznego na terenie wybrzeża środkowopomorskiego, zajmowały się w coraz szerszym zakresie osoby prywatne, oferujące nie tylko kwatery, ale też usługi gastronomiczne i inne o charakterze bytowym²⁰. W okresie tym budowano nie tylko przystanie rybackie, lecz także domy wczar-

¹⁷ AP Koszalin, KW PZPR w Koszalinie, sygn. 3725, *Materiały wydziałów dotyczące inwestycji*.

¹⁸ W. Łuczak, *Gospodarka morska przed reformą*, „Głos Pomorza” 1981, nr 174; J. Narkowicz, *Jak przetrwać? Groźba zamknięcia stoczni w Ustce*, „Głos Pomorza” 1986, nr 1.

¹⁹ AP Koszalin, KW PZPR w Koszalinie, sygn. 3788, Wydział Ekonomiczny KW, *Plany regionalne dotyczące zagospodarowania województwa koszalińskiego, Plan regionalnego zagospodarowania przestrzennego województwa koszalińskiego*; AP Słupsk, KW PZPR w Słupsku, sygn. 949, Wydział Społeczno-Ekonomiczny KW, *Informacje dotyczące gospodarki morskiej*.

²⁰ W. Głębocka, *Uzdrowiska, ruch lotniskowy i turystyka*, [w:] *Województwo koszalińskie. Monografia geograficzno-gospodarcza*, Poznań 1965, s. 236 i 240.

sowe, ośrodki uzdrowiskowe i szereg innych elementów bazy turystycznej, która z czasem stała się atrakcyjniejszą i tańszą alternatywą dla *sensu stricte* inwestycji o charakterze przemysłowym²¹.

Dodatkowy problem, który krępował rozwój tradycyjnych dziedzin gospodarki morskiej z rybołówstwem na czele, stanowiły zobowiązania międzynarodowe kraju, które na przykład nakładały na podmioty trudniące się połowami ograniczenia ilościowe. Chodzi tutaj o tak zwany „Program Bałtycki”, który w praktyce przekreślał intensyfikację rozwoju rybołówstwa, a także wielu innych dziedzin tradycyjnej gospodarki morskiej. Mniejsze połowy oznaczały redukcję zapotrzebowania na jednostki połowowe. Natomiast wymuszona sezonowość połowów to konieczność przystosowania zakładów przetwórczych do nierytmicznego dostarczania surowca rybnego i gromadzenie jego zapasów. Rozbudowywane zaplecze techniczne uspołecznionych przedsiębiorstw połowowych i baz nadmorskich indywidualnych rybaków, wymagało ponoszenia ściśle określonych kosztów, których pokrycie z kolei wymagało osiągnięcia odpowiedniego przychodu ze sprzedaży ryb, których coraz mniej można było łowić²². Możliwości koszalińskiej gospodarki morskiej kurczyły się więc zarówno z przyczyn wewnętrznych w postaci niewydolnego systemu gospodarczego, opartego na doktrynie etatyzacji struktur oraz ograniczeń dotychczasowego modelu funkcjonowania, wynikających z regulacji międzynarodowych.

Trzecim uwarunkowaniem uniemożliwiającym pełne wykorzystanie odcinka wybrzeża morskiego województwa koszalińskiego, było narastanie procesów polaryzacyjnych w układzie gospodarczym regionu. Podział administracyjny z połowy lat 70. XX wieku uwypuklił ten problem w sposób jednoznaczny. Powstałe z jednego dużego województwa dwa mniejsze charakteryzowały się silną nierównowagą strukturalno-przestrzenną. Zakłady przemysłowe skupione zostały w największych miastach regionu, położonych w pobliżu wybrzeża morskiego, posiadających względnie dogodne połączenia komunikacyjne z sąsiednimi ośrodkami wojewódzkimi. Natomiast większa część regionu gdzie dominowała monokultura, oparta na obsłudze uspołecznionych przedsiębiorstw rolnych, w zasadzie była odseparowana od wybrzeża i głównych węzłów komunikacyjnych regionu, szczególnie jego część południowo-wschodnia²³. Taki

²¹ *Rocznik statystyczny województwa koszalińskiego 1970*, Koszalin 1970, s. 60 i dalsze.

²² J. Narkowicz, *W Polskiej strefie Bałtyku*, „Głos Pomorza” 1981/1982, nr 261; AP Koszalin, KW PZPR w Koszalinie, sygn. 3760, Wydział Ekonomiczny KW, Materiały Komisji Morskiej KC PZPR nadesłane z KC PZPR, *Realizacja Polityki Morskiej PRL w latach 1984-1985* (opracowanie Urzędu Gospodarki Morskiej, maj 1986).

²³ AP Koszalin, KW PZPR w Koszalinie, sygn. 3788, Wydział Ekonomiczny KW, *Plany regionalne dotyczące zagospodarowania przestrzennego województwa koszalińskie-*

kształt ładu strukturalno-przestrzennego obszaru środkowopomorskiego był najważniejszym uwarunkowaniem, kształtującym ograniczoność wpływu wybrzeża morskiego na możliwości rozwoju regionu jako całości.

Trzeba tutaj podkreślić, iż jedynym sposobem dotarcia do portów środkowopomorskich stał się tylko transport lądowy – drogowo-kołowy lub kolejowy²⁴. Wybrzeże w praktyce nie posiadało zaplecza, które mogłoby stworzyć kompleks powiązań gospodarczych, pozwalających na stworzenie spójnego układu gospodarczego w skali regionu. Dlatego właśnie turystyka stała się główną dziedziną gospodarki morskiej wybrzeża koszalińskiego.

Napływ turystów oraz kuracjuszy zapewniał utrzymanie tym mieszkańcom wybrzeża, którzy nie musieli już szukać zatrudnienia w fabrykach. Liczne inwestycje w infrastrukturę hotelowo-wczasową, czynione przez przedsiębiorstwa uspołecznione i wiele innych instytucji, stworzyły podstawę, na której gospodarka morska mogła się oprzeć. Niestety, autonomia ta maskowana była funkcjonowaniem systemu społeczno-gospodarczego opartego na zasadach egalitaryzmu. Czyniła w największym stopniu zasadnym postawienie tezy o iluzoryczności korzyści z posiadania szerokiego dostępu do wybrzeża morskiego. Bez rzeczywistych powiązań kooperacyjnych pomiędzy podmiotami z wybrzeża a przedsiębiorstwami z innych części województwa koszalińskiego i pozostałych części regionu środkowopomorskiego, korzyści tych po prostu brakowało.

Znaczenie portów morskich w systemie transportowo-komunikacyjnym województwa koszalińskiego

Wpływ wadliwości strukturalnej socrealistycznego systemu ekonomicznego, najlepiej widać na tle poziomu rozbudowy i sprawności funkcjonalnej infrastruktury transportu morskiego.

Poniższe tabele pokazują, że w latach 70. XX wieku właściwie zakończył się proces rozbudowy infrastruktury portowej kraju. W momencie postępującego załamywania się ładu gospodarczego pod koniec dekady lat 70. i na początku lat 80. XX wieku, zaczęło brakować środków inwestycyjnych na kontynuowanie rozbudowy potencjału polskich portów. Braki te najbardziej uderzyły

go, Koncepcja planu zagospodarowania przestrzennego województwa koszalińskiego (synteza); AP Słupsk, KW PZPR w Słupsku, sygn. 957, Informacje dotyczące przemysłu, Informacje dotyczące działalności kooperacyjnej przedsiębiorstw przemysłowych województwa słupskiego; Z. Chojnicki, Przemysł, [w:] Województwo koszalińskie ... dz. cyt., s. 419.

²⁴ P. Małek, *Transport lądowy*, [w:] *Województwo koszalińskie ... dz. cyt.*, s. 439 i dalsze.

w najsłabsze ośrodki, czyli małe porty wybrzeża koszalińskiego. One najbardziej potrzebowały nowych inwestycji, by wzmocnić się na tyle, żeby móc odgrywać rolę rzeczywistych ośrodków portowych, chociażby na lokalną skalę, wyznaczaną przez potencjał regionu²⁵.

Tabela 3. Nabrzeża zarządów portów i Polskiej Żeglugi Bałtyckiej

Wyszczególnienie	Ogółem			W tym nabrzeża przeładunkowe		
	1980	1981	1982	1980	1981	1982
	Długość w metrach					
Ogółem	49589	49724	47922	27401	27736	27567
Darłowo	415	415	415	215	415	415
Gdańsk	18196	18196	18196	10147	10147	10147
Gdynia	10353	10487	10714	7827	7962	7793
Kołobrzeg	875	875	875	785	785	785
Szczecin	19750	19750	17722	8427	8427	8427
W tym nabrzeża nadające się do eksploatacji ogółem	32451	32536	31791	23611	23946	23381
Darłowo						
Gdańsk	415	415	415	215	415	415
Gdynia	9977	9977	9977	6969	6969	6969
Kołobrzeg	9605	9690	9734	7546	7681	7116
Szczecin	875	875	875	785	785	785
	11579	11574	10790	8096	8096	8096

Źródło: Rocznik statystyczny gospodarki morskiej 1983, GUS, Warszawa 1983, s. 70.

Tabela 4. Nabrzeża portowe ogółem

Wyszczególnienie	1970	1975	1980	1981	1982
	W metrach				
	Łącznie z nabrzeżami w porcie Ustka				
Ogółem	82733	87687	91101	92357	92054
Darłowo	-	-	415	697	697
Gdańsk	27914	30137	30467	30462	29907
Gdynia	14020	13934	14240	14375	14601
Kołobrzeg	761	760	875	940	940
Szczecin	40038	42856	44918	45692	45909

Źródło: Rocznik statystyczny gospodarki morskiej 1983, GUS, Warszawa 1983, s. 69.

Obie powyższe tabele wyraźnie pokazują, że tylko Kołobrzeg dysponował na tyle zawansowanym zapleczem technicznym, by móc liczyć się jako integralna część składowa sieci portowej kraju. Pozostałe porty środkowopomorskie były zbyt małe, nawet by zostać uwzględnionymi w prezentowanym zestawieniu statystycznym. Przede wszystkim były zbyt słabo powiązane z dalszymi częściami własnego obszaru administracyjnego, by stać się potencjalnie istotnym elementem nie tylko *sensu stricte* infrastruktury transportowej,

²⁵ AP Słupsk, KW PZPR w Słupsku, sygn. 949. Wydział Społeczno-Ekonomiczny KW, *Informacje dotyczące gospodarki morskiej*.

ale nawet całości lokalnego ładu gospodarczego²⁶. Potrzebne były poważne nakłady, żeby na przykład rozbudować stocznię w Ustce na tyle, żeby zakład ten mógł być w stanie zaspokajać potrzeby lokalnego rybołówstwa na nowe jednostki, o eksporcie rzecz oczywista nie wspominając²⁷. Wobec narastających problemów powodowanych niedoborem środków inwestycyjnych niezbędnych choćby do samego podtrzymania procesu gospodarczego, zmiana takiego stanu rzeczy nie była niestety w praktyce możliwa²⁸.

Mimo iż województwo koszalińskie dysponowało dostępem do znacznej części polskiego wybrzeża morskiego, możliwość uczynienia z portów środko-

²⁶ *Rocznik statystyczny 1979*, Warszawa 1979, s. 293; *Rocznik statystyczny 1987*, Warszawa 1987, s. 353; AP Koszalin, PWRN w Koszalinie, sygn. 1332, Wojewódzka Komisja Planowania Gospodarczego, Dział Opracowań Zbiorczych i Analiz, *Problemy intensywnego rozwoju w warunkach regionu słabo uprzemysłowionego na przykładzie województwa koszalińskiego*; AP Koszalin, KW PZPR w Koszalinie, sygn. 3741, *Informacje Zespołu Analiz Ekonomicznych o podstawowych problemach rozwoju społeczno-gospodarczego w latach 1978-1980*; AP Koszalin, KW PZPR w Koszalinie, sygn. 3728, Wydział Ekonomiczny, *Materiały wydziału dotyczące przemysłu w latach 1971-1978, Informacje o trudnościach przedsiębiorstw i zakładów przemysłowych związanych z zaopatrzeniem surowcowo-materiałowych i dostawami energii elektrycznej*; AP Koszalin, KW PZPR w Koszalinie, sygn. 3718, Wydział Ekonomiczny, *Informacje oceny uwagi wydziału dotyczące realizacji zadań społeczno-gospodarczych na terenie województwa koszalińskiego*; AP Koszalin, KW PZPR w Koszalinie, sygn. 3788, Wydział Ekonomiczny, *Plany regionalne dotyczące zagospodarowania przestrzennego województwa koszalińskiego w latach 1976-1986*; AP Słupsk, KW PZPR w Słupsku, sygn. 946, Wydział Ekonomiczny, *Informacje dotyczące negatywnych zjawisk w gospodarce*; AP Słupsk, KW PZPR w Słupsku, sygn. 947, Wydział Społeczno-Ekonomiczny KW, *Informacje dotyczące realizacji zadań społeczno-gospodarczych w latach 1978-1983*; AP Słupsk, Urząd Wojewódzki w Słupsku, sygn. 641, *Roczne plany społeczno-gospodarcze województwa słupskiego-sprawozdania i analizy planów rocznych*; AP Słupsk, KW PZPR w Słupsku, sygn. 957, Wydział Ekonomiczny, *Informacje dotyczące przemysłu (1975-1977)*; AP Słupsk, KW PZPR w Słupsku, sygn. 933, Wydział Społeczno-Ekonomiczny (1979-1980); AP Słupsk, KW PZPR w Słupsku, sygn. 949, Wydział Społeczno-Ekonomiczny KW, *Informacje dotyczące gospodarki morskiej*; AP Słupsk, Urząd Wojewódzki w Słupsku, sygn. 515, Wydział Polityki Regionalnej, *Ewidencja Inwestycji*; AP Słupsk, Urząd Wojewódzki w Słupsku, sygn. 659, Wydział Finansowy, *Własne Analizy Ekonomiczne, Informacje dotyczące budżetu województwa*.

²⁷ AP Słupsk, KW PZPR w Słupsku, sygn. 948, Wydział Ekonomiczny, *Informacje dotyczące gospodarki morskiej, Informacja o etapach planów rozbudowy stoczni w Ustce*.

²⁸ AP Słupsk, Urząd Wojewódzki w Słupsku, sygn. 656, *Analizy ekonomiczne własne i sprawozdania*; AP Słupsk, Urząd Wojewódzki w Słupsku, sygn. 641, *Sprawozdania i analizy planów rocznych z lat 1975-1981, Sprawozdanie z realizacji zadań społeczno-gospodarczych w województwie słupskim za 1981 rok*.

wopomorskich elementu infrastruktury transportowej, nawet w lokalnym wymiarze była ograniczona.

Główny powód stanowiły rozmiary samych portów, kształtujące ich możliwości techniczne. Ponadto ważną rolę odgrywały także słabości powiązań gospodarczych, tak w wymiarze wewnątrzregionalnym, jak i ogólnokrajowym. Warunkował je stan lokalnej ekonomiki, niepozwalający na zapewnienie odpowiednich ilości ładunków przydatnych do przewiezienia drogą morską, głównie w celu ich eksportu, mogących przy okazji stać się też uzasadnieniem dla skierowania dodatkowych nakładów na rozbudowywanie infrastruktury portowej²⁹.

W tabelach z danymi statystycznymi uwzględniane są niestety na ogół dane, charakteryzujące funkcjonowanie tylko jednego z portów wybrzeża środkowopomorskiego, a mianowicie Kołobrzegu. Na tle głównych portów kraju Kołobrzeg prezentuje się dość niepozornie, natomiast w regionie pełnił rolę główne-

²⁹ AP Koszalin, PWRN w Koszalinie, sygn. 1332, Wojewódzka Komisja Planowania Gospodarczego, Dział Opracowań Zbiorczych i Analiz, *Problemy intensywnego rozwoju w warunkach regionu słabo uprzemysłowionego na przykładzie województwa koszalińskiego*; AP Koszalin KW PZPR w Koszalinie, sygn. 3810, Wydział Ekonomiczny KW, *Informacje oceny sprawozdania i notatki instytucji pozapartyjnych o nastrojach społecznych i sytuacji społeczno-ekonomicznej, Ocena sytuacji społeczno-ekonomicznej w małych miastach województwa koszalińskiego i podstawowe zasady ich dalszego rozwoju*; AP Słupsk, Urząd Wojewódzki w Słupsku, sygn. 660, Wydział Finansowy, *Analizy ekonomiczne własne, Sprawozdanie z wykonania zbiorczego budżetu województwa słupskiego za 1977 rok, Sprawozdanie z wykonania planu społeczno-gospodarczego rozwoju województwa słupskiego za 1977 rok, Sprawozdanie z wykonania planu społeczno-gospodarczego rozwoju województwa słupskiego za 1978 rok, Sprawozdanie z wykonania zbiorczego budżetu województwa słupskiego za 1979 rok, Sprawozdanie z wykonania zbiorczego budżetu województwa słupskiego za 1981 rok*; AP Słupsk, Urząd Wojewódzki w Słupsku, sygn. 656, *Analizy ekonomiczne własne, Informacje o wykonaniu budżetu za 1980 rok*; AP Słupsk, Urząd wojewódzki w Słupsku, sygn. 648, Wojewódzka Komisja Planowania, *Sprawozdania i analizy dotyczące realizacji planów rocznych w latach 1983-1986*; AP Słupsk, KW PZPR w Słupsku, sygn. 949, Wydział Społeczno-Ekonomiczny KW, *Informacje dotyczące gospodarki morskiej*; AP Słupsk, KW PZPR w Słupsku, sygn. 657, *Analizy ekonomiczne obce i własne, Materiały ekonomiczno-kalkulacyjne dotyczące sezonowego wynajmu pokoi gościnnych na terenie województwa słupskiego*; E. Z. Zdrojewski, *Problematyka demograficzna Pomorza Środkowego w latach 1950-1990*, Koszalin 1976, s. 6; W. Ostrowski, A. Suszyński, *Udział Środkowego wybrzeża w gospodarce morskiej*, „Koszalińskie studia i materiały” 1976, nr 1, s. 46; W. Deluga, J. Czerwiński, *Sytuacja społeczno-ekonomiczna przybrzeżnych rybaków łodziowych*, [w:] *Społeczno-ekonomiczne konsekwencje procesów transformacyjnych w regionach o wysokim bezrobociu*, A. Suszyński, L. Brożek (red.), Koszalin 1999, s. 291; *Rocznik statystyczny gospodarki morskiej 1945-1968*, Warszawa 1969, s. 65-81; *Rocznik gospodarki morskiej 1983*, Warszawa 1983, s. 271-272.

1970	81	-	-	4	1	-	33	43
1975	74	-	-	2	19	-	27	26
1978	79	-	-	-	3	-	18	58
1979	128	-	-	-	11	-	10	107
1980	116	-	-	-	15	-	12	89
1981	93	-	-	-	15	-	13	65
1982	44	-	-	-	10	-	2	82

Źródło: *Rocznik statystyczny gospodarki morskiej 1983*, GUS, Warszawa 1983, s. 77.

Tabela 8. Przeładunek ładunków obrotu morskiego (wyładunek)

Wyszczególnienie	Ogółem	Węgiel i koks	Rudy	Zboże	Drewno	Ropa i Przetwory naftowe	Inne masowe	Drobnica
	W tysiącach ton							
Wyładunek ogółem								
1970	11162	59	2982	1150	159	600	3516	2696
1975	20838	-	5499	3824	138	2438	4863	4076
1978	27175	-	6512	7533	140	4880	4773	3287
1979	27573	40	7163	7641	117	4711	4676	3224
1980	26991	-	7059	8486	188	3635	4732	2891
1981	20779	-	5277	7859	214	706	4260	2463
1982	15844	-	4026	4348	49	537	4614	2270
Kołobrzeg								
1970	14	-	-	0	12	-	1	1
1975	131	-	-	29	3	-	5	94
1978	273	-	-	116	1	-	-	156
1979	234	-	-	104	1	-	-	129
1980	193	-	-	121	-	-	2	70
1981	132	-	-	107	-	-	-	25
1982	89	-	-	85	-	-	-	4

Źródło: *Rocznik statystyczny gospodarki morskiej 1983*, GUS, Warszawa 1983, s. 78.

Tabela 9. Ruch statków w portach (wchodzące)

Wyszczególnienie Porty/lata	Ogółem			Z ładunkiem		Statki	Pojemność w tys. NRT
	Statki	Pojemność		Statki	Pojemność w tys. NRT		
		W tys. NRT	Przeciętna w NRT				
Statki wchodzące do portów ogółem							
1970	11491	15645	1361	4452	6701	7039	8944
1975	12158	24614	2025	6519	12731	5639	11883
1978	12700	33162	2611	7093	17820	5607	15342
1979	12287	32928	2680	6863	18417	5424	14511
1980	11195	30604	2734	6636	18472	4559	12132
1981	8677	21693	2500	5621	15008	3056	6685
1982	7242	19713	2722	3935	10680	3307	9033
Kołobrzeg							
1970	209	36	172	37	6	172	30
1975	364	74	203	241	51	123	29

1978	458	120	262	370	102	88	18
1979	484	129	266	348	97	136	32
1980	408	124	303	252	81	156	43
1981	307	86	282	178	52	129	34
1982	205	75	366	116	45	94	30

Źródło: *Rocznik statystyczny gospodarki morskiej 1983*, GUS, Warszawa 1983, s. 84.

Tabela 10. Ruch statków w portach (wychodzące)

Wyszczególnienie Porty/lata	Ogółem			Z ładunkiem		Pod balastem	
	Statki	Pojemność		Statki	Pojemność w tys. NRT	Statki	Pojemność w tys. NRT
		W tys. NRT	Przeciętna NRT				
Statki wychodzące z portów ogółem							
1970	11554	15922	1378	9557	11902	1997	4020
1975	12168	24858	2099	8753	16553	3415	8305
1978	12727	33556	2630	9419	22303	3308	11253
1979	12323	33204	2695	9360	22144	2963	11060
1980	11256	30930	2748	8490	20111	2766	10819
1981	8689	21588	2485	6171	12732	2518	8856
1982	7294	20055	2748	5664	13589	1630	6466
Kołobrzeg							
1970	206	35	170	188	32	18	3
1975	359	73	203	158	31	201	42
1978	458	121	265	130	32	328	89
1979	484	129	266	200	53	284	76
1980	407	123	303	194	60	213	63
1981	311	88	284	172	47	139	41
1982	203	74	366	146	54	57	20

Źródło: *Rocznik statystyczny gospodarki morskiej 1983*, GUS, Warszawa 1983, s. 85.

Powyższe dane statystyczne zawarte w tabelach pozwalają nie tylko na postawienie oczywistej tezy, iż „koszalińskie okno na świat” było w porównaniu do pozostałych ośrodków portowych słabsze. Wskazują także na przyczyny tejże słabości. W pierwszej kolejności ową słabość warunkował poziom infrastruktury technicznej, określającej strukturę przeładunku obrotu morskiego i możliwości obsługi ruchu statków, predestynujących największy port województwa do odgrywania podrzędnej roli portu drobnicowego dla żeglugi bałtyckiej. Pozostałe porty środkowopomorskie w jeszcze większym stopniu niż Kołobrzeg pełniły marginalną rolę, o czym świadczyć może choćby takie, a nie inne ujmowanie danych ich dotyczących na przykład o długości posiadanego nabrzeża, najczęściej wraz z danymi o innych portach łącznie³⁰.

³⁰ *Rocznik statystyczny gospodarki morskiej 1945-1968*, Warszawa 1969, s. 75; *Rocznik statystyczny gospodarki morskiej 1983*, Warszawa 1983, s. 69-70.

Drugą z przyczyn upośledzenia środkowopomorskich portów był wspomniany ograniczony potencjał zaplecza gospodarczego, tworzonego przez układ gospodarczy regionu. Z tego powodu regionalna infrastruktura miała charakter tak bardzo lokalny. Podejmując rozważania o gospodarce morskiej na obszarze województwa koszalińskiego, trzeba pamiętać, iż jej podstawę tak naprawdę tworzyło głównie rybołówstwo oraz sektor turystyczny i uzdrowiskowo-wypoczynkowy³¹. Takie utrzymywanie się statusu lokalności utrudniało w poważnym stopniu skuteczne realizowanie postulatów zwiększenia poziomu dodatkowych środków na poważniejsze inwestycje w ten segment infrastruktury gospodarczej regionu. Problem ten stawał się palącym, zwłaszcza w okresie załamania się systemu gospodarki uspołecznionej i także tuż po nim. Wobec kurczących się dotacji z budżetu centralnego, coraz trudniejsze było uzyskanie zrozumienia dla potrzeb regionu ze strony centralnych instytucji administracji partyjno-rządowej, zarządzającej projektami gospodarczymi i rozdzielającymi skąpe środki finansowe, zwłaszcza dewizowe, oraz analogicznie deficytowe materiały i surowce, niezbędne w działalności każdego rodzaju przedsiębiorstw w tym rzecz jasna także portów³².

Osobną kwestią był marginalny udział portów morskich w systemie transportowym regionu, wynikający, co wielokrotnie było podkreślane, z niedostatecznego powiązania strefy wybrzeża z pozostałymi częściami kraju w tym województwa koszalińskiego oraz regionu środkowopomorskiego. Fakt ów podkreślał, wraz z kumulowaniem się kryzysu systemu nakazowo-rozdzielczego, narastający charakter zjawiska polaryzacji strukturalnej ładu gospodarczego województwa koszalińskiego, a następnie obydwu województw środkowopomorskich³³.

Podsumowanie

W świetle zaprezentowanego materiału można powiedzieć, iż problemy gospodarki morskiej województwa koszalińskiego, miały charakter systemowy. Jej kondycja zależała w bezpośredni sposób od sprawności układu gospodarczego państwa jako całości. Od tego, w jaki sposób nakreślona została koncepcja ładu

³¹ *Rocznik statystyczny gospodarki morskiej 1983*, Warszawa 1983, s. 271-272; AP Słupsk, KW PZPR w Słupsku, sygn. 949, Wydział Społeczno-Ekonomiczny, *Informacje dotyczące gospodarki morskiej*.

³² D.T. Grala, *Reformy gospodarcze w PRL (1982-1989). Próba uratowania socjalizmu*, Warszawa 2005, s. 239-240; *Rocznik statystyczny województw 1987*, Warszawa 1987, s. 101; tamże, s. 113-114; M. Mieszczankowski, *Kryzys w gospodarce-przyczyny i drogi wyjścia*, „Nowe Drogi” 1980, nr 12, s. 149-150.

³³ AP Słupsk, KW PZPR w Słupsku, sygn. 949, Wydział Społeczno-Ekonomiczny KW, *Informacje dotyczące gospodarki morskiej*.

gospodarczego państwa i punktów ciężkości realizowanej polityki gospodarczej, zależała sprawność lokalnej ekonomiki, w tym także, co oczywiste, gospodarki morskiej regionu koszalińskiego. Region ten, o czym należy pamiętać, był w daleko idącym stopniu zależny od środków inwestycyjnych, dotacji i różnego rodzaju przydziałów środków produkcji z centralnych rozdzielników państwa realnego socjalizmu, opartego w swoim funkcjonowaniu na planowej gospodarce nakazowo-rozdzielczej.

Czy gospodarka morska była spójna z resztą segmentów ładu gospodarczego Pomorza Środkowego? Cóż – jej powiązania określał poziom rozwoju regionu jako całości, a ten w znacznej mierze wynikał z konstrukcji systemu ekonomiczno-społecznego całego państwa i w praktyce jego kształt nie mógł być po prostu inny. Owszem można zauważyć proces ewoluowania konstrukcji gospodarki morskiej w kierunku zwiększenia się roli podmiotów świadczących usługi turystyczno-wypoczynkowe, niemniej udział gospodarki morskiej w systemie gospodarczym nie tylko regionu środkowopomorskiego określany był odgórnie w ramach konstrukcji systemu nakazowo-rozdzielczego socjalistycznego państwa.

**The functioning of maritime economy in the region of Koszalin.
An outline of the problem**

Streszczenie

W artykule przedstawiono systemowy charakter problemu funkcjonowania gospodarki morskiej na terenie województwa koszalińskiego. Jej kondycja zależała w bezpośredni sposób od sprawności układu gospodarczego państwa jako całości. Od tego, w jaki sposób nakreślona została koncepcja ładu gospodarczego państwa i punktów ciężkości realizowanej polityki gospodarczej, w istocie zależała sprawność lokalnej ekonomiki, w tym także, co oczywiste, gospodarki morskiej regionu koszalińskiego. Region ten, o czym należy pamiętać, był w daleko idącym stopniu zależny od środków inwestycyjnych, dotacji i różnego rodzaju przydziałów środków produkcji z centralnych rozdzielników

Abstract

The paper delineates systematic character of the problem of functioning of maritime economy in the Koszalin region. Its condition used to depend directly on the efficiency of the economic system of the state as a whole. And the efficiency of local economy, including maritime economy of Koszalin region, was dependent on the general economy order of the state and the specifically emphasized areas of economic policy. It is also worth remembering that the region was reliant on the means of investment, donations and other ways of subventions that were provided according the rules of real-socialism economy, i.e. the planned prescriptive and distributive economy.

państwa realnego socjalizmu, opartego w swoim funkcjonowaniu na planowej gospodarce nakazowo-rozdzielczej.

Słowa kluczowe

Key words

Koszalin, gospodarka morska, region środkowopomorski

City of Koszalin, maritime economy, central pomerania

Bibliografia

Falkiewicz R., *Wybrane problemy finansów przedsiębiorstw transportu morskigo*, Wyd. 2, Szczecin 1973.

Grała, D. T., *Reformy gospodarcze w PRL (1982-1989). Próba uratowania socjalizmu*, Warszawa 2005.

Pełczyński Z., Kulesza Cz., *Podsumowanie Opracowania koncentracji i specjalizacji usług wraz z opinią o realizacji wprowadzenia programu w życie*, Gdańsk 1970.

Problemy rozwoju społeczno-gospodarczego w procesie restrukturyzacji Pomorza Środkowego, M. Jasiulewicz, B. Polak (red.), Koszalin 1996.

Rocznik statystyczny 1983, Warszawa 1983.

Rocznik statystyczny 1987, Warszawa 1987.

Rocznik statystyczny gospodarki morskiej 1945-1968, Warszawa 1969.

Rocznik statystyczny gospodarki morskiej 1983, Warszawa 1983.

Rocznik statystyczny województwa koszalińskiego 1970, Koszalin 1970.

Spółeczeństwo PRL, Historia. Kultura. Pamięć., S. Jankowiak, D. Skotarczak, I. Skórzyńska (red.), Szczecin 2011.

Spółeczno-ekonomiczne konsekwencje procesów transformacyjnych w regionach o wysokim bezrobociu., A. Suszyński, L. Brożek (red.), Koszalin 1999.

Województwo koszalińskie. Monografia geograficzno-gospodarcza, F. Barciński, B. Krygowski, S. Zajchowska (red.), Poznań 1965.

Zdrojewski E. Z., *Problematyka demograficzna Pomorza Środkowego w latach 1950-1990*, Koszalin 1976.

Kwestie ekologiczne a budowa farm wiatrowych

Wprowadzenie

Elektrownia wiatrowa to zespół urządzeń, produkujących energię elektryczną, wykorzystujących do tego turbiny wiatrowe². Istnieje wiele korzyści wynikających z korzystania z energetyki wiatrowej: poprawa czystości powietrza, brak emisji gazów cieplarnianych, również odpadów stałych i gazowych przy produkcji energii czy zanieczyszczeń gleby, degradacji terenu i strat w obiegu wody. Energetyka wiatrowa wpływa również na zmniejszanie wydatków związanych z redukcją emisji dwutlenku węgla do atmosfery w ramach mechanizmów handlu emisjami. Poza tym wpływa na rozwój małych i średnich przedsiębiorstw, rozwój nowych technologii oraz innowacji. Problematiczny jest natomiast brak możliwości magazynowania energii uzyskanej z siłowni wiatrowej. Wśród innych minusów wskazać można również na: wysokie opłaty początkowe (zwracają się po upływie dłuższego czasu), uzależnienie od pogody (konieczność posiadania zapasów w innych źródłach), hamowanie warunków rozbudowy terenów wokół elektrowni czy też zmęczenie widokiem wiatraków³.

Głównym celem artykułu jest ukazanie roli i znaczenia jakie pełnią odnawialne źródła energii zwłaszcza teraz kiedy wiadomo, że tradycyjne surowce energetyczne takie jak węgiel kamienny, węgiel brunatny, ropa naftowa oraz gaz ziemny zaczynają ulegać wyczerpaniu. Morska i lądowa energetyka wiatrowa stanowi w tej sytuacji przykładową alternatywę. Autorka zamierza wskazać korzyści i wady stosowania tego typu energii; określić możliwości wykorzystania odnawialnych źródeł energii jako substytutu tradycyjnych nośników energii; ukazać wpływ regulacji dotyczących środowiska na inwestowanie w energię odnawialną. Celem szczegółowym niniejszego opracowania jest weryfikacja słuszności polityki Unii Europejskiej zmierzającej do ograniczenia emisji dwutlenku węgla; ukazanie na przyczyny, które wpływają na stosowanie elektrowni wiatrowych; wskazanie na czynniki, które wpływają na hamowanie albo rozwój instalacji wiatrowych i zapewnienie bezpieczeństwa energetyczne-

¹ mgr Krystyna Joanna Świdzińska – Uniwersytet Warmińsko-Mazurski.

² *Wiatraki energetyczne*, www.energiaodnawialna.net, dostęp 11.2013.

³ G. Czapiewska, *Energia odnawialna i jej wpływ na rozwój obszarów wiejskich Pomorza Środkowego*, www.bioenergypromotion.w.interia.pl, dostęp 01.2015.

go poprzez podejmowanie działań zmierzających do uzyskania w jak największym stopniu niezależności energetycznej.

Artykuł ma charakter empiryczno-teoretyczny. Tematyka związana z instalacjami odnawialnych źródeł jest zagadnieniem dość aktualnym, które znajduje się w kręgu zainteresowań wielu badaczy. Należy pamiętać też o podstawowej kwestii – zapasy surowców tradycyjnych stanowią źródła wyczerpalne.

Budowa i działanie elektrownia wiatrowej

Energetykę wiatrową można podzielić na: lądową energetykę wiatrową, w której to farmy wiatrakowe, będące zespołem kilku lub kilkudziesięciu turbin wiatrowych zlokalizowane są na obszarach lądowych; morską energetykę wiatrową, zlokalizowaną na otwartych wodach morskich i na stałe związaną z dnem morskim za pomocą różnych rozwiązań technologicznych; rozproszoną energetykę wiatrową, czyli pojedyncze turbiny wiatrowe zlokalizowane głównie w pobliżu gospodarstw domowych⁴.

Przy budowie elektrowni wiatrowej bierze się pod uwagę następujące parametry: masę, prędkość, gęstość i objętość powietrza. Najważniejszym parametrem jest prędkość. Zależy ona od różnicy ciśnienia pomiędzy wyżem a niżem oraz od ukształtowania terenu. Prędkość wiatru zmienia się w cyklu dobowym, a kierunek zależy od regionalnego rozkładu różnicy ciśnień i siły Coriolisa. Wiatrak składa się z: wirnika, który zapewnia stałą wartość momentu obrotowego i stabilność konstrukcji. W środkowej części znajduje się piasta, w której można wyróżnić: sterownik piasty, cylinder systemu sterowania łopatomami, piastę wirnika, łożysko, skrzydła, system blokady wirnika. Kolejną częścią wiatraka jest gondola. W skład wchodzi oś główna, chłodnica oleju, przekładnia główna, sterownik z konwerterem, hamulec parkingowy, dźwign serwisowy, transformator, tarcza hydrauliczna, koło mechanizmu obrotu gondoli, rama, siłowniki mechanizmu obrotu gondoli, generator, chłodnica. W skład budowy wiatraka wchodzi także wieża⁵. Wirnik przekształca energię wiatru w mechaniczną przekazywaną do generatora. Podstawową zasadą działania wirnika jest wytworzenie ciśnienia między dolną a górną powierzchnią łopaty. Górna łopata jest dłuższa, przepływający wiatr przebywa dłuższą drogę niż strumień opływający dolną powierzchnię. Ciśnienie nad górną powierzchnią jest niższe. Siła, która powoduje ruch łopat to efekt dążenia do wyrównania ciśnienia⁶. Istotna jest energia wiatru w warstwie przyziemnej, której wysokość

⁴ A. Curkowski, P. Dziamski, M. Kamińska, *Zielona Energia*, Warszawa 2011, s. 5.

⁵ J. Szeremeta, *Energetyka wiatrowa – podstawowe informacje*, www.globenergia.pl, dostęp 10.2013.

⁶ *Energetyka wiatrowa*, www.reo.pl, dostęp 08.2015.

nad poziomem terenu zależy od szorstkości podłoża, stanu równowagi pionowej atmosfery oraz prędkości wiatru. Ruch powietrza jest turbulentny, zmienny w czasie i przestrzeni, jest chaotyczny i nieregularny⁷.

Przy budowie elektrowni wiatrowej trzeba wziąć pod uwagę kwestię małej podatności na sterowanie, czyli wpływanie na sposób ich pracy. Turbiny pracują w zależności od bieżącej prędkości wiatru, ponadto charakteryzują się dużą zmiennością obciążenia i małą przewidywalnością pracy w kolejnych okresach czasowych⁸. Oszacowanie zasobów energii wiatru na danym terytorium wynika z oceny regionalnej, stąd dokładna prognoza prędkości wiatru jest ważna dla przyszłej inwestycji⁹. Podstawowym parametrem energii wiatru jest prędkość, która ulega zmianom dziennym, miesięcznym, sezonowym. Przy ocenie warunków wiatrowych bierze się pod uwagę rozkład występowania poszczególnych prędkości wiatru w czasie i wartości średniej prędkości wiatru na danym terenie¹⁰.

Korzyści i zagrożenia wynikające z budowy elektrowni wiatrowej

Energetyka wiatrowa jest inwestycją korzystną dla lokalnej społeczności. Na przykładzie Polski, wśród szeregu zalet wymienia się: ograniczenie zużycia paliw kopalnych, redukcję emisji gazów cieplarnianych, ograniczenie importu energii (co oznacza bezpieczeństwo energetyczne kraju), modernizację słabiej rozwiniętych rolniczo terenów, technologię przyjazną środowisku, następuje poprawa standardu życia, rozwój sieci przesyłowych, rozwój infrastruktury komunikacyjnej, aktywizacja zawodowa mieszkańców, rozwój lokalnej przedsiębiorczości, niższy poziom ingerencji w środowisko niż w przypadku tradycyjnych źródeł, wpływy do budżetu dla gminy (właściciel elektrowni zobowiązany jest do corocznego odprowadzania podatku od nieruchomości), poprawa infrastruktury drogowej, możliwość pozyskania dotacji i kredytów, zyski z dzierżawy ziemi (dla mieszkańców), za sprawą inwestorów dochodzi do uregulowania niejasnych stanów prawnych nieruchomości. Ponadto umożliwia zdobycie doświadczenia z zakresu prawa administracyjnego, zarządzania, nego-

⁷ A. Jąderko, M.K. Kowalewski, *Wyznaczenie parametrów wiatru w energetyce odnawialnej*, „Przegląd Elektrotechniczny” 2015, nr 1, s. 148.

⁸ M. Kwiatkowski, *Wykorzystywanie technologii magazynowania energii w postaci sprężonego powietrza w ramach integracji farm wiatrowych z systemem elektroenergetycznych*, „Zeszyty Naukowe Instytutu Gospodarki Surowcami Mineralnymi i Energią Polskiej Akademii Nauk” 2010, nr 78, s. 116-117.

⁹ Z. Korban, *Wybrane aspekty wykorzystania energetyki wiatrowej*, „Górnictwo i Geologia” 2010, t. 5, z. 2, s. 83.

¹⁰ K. Nalepa, W. Miąskowski, P. Pietkiewicz, J. Piechocki, P. Bogacz, *Poradnik małej energetyki wiatrowej*, Olsztyn 2011, s. 9.

ejacji oraz przyczynia się do wzrostu świadomości prawnej obywateli¹¹. Dodatkowo nie powoduje spadku poziomu wód podziemnych jak to ma miejsce przy wydobyciu surowców (na przykład węgla), nie wymaga dużych powierzchni, ponieważ elektrownie wiatrowe mogą współistnieć z rolniczym wykorzystaniem gruntu oraz mają najmniejszy wpływ na ekosystemy spośród wykorzystywanych obecnie technologii¹².

Warto przy okazji wykorzystać fakt budowy elektrowni przy tworzeniu wizerunku gminy, jako nowoczesnej, sprawnie zarządzającej i czystej ekologicznie¹³. Zdarzało się, że cena za którą rolnicy wydzierżawiali swoje grunty była za niska, a umowy nie gwarantowały równych korzyści. Ponadto rolnicy przestawali dysponować swoimi gruntami, ze względu na ograniczone możliwości pola manewru¹⁴. Często przedmiotem transakcji stają się zarówno już istniejące zespoły turbin wiatrowych, jak i projekty na innych etapach na przykład dokumentacja oraz prawa, na podstawie których są one budowane. W fazie przygotowań projektu odbywa się kompletowanie dokumentacji projektowej, pozyskiwanie pozwoleń potrzebnych do rozpoczęcia budowy, a pod koniec tego okresu uzyskanie ostatecznej decyzji o budowie. W Polsce okres ten trwa od około 4 do 7 lat. Zazwyczaj występuje tutaj duże ryzyko utraty zaangażowanego kapitału, ponieważ brak pozwoleń koniecznych do wydania zgody na budowę przekreśla realizację projektu na danym terenie, co może zniechęcać potencjalnych inwestorów. Kolejna faza – budowy, jest krótsza od pierwszej, poniesione są też większe nakłady finansowe, bowiem około 90%. Często konieczne jest finansowanie z kredytów bankowych, ponieważ niewiele podmiotów, realizując inwestycje, decyduje się na środki własne. Faza eksploatacji rozpoczyna się po wybudowaniu elektrowni i uzyskaniu pozwolenia na użytkowanie obiektu budowlanego¹⁵.

Problemem przy budowie farmy wiatrowej może być powierzchnia jaką zajmuje. Pojawiają się też kwestie oddziaływania na obiekty budowlane, jest to związane z wytwarzaniem drgań podczas pracy turbiny. Konieczne staje się stosowanie odpowiednich połączeń turbin, które eliminują lub zmniejszają powstałe drgania. Oddziaływanie na środowisko naturalne dotyczy zespołu dole-

¹¹M. Płoszka, *Elektrownia wiatrowa – inwestycja korzystna dla lokalnej społeczności*, www.reo.pl, dostęp 10.2013.

¹² *Korzyści*, www.elektrownie-wiatrowe.pl, dostęp 11.2013.

¹³ M. Płoszka, *Elektrownia wiatrowa...*, dz. cyt., dostęp: 6.11.2013.

¹⁴ S. Mironko, J. Piotrowska-Woroniak, *Oplacalność pozyskiwania energii elektrycznej przez wykorzystanie energii wiatru*, „Budownictwo i inżynieria środowiska” 2010, nr 1, s. 223.

¹⁵ R. Bęben, M. Chmielewski, *Elektrownie wiatrowe jako przedmiot wyceny na rynku odnawialnych źródeł energii w Polsce*, www.jmf.wzr.pl, dostęp 08.2015.

gliwości w postaci pogorszenia snu, bólu głowy, szumu w uszach, zawrotów głowy, które mogą się pojawiać u osób mieszkających w pobliżu farm wiatrowych¹⁶.

Oddziaływanie farm wiatrowych na przyrodę

Unie Europejska od wielu lat zwraca uwagę na kwestie ograniczenia emisji dwutlenku węgla w państwach członkowskich. Jednym ze sposobów jest inwestowanie w odnawialne źródła energii. Energia wiatrowa nie stanowi zagrożenia dla dzikiej przyrody, ale wadliwie zaprojektowane farmy wiatrowe mogą mieć negatywny wpływ na wrażliwe gatunki. Komisja Europejska opublikowała wytyczne dotyczące rozwoju energetyki wiatrowej na obszarach chronionych. Natura 2000 jest podstawą unijnej polityki w dziedzinie różnorodności biologicznej i narzędziem realizacji celu Unii Europejskiej, polegającego na powstrzymaniu jego utraty oraz odwróceniu tego procesu do 2020 roku. Istotne jest, aby uniknąć konfliktu między rozwojem energetyki wiatrowej a chronionymi obszarami Natura 2000¹⁷.

Screening jest elementem badania oddziaływania na obszary Natura 2000. Zadaniem jest stwierdzenie czy istnieje prawdopodobieństwo występowania oddziaływań przedsięwzięcia na integralność, spójność i przedmiot ochrony Natury 2000. Jeśli nie ma zagrożenia, *screening* powinien zakończyć się brakiem podstaw do stwierdzenia potencjalnych oddziaływań na chronione obszary. Nie jest potrzebna ocena szczegółowa tych oddziaływań. Staje się ona konieczna, kiedy istnieje podejrzenie o takim zagrożeniu. Należy wtedy dokonać opisu obszarów pozostających w strefie potencjalnych oddziaływań przedsięwzięcia, które mogłyby wpływać na integralność, spójność oraz przedmiot ochrony tych obszarów oraz określić jego prawdopodobieństwo¹⁸.

UNESCO apeluje o zachowanie równowagi między rozwojem energetyki wiatrowej a ochroną dziedzictwa kultury. Między innymi z tego powodu walczyło we Francji o uniemożliwienie budowy obiektów na Wzgórzu świętego Michała w Normandii. UNESCO zażądało ustanowienia wokół niego 20-kilometrowej strefy ochronnej. W 2007 roku w Normandii ustawiono 10 dużych elektrowni wiatrowych, sąd zdecydował jednak, że inwestor musi je usunąć¹⁹.

¹⁶ A. Głuchowska, *Energia wiatrowa w architekturze*, [w:] *Bezpieczeństwo energetyczne Rynki surowców i energii – teraźniejszość i przyszłość Tom II Technologia – Prawo – Ochrona środowiska*, P. Kwiatkiewicz (red.), Poznań 2014, s. 194.

¹⁷ *Elektrownie wiatrowe a obszary Natura 2000*, www.globenergia.pl, dostęp 10.2013.

¹⁸ M. Stryjecki, K. Mielniczuk, *Wytyczne w zakresie prognozowania na oddziaływań na środowisko farm wiatrowych*, Warszawa 2011, s. 98-99.

¹⁹ UNESCO: *rozwój energetyki wiatrowej zagraża dziedzictwu kultury*,

Zanim dojdzie to budowy elektrowni wiatrowej konieczne jest przeprowadzenie badań czy dana lokalizacja nie wpłynie negatywnie na gatunki zamieszkujące te tereny. W związku z tym mają miejsce prace ornitologów, które można podzielić na trzy etapy. Ocena wstępna umożliwia zakwalifikowanie lokalizacji przez ornitologa do jednej z 3 ścieżek monitoringu różniących się liczbą wizyt terenowych: uproszczona ścieżka $<20-30\geq$ kontroli na rok, podstawowa $<31-40\geq$ kontroli na rok oraz rozszerzona $\leq 41-60\geq$ kontroli. Monitoring przedrealizacyjny polega na gromadzeniu danych o: składzie gatunkowym i liczebności w cyklu rocznym, liczebności gatunków kluczowych, zagęszczeniu wszystkich gatunków ptaków w głównych okresach roku, natężeniu i sposobie wykorzystania przestrzeni powietrznej przez ptaki. Monitoring porealizacyjny są to zadania zweryfikowania prognozy oddziaływania farmy wiatrowej zgodnie z raportem monitoringu²⁰.

Większe skupiska wiatraków mogą być przyczyną zmniejszenia prędkości wiatru. Niektórzy oceniają, że bardzo duże ilości energii generowane przez elektrownie wiatrowe mogą wpływać na klimat w skali kontynentalnej, ale mają minimalny wpływ na zmiany temperatury²¹.

Nieuwzględniająca uwarunkowań przyrodniczych lokalizacja elektrowni wiatrowych może spowodować: wydłużenie procesu uzyskania decyzji środowiskowej dla projektu w związku z protestami organizacji ekologicznych, brak decyzji środowiskowej dla projektu, podważenie prawidłowości postępowania w sprawie oceny oddziaływania na środowisko przez instytucje krajowe lub europejskie, nie uzyskanie wsparcia finansowego ze środków krajowych lub funduszy unijnych, ponoszenie kosztów działań zapobiegawczych i kompensacyjnych w przypadku stwierdzenia negatywnego oddziaływania inwestycji na środowisko, czasowe wyłączenie lub likwidacja elektrowni wiatrowych w przypadku negatywnego oddziaływania na środowisko, zablokowanie rozwoju energetyki wiatrowej w danym regionie pod wpływem protestów organizacji ekologicznych i lokalnych społeczności²². Obszarami, gdzie nie powinno się budować wiatraków są: parki narodowe, rezerваты przyrody, obszary chronione przez Naturę 2000, obszary wodno-błotne, obszary znajdujące się na trasach

www.gamwzielone.pl, dostęp 12.2013.

²⁰ *Ocena oddziaływania farm wiatrowych na ptaki*, www.iop.krakow.pl, dostęp 08.2015.

²¹ *Wiatraki energetyczne...*, dz. cyt., dostęp: 21.11.2013.

²² *Ocena ryzyka środowiskowego przy realizacji inwestycji w energetyce wiatrowej Przewodnik dla inwestorów*, www.parusmajor.pl, dostęp 08.2015.

przelotów migracyjnych lub będących terenami stałego lub okresowego występowania gatunków²³.

Kwestie ekologiczne na poszczególnych etapach budowy farmy wiatrowej

W trakcie pierwszego etapu istotna jest przedrealizacyjna analiza przyrodnicza, która obejmuje wstępne określenie obszaru potencjalnych lokalizacji parku wiatrowego, zebranie wszystkich danych źródłowych takich jak mapy, plany obszarów chronionych, gminne i powiatowe programy ochrony środowiska, wyniki przeprowadzonych inwentaryzacji przyrodniczych, wyniki monitoringu ptaków, plany zagospodarowania przestrzennego. Obejmuje również weryfikację analiz wykonanych na podstawie dostępnej dokumentacji podczas wizytacji terenowej. Drugi etap obejmuje określenie zakresu szczegółowej analizy przyrodniczo-środowiskowej dla wariantów preferowanych i alternatywnych, inwentaryzację ornitologiczną, przyrodniczą, ocenę oddziaływania hałasowego, oddziaływanie na krajobraz. Trzeci etap to złożenie wniosku o wydanie decyzji środowiskowej do właściwego organu administracji. Analiza ornitologiczna powinna obejmować wizytację terenową potencjalnej lokalizacji wykonywanej w odstępach 14 dniowych przez cały rok kalendarzowy. W okresie migracji jesiennych oraz wiosennych, obserwacje terenowe prowadzi się raz tygodniu w godzinach porannych. Polegają one na badaniu wszystkich osobników poszczególnych gatunków ptaków widocznych na danym obszarze i przelatujących nad nim wraz ze wskazaniem miejsca występowania oraz kierunków i wysokości przelotów. Analiza przyrodnicza obejmuje zainwentaryzowanie ekosystemów na terenie lokalizacji parku wiatrowego, które mogą zostać uszkodzone czasowo lub całkowicie podczas prac budowlanych, budowy infrastruktury drogowej oraz zwraca uwagę na stanowiska gatunków roślin chronionych na terenie planowanych lokalizacji. Analiza hałasowa obejmuje ustalenie mocy akustycznej planowanych do zainstalowania urządzeń, oraz określenie potencjalnego zasięgu oddziaływania akustycznego zespołu elektrowni wiatrowej. Emisja hałasu obejmuje hałas mechaniczny związany z pracą turbiny oraz szum aerodynamiczny spowodowany przez obracające się łopaty, spowodowany przez powietrze przepływające między łopatami wirnika. Emisja szumu jest nieunikniona. Natężenie emisji związane jest z prędkością z jaką poruszają się końcówki łopat wirnika. Z kolei długotrwała ekspozycja na dźwięki może prowadzić do choroby wibroakustycznej. Na przykład po 10 latach ekspozycji człowieka na nie, mogą one spowodować zmniejszenie zdolności poznawczych, problemy z pamięcią oraz pogłębienie zaburzeń psychicznych²⁴.

²³ Tamże.

²⁴ A. Gielnik, R. Rosicki, *Energetyka wiatrowa w Polsce – możliwości rozwoju i zagro-*

Analiza krajobrazowa obejmuje określenie jego charakteru na danym terenie, określenie cech krajobrazowych, na które może oddziaływać realizacja projektu oraz kluczowych punktów widokowych, wizualizację fotograficzną projektowanej inwestycji²⁵. W Polsce przed ubieganiem się o uzyskanie pozwolenia na budowę turbin wiatrowych konieczna jest pozytywna decyzja środowiskowa Regionalnej Dyrekcji Ochrony Środowiska. Należy oszacować ryzyko możliwości przekroczenia dopuszczalnych norm akustycznych²⁶.

Morska energetyka wiatrowa

Obecnie morska energetyka wiatrowa jest jedną z najintensywniej rozwijanych technologii pozyskiwania energii ze źródeł odnawialnych. Rozwój projektów morskich farm wiatrowych koncentruje się na stosunkowo małych głębokościach do 20 metrów i blisko lądu, do 20 kilometrów. Przewiduje się, że do 2030 roku standardem będzie lokalizacja farm wiatrowych na morzach w odległości do 60 kilometrów od lądu i głębokości 60 metrów. Prawdopodobnie będą wykorzystywane technologie platform pływających²⁷. W przypadku morskiej energetyki wiatrowej wyklucza się obszary: zwyczajowych szlaków morskich, podlegające ochronie ze względów środowiskowych oraz wykorzystywane do rybołówstwa²⁸.

Wśród zalet morskiej energetyki wiatrowej można wyróżnić: wykorzystywanie wyższych prędkości wiatru, stabilniejsze warunki w porównaniu z lądem, możliwość zastosowania turbin o większych o mocach, brak kontrowersji związanych z instalacją elektrowni blisko domów²⁹. Dodatkowo można wskazać na fakt, że instalowanie farm wiatrowych na morzu nie powoduje zajmowania lądowych obszarów, które mogą być wykorzystywane do innych celów niż budowa elektrowni.

Wiatry na obszarach morskich wieją z większą siłą i nie są tak zmienne. Turbiny wiatrowe mogą mieć większe rozmiary i łatwiej jest przetransportować jej komponenty z miejsca produkcji na miejsce instalacji drogą morską niż lądową. Jeśli nie zakłócają działalności na morzu i nie oddziałują negatywnie na

żenia, www.repozytorium.amu.edu.pl, dostęp 08.2015.

²⁵ Ocena środowiskowej...dz. cyt., s. 5-7.

²⁶ M. Nawrotek, *Wybrane aspekty oddziaływania elektrowni wiatrowych na środowisko*, www.globenergia.pl, dostęp 10.2013.

²⁷ K. Kalandyk, *Rozwój energetyki wiatrowej morskiej*, www.globenergia.pl, dostęp 08.2015.

²⁸ *Określenie potencjału energetycznego regionów Polski w zakresie odnawialnych źródeł energii – wnioski dla Regionalnych Programów Operacyjnych na okres programowania 2014-020*, G. Wiśniewski (red.), Warszawa 2011, s. 47.

²⁹ A. Curkowski, P. Dziamski, M. Kamińska, *Zielona...*, dz. cyt., s. 5.

środowisko morskie, nie budzą w społeczeństwie silnych emocji i nie wywołują konfliktów społecznych. Mogą one pomóc w redukcji emisji gazów cieplarnianych, zapewnić bezpieczeństwo dostaw energii, podnieść konkurencyjność³⁰.

Farma w zależności od etapów będzie w różny sposób oddziaływała na środowisko: powstawanie odpadów, ścieków, emisja hałasu, promieniowania i pole elektromagnetyczne, zanieczyszczenie powietrza, wpływ na krajobraz, oddziaływania wynikające z posadowienia nowych obiektów trwale umocowanych do dna morskiego. Te emisje mogą wpływać na poszczególne elementy środowiska: warunki hydrologiczne i hydrochemiczne, budowę geologiczną, surowce mineralne, skład chemiczny osadów, fitoplankton, zooplankton, bentos, ichtiofaunę, awifaunę, ssaki morskie, formy ochrony przyrody³¹.

Potencjalne oddziaływanie na środowisko związane z realizacją projektu morskiej farmy wiatrowej obejmuje etapy: planowania, budowy, eksploatacji oraz ewentualnej likwidacji farmy. Na etapie planowania negatywnymi skutkami oddziaływania mogą być: emisja hałasu, zaburzenia osadów dna morskiego, wyciek substancji z jednostek pływających podczas ich nadmiernej eksploatacji lub w wyniku awarii, wytwarzanie odpadów przez osoby znajdujące się na statkach biorących udział w badaniach, zaburzenia krajobrazu. Etap realizacji można podzielić na: budowę i transport podzespołów, instalacje turbin na morzu, układanie kabli, budowę infrastruktury towarzyszącej³².

Badania środowiskowe przeprowadzane są w trakcie przygotowania projektu morskiej farmy wiatrowej na etapie procedury oceny oddziaływania na środowisko, wykonania projektu budowlanego i po uruchomieniu inwestycji. Analiza przedrealizacyjna środowiska obejmuje zarówno florę jak i faunę. Badania obejmują identyfikację gatunków, określenie ich liczby, badania siedlisk i szlaków migracyjnych³³. W przypadku ryb analizy powinny obejmować identyfikację gatunków istotnych ze względów rybołówstwa i podlegających ochronie gatunkowej obecnych w rejonie inwestycji. W dalszej kolejności sprawdza się czy w tym rejonie nie ma tarlisk czy miejsc żerowania wcześniej zidentyfikowanych gatunków. Badania ryb powinny obejmować pełen jeden cykl roczny. Wraz z pobieraniem próbek do badań powinno się dokonywać jednocześnie pomiarów zasolenia, temperatury wody i zawartości tlenu w wodzie. Każda próbka powinna zawierać informacje dotyczące: początku czyli zarzucenia sie-

³⁰ M. Stryjecki, K. Mielniczuk, J. Biegaj, *Przewodnik po procedurach lokalizacyjnych i środowiskowych dla farm wiatrowych na polskich obszarach morskich*, Warszawa 2011, s. 16.

³¹ Tamże, s. 54-55.

³² Tamże, s. 94-98.

³³ Tamże, s. 108-112.

ci, końca czyli wyciągnięcia sieci i informacje dodatkowe na przykład w postaci prędkości statku. W przypadku gatunków przydennych metody badań powinny obejmować: badania z użyciem przydennych sieci skrzelowych, pomiary dokonywane w stacjach pomiarowych, badania prowadzone w stacjach na różnych głębokościach wody. Należy pamiętać, że sieci powinny być rozstawione przed zmierzchem i zebrane o świcie. W przypadku ssaków morskich analizy powinny obejmować: identyfikację gatunków obecnych na obszarze planowanej inwestycji, trasy ich przemieszczania się, określenie znaczenia tych terenów dla gatunków. Analizuje się oddziaływania hałasu, wibracji oraz pojawienie się nowych elementów w środowisku. Na etapie przedrealizacyjnym analiza powinna obejmować jeden cykl roczny, a w przypadku foki obrączkowanej w dwóch kolejnych latach. W przypadku morświnów detektory obecności rejestrują podwodne dźwięki, a następnie przeprowadza się ich analizę przy użyciu specjalnego programu komputerowego. W przypadku fok szarych umieszcza się nadajniki na głowach lub szyjach zwierząt, które umożliwiają śledzenie ich przemieszczania się (analiza ich aktywności w rejonie), w celu wiarygodności nadajniki powinny być umieszczone na 10 osobnikach. Możliwe jest również przeprowadzenie obserwacji z samolotu fok obrączkowanych. Etap porealizacyjny obejmuje taką samą metodykę badań jak w przypadku etapu przedrealizacyjnego. Z kolei badania ptaków morskich powinny obejmować jeden cykl roczny. Monitoring porealizacyjny powinno się prowadzić przez dwa kolejne lata od uruchomienia morskiej farmy wiatrowej. Obserwacji ptaków można dokonywać ze statków i polegają na zliczaniu osobników. Określa się gatunki i płeć, ich liczbę, rozmieszczenie, kierunki i pułapy przelotów. W przypadku ptaków migrujących monitoring porealizacyjny powinno się prowadzić przez okres od 3 do 5 lat po uruchomieniu inwestycji. Metodyka obejmuje obserwacje ze statków prowadzone w odpowiednich warunkach, zdjęcia radarowe, rejestrację akustyczną w porze nocnej. Natomiast badania poziomego hałasu podwodnego obejmują charakterystykę emitowanego hałasu w bezpośrednim sąsiedztwie elektrowni wiatrowej (nad powierzchnią wody i pod nią)³⁴. Wszystkie te działania mają na celu sprawdzenie czy instalacja nie wywołała znaczących zmian w środowisku.

Przy budowie morskiej farmy wiatrowej istnieje zagrożenie, że utworzy ona barierę dla ptaków migrujących i ograniczy dostęp ptaków morskich, dla których jest to obszar żerowania i zimowania. Z obserwacji wynika, że obecność ssaków morskich w rejonie planowanych inwestycji nie wyklucza możliwości realizacji inwestycji. Dostępne są skuteczne metody minimalizacji oddziaływania morskich farm wiatrowych na etapie budowy polegające na: redukcji hałasu

³⁴ Tamże, s. 115-119.

emitowanego podczas prac konstrukcyjnych, na płoszeniu zwierząt z rejonu inwestycji w okresie prowadzenia prac, monitoring rejonu inwestycji w okresie prowadzenia prac i zaprzestaniu ich gdy w rejonie inwestycji pojawiają się ssaki³⁵.

W celu zmniejszenia uciążliwości farm wiatrowych stosuje się następujące wytyczne: stosowanie w obrębie jednej farmy wiatrowej lub kilku sąsiadujących ze sobą elektrowni wiatrowych tej samej wielkości, jasne kolory wież i łopat wirnika lub kolor elektrowni dopasowany do otoczenia, wybór elektrowni wiatrowych, których wirnik składa się z 3 łopat, stosowanie bardziej przyjaznej formy posiadającej mniej turbin, ale o większej mocy. Ponadto należy także unikać lokalizowania elektrowni w miejscach, gdzie będą dominującym składnikiem w krajobrazie³⁶.

Zapewnienie bezpieczeństwa energetycznego

Współcześnie coraz większą rolę zaczyna odgrywać bezpieczeństwo energetyczne, które oznacza podejmowanie takich działań, które mają na celu zapewnienie bezpiecznych i stabilnych dostaw energii. Jednym ze sposobów jest dywersyfikacja źródeł dostaw, która polega na tym, że im więcej źródeł pozyskiwania energii tym lepiej dla danego kraju, bowiem w sytuacji pozbawienia jednego z nich nie ma to aż tak znaczącego wpływu na pozostałe dostawy. Jedną z zalet wykorzystywania odnawialnych źródeł energii jest fakt, iż procesy te odbywają się w sposób ciągły. Świecące słońce czy wiejący wiatr są zjawiskami naturalnymi, które i tak występują w przyrodzie. Mogą jednak przynieść wiele korzyści poprzez wytwarzanie energii i uniezależnienie od dostaw energii z innych krajów. Tym samym przyczynić się może do wzrostu poziomu bezpieczeństwa energetycznego i uniezależnienia kraju na arenie międzynarodowej.

Podsumowanie

Jednym z powodów, dla których Unia Europejska popiera rozwój odnawialnych źródeł jest chęć ograniczenia emisji dwutlenku węgla. Ze względu na to, że elektrownie wiatrowe są pozbawione emisji zanieczyszczeń inwestorzy chętnie po nie sięgają. Aspekt ekologiczny w ostatnich latach jest coraz ważniejszy. Dzięki podejmowanym działaniom udaje się zainstalować instalacje w takich miejscach, aby w jak najmniejszym stopniu wpływały negatywnie na otaczającą

³⁵ *Warsztaty Badania środowiskowe na potrzeby procedury oceny oddziaływania na środowisko dla morskich farm wiatrowych – materiał podsumowujący*, Gdańsk 2012, s. 10.

³⁶ M. Stryjecki, K. Mielniczuk, *Wytyczne w zakresie...*, dz. cyt., s. 27.

je przyrodę. Jak w przypadku każdych inwestycji pojawiają się zarówno zwolennicy jak i przeciwnicy. Coraz nowsze technologie pozwalają na zmniejszenie negatywnego oddziaływania i starają się w jak najbardziej efektywny sposób pozyskiwać energię z procesów naturalnych. Te kraje, które mają dostęp do mórz czy oceanów mogą dodatkowo produkować prąd za pomocą morskich instalacji wiatrowych, pozostałe mogą wykorzystywać lądowe farmy wiatrowe. Coraz tańsza cena instalacji wiatrowych może przyczynić się do powstawania ich większej ilości. Dzięki temu odnawialne źródła energii mogą wpływać w przyszłości w większym stopniu na wzrost poczucia bezpieczeństwa energetycznego całych narodów.

Environmental issues and the construction of wind farms

Streszczenie

W ostatnich latach coraz częściej pojawiają się elektrownie wiatrowe. Wśród odnawialnych źródeł energii są one jednym z popularniejszych. Jak przy każdej inwestycji, również tutaj pojawiają się kwestie ekologiczne. Niezwykle istotne jest, aby przy budowie wziąć pod uwagę takie kwestie jak trasy przelotów ptaków czy nietoperzy. Istotny jest również wpływ na obszary chronione Natura 2000. Również inwestycje w morskie farmy wiatrowe nie może wpływać negatywnie na żyjące w wodzie organizmy żywe ani psuć estetyki krajobrazu. W kolejnych latach, dzięki coraz to nowszym technologiom będzie następował dalszy rozwój tego typu elektrowni coraz bardziej przyjaznych środowisku naturalnemu.

Słowa kluczowe

Ekologia, elektrownia, morska elektrownia wiatrowa, ochrona, środowisko, wiatrak

Abstract

Lately as more and more as they appear wind turbines. As among renewable energy sources they are one of the most popular. As with any investment as well as here there are environmental issues. As it is vital to as to the construction take into account such issues as wandering birds and and bats. Significant is the impact on the protected areas Nature 2000. Also investments offshore wind farms it may not affect negative for living in the water living organisms or spoil aesthetics of landscape. In subsequent years thanks to the ever higher technology it will be followed further development such power station like these.

Key words

Ecology, power station, offshore wind, protection, environment, windmill

Bibliografia

- Bęben R., Chmielewski M., *Elektrownie wiatrowe jako przedmiot wyceny na rynku odnawialnych źródeł energii w Polsce*, www.jmf.wzr.pl, dostęp 08.2015.
- Co myślimy o wiatrakach? Raport o postrzeganiu odnawialnych źródeł energii*, www.old.chronmyklimat.pl, dostęp 11.2013.
- Curkowski A., Dziamski P., Kamińska M., *Zielona Energia*, Warszawa 2011.
- Czapiewska G., *Energia odnawialna i jej wpływ na rozwój obszarów wiejskich Pomorza Środkowego*, www.bioenergypromotion.w.interia.pl, dostęp 01.2015.
- Elektrownie wiatrowe a obszary Natura 2000*, www.globenergia.pl, dostęp 10.2013.
- Energetyka wiatrowa*, www.reo.pl, dostęp 08.2015.
- Gielnik A., Rosicki R., *Energetyka wiatrowa w Polsce- możliwości rozwoju i zagrożenia*, www.repozytorium.amu.edu.pl, dostęp 08.2015.
- Jąderko A., Kowalewski M.K., *Wyznaczenie parametrów wiatru w energetyce odnawialnej*, „Przegląd Elektrotechniczny” 2015, nr 1.
- Kalandyk K., *Rozwój energetyki wiatrowej morskiej*, www.globenergia.pl, dostęp 08.2015.
- Korban Z., *Wybrane aspekty wykorzystania energetyki wiatrowej*, „Górnictwo i Geologia” 2010, t. 5, Zeszyt 2.
- Korzyści*, www.elektrownie-wiatrowe.pl, dostęp 11.2013.
- Kwiatkiewicz P. (red.), *Bezpieczeństwo energetyczne Rynki surowców i energii – teraźniejszość i przyszłość*, Tom II, *Technologia – Prawo – Ochrona środowiska*, Poznań 2014.
- Kwiatkowski M., *Wykorzystywanie technologii magazynowania energii w postaci sprężonego powietrza w ramach integracji farm wiatrowych z systemem elektroenergetycznych*, „Zeszyty Naukowe Instytutu Gospodarki Surowcami Mineralnymi i Energią Polskiej Akademii Nauk” 2010, nr 78.
- Mironko S., Piotrowska-Woroniak J., *Optymalność pozyskiwania energii elektrycznej przez wykorzystanie energii wiatru*, „Budownictwo i inżynieria środowiska” 2010, nr 1.
- Nalepa K., Miąskowski W., Pietkiewicz P., Piechocki J., Bogacz P., *Poradnik małej energetyki wiatrowej*, Olsztyn 2011.
- Nawrotek M., *Wybrane aspekty oddziaływania elektrowni wiatrowych na środowisko*, www.globenergia.pl, dostęp 10.2013.

Ocena oddziaływania farm wiatrowych na ptaki, www.iop.krakow.pl, dostęp 08.2015.

Ocena ryzyka środowiskowego przy realizacji inwestycji w energetyce wiatrowej Przewodnik dla inwestorów, www.parusmajor.pl, dostęp 08.2015.

Określenie potencjału energetycznego regionów Polski w zakresie odnawialnych źródeł energii – wnioski dla Regionalnych Programów Operacyjnych na okres programowania 2014-020, Wiśniewski G. (red.), Warszawa 2011.

Płoszka M., *Elektrownia wiatrowa – inwestycja korzystna dla lokalnej społeczności*, www.reo.pl, dostęp: 10.2013.

Stryjecki M., Mielniczuk K., Biegaj J., *Przewodnik po procedurach lokalizacyjnych i środowiskowych dla farm wiatrowych na polskich obszarach morskich*, Warszawa 2011.

Stryjecki M., Mielniczuk K., *Wytyczne w zakresie prognozowania na oddziaływań na środowisko farm wiatrowych*, Warszawa 2011.

Szeremeta J., *Energetyka wiatrowa – podstawowe informacje*, www.globenergia.pl, dostęp 10.2013.

UNESCO: rozwój energetyki wiatrowej zagraża dziedzictwu kultury, www.gramwzielone.pl, dostęp 12.2013.

Warsztaty Badania środowiskowe na potrzeby procedury oceny oddziaływania na środowisko dla morskich farm wiatrowych – materiał podsumowujący, Gdańsk 2012.

Wiatraki energetyczne, www.energiaodnawialna.net, dostęp 11.2013.

Ethical requirements in the light of the constructivist methodology

The principle of objectivity occurs in a number of ethical codes of conduct established by Polish financial institutions. “Zasady Dobrej Praktyki Bankowej”, the code of conduct set up by the union of banks that operate in Poland (Związek Banków Polskich) formulate a demand of objectivity when conflict among a bank and its client occurs². In a similar vein, in accordance with the third chapter, the employees of the banking institutions are obliged to deliver true (i.e. objective) information to their customers³. Moreover, “Kodeks Dobrych Praktyk Inwestorów Instytucjonalnych”⁴, the ethical code of conduct established by the Board of Funds and Asset Managers (Izba Zarządzających Aktywami i Finansami) obliges financial institutions to act independently and objectively on behalf of their clients.

In this article, I aim at arguing in favour of the thesis that the above described ethical principles are impossible to be fulfilled. The hitherto literature on ethics in finance focuses on the cases of misconducts due to selfish reasons that motivate employees of financial institutions to behave in accordance with idiom established in the sixteenth century: grist to the mill. On the contrary, the analyses focused on epistemological limitations and the uncertainty present within finance that makes the demands of objectivity unfulfillable is hardly existent in the literature. My goal is to fulfil this gap. Hence, I aim at showing that being objective is epistemically impossible.

Below I discuss the thought experiment aimed at illustrating the main thesis of this article. Is it possible to objectively answer the question on the level of inflation in the next year? There is a number of possible answers depending on methodologies applied to the problem. In accordance with the sceptical viewpoint which assumes the impossibility of prediction and random changes in the inflation rate, the best prediction is formulated on the ground of the level of

¹ **mgr Mariusz Maziarz** – Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu.

² Komisja Etyki Bankowej, *Kodeks Etyki Bankowej*, www.zbp.pl, access: 02.2016.

³ *Ibidem*.

⁴ Izba Zarządzających Funduszami i Aktywami, *Kodeksem Dobrych Praktyk Inwestorów Instytucjonalnych*, www.izfa.pl, access: 02.2016.

inflation observed in the previous year. On the other hand, an econometrician would apply their knowledge and computer programs to trend analysis in order to formulate the most likely estimate of the rate of inflation. In addition, an economist would base their estimations on a theoretical model of the relations between the inflation rate and exogenic variables. What is especially interesting, the differences among the estimates formulated in the above mentioned ways would be wider than among such predictions and the rate measured next year, i.e. than their *ex-post* error.

Moreover, even the question on the inflation rate in the last year is equivocal. The answer can be based on a number of indicators delivered by the polish statistical office (Główny Urząd Statystyczny) or on own estimations. For instance, the rate of inflation can be understood as a value of a consumer price index (CPI), a producer price index (PPI) or a GDP deflator. On the contrary, everyone can calculate such value comparing the value of money paid for the same purchases bought at beginning and ending of a year. In addition, the inflation rate can be calculated with Paasche or Laspeyres price indices what might significantly influence the outcome. In other words, the answer given to the question on the rate of inflation depends on the applied methods.

Therefore, as I argue below, fulfilling the demand of being objective is impossible due to the epistemic reasons. First, I review the two paradigms in the philosophy of economics. In accordance with the scientific realism, an objective reality is attainable and describable appropriately by science (e.g. economics) that is (in general) right. The constructivist approaches, on the contrary, state that the reality is not discovered but constructed with the methods, definitions and scientific tools applied by scientists. Second, I review a number of case studies where different methodologies lead to obtaining contrary conclusions. Third, I attempt to solve the problem that occurred by considering what is the aim of the demand of objectivity and how its goals can be fulfilled. Finally, I summarise the arguments in favour of the thesis that being objective is epistemically impossible and advise reformulation of the ethical codes: instead of demanding of objectivity, acting according to client's interests should be priority for financial institutions.

Philosophical foundations

In this chapter, I review the two contradictory philosophical paradigms: realism and antirealism and show how the demand of objectivity included in the ethical codes of conduct evolved from the former. In the next chapter, I discuss several case studies from both academic economics and financial practice in order to show that the constructivist approaches offer a better descriptive adequacy.

In the ancient Greek, beside philosophers, there were sophists who – as Frankel pointed out⁵ – rejected philosophical speculations due to agreeing with the point of view that even if the answers to the questions posed by philosophers exist, they are undiscoverable by humans, what can be illustrated by the following ancient Latin phrase: “ignoramus et ignorabimus”. One of the sophists who earned his living by teaching the Athenian politicians the skill of argumentation, Protagoras truthfully pointed out that it is human being who is the ultimate arbiter and judge of what is true and false. According to Protagoras, “man is the measure of all things: of the things that are, that they are, of the things that are not, that they are not”⁶.

However, not the practically oriented sophists but the philosophers shaped our understanding of the role of science as a search for truth understood in accordance with the correspondence definition, i.e. as seeking for an objective description of reality. In detail, the author of the concept of “eternal truth” is Plato. The establisher of the Academy postulated that even though the reality we experience evolves, there are unchangeable forms. In one of the dialogues he authored, *The Republic*, Plato wrote that our experience is only an illusion, similarly to shades on a wall of a cave that are watched by people imprisoned inside⁷.

However, what is essential for the realist philosophy, according to Plato, the objective truth, the eternal forms or ideas are epistemically available, understandable on the grounds of rational cognition⁸. Indeed, understanding the (economic) reality or – in other words – explaining it is the goal of science in accordance with the scientific realism which, nowadays, is the most widely supported paradigm in the philosophy of economics. The scientific realism was coined in the twentieth century in response to difficulties faced by the positivists from the Vienna Circle. Moreover, scientific realists aim at explaining the successfulness of sciences what makes the popularity of this paradigms among the methodologists of economics ironic, since the success of economics is often questioned.

In accordance with the scientific realism, the main goal of scientists is not predicting but, on the contrary, delivering explanations. Moreover, truth is defined as an appropriate description of an idealised reality. Another important point of view supported by scientific realists states that scientific theories (in general) appropriately describe unobservable entities. It needs to be highlighted

⁵ B. Frankel, *Roots of Realism*, London 2013, p. 198.

⁶ G. Reale, *Myśl Starożytna*, Lublin 2003, p. 93.

⁷ Platon, *Państwo*, W. Witwicki (tłum.), Warszawa 2003.

⁸ Ibidem.

that the discussion focuses on unobservability for science, not for human eyes. In other words, scientific realists state that the ontological status⁹ of unobservable entities (such as – on the grounds of economics – for instance: perfectly competitive markets, customers that rationally maximize utility etc.) is the same as the observable ones, i.e. they exist to the same extent and in the same way¹⁰.

The demand of being objective and delivering true information is supported by and grounded in the philosophy of scientific realism. There are several arguments that support this thesis. First, according to the scientific realism, there is only one objective description of reality that is adequate and can justifiably be called truth. Second, the (economic) reality is shaped in a way that makes it epistemically accessible. Third, when one face an economic problem such as choice of economic policy that should be introduced or deals with the problem of deciding which of possible investments should be preferred, in consonance with the scientific realism is the view that there is only one solution (and one method of arriving at it) that is right and should be applied.

However, the point of view grounded in the scientific realism is inappropriate in two cases. First, if one has no perfect information. Second, if the situation one deals with is indeterministic. In fact, the question whether economy and finance are epistemically or ontologically indeterministic does not matter. Epistemic indeterminism means that one has no appropriate knowledge and therefore cannot analyse a phenomenon under consideration in a deterministic way. On the contrary, ontological realism means that reality is intrinsically random as if, as Stewart put it, God throws dice¹¹. What is interesting, modern physics, even though achieved much greater success in explaining our world, is currently interpreted in an antirealist way¹². In the next section, I am going to discuss several case studies in order to show that the statements of scientific realism lacks descriptive adequacy on the grounds of economics and finance.

There are a few philosophical positions that oppose the scientific realism in defining truth. The three most sound antirealist theories in the philosophy of economics are: instrumentalism supported by Friedman¹³ in his famous “Essay on the Methodology of Positive Economics”, the rhetoric of economics coined

⁹ U. Maki, *Scientific realism as a challenge to economics (and vice versa)*, “Journal of Economic Methodology”, 18(01), pp. 1-12.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ I Stewart, *Czy Bóg gra w kości? Nowa matematyka chaosu*, Warszawa 1994.

¹² M. Tegmark, *The Interpretation of Quantum Mechanics: Many Worlds or Many Words?*, „Progress of Physics”, 46 (8), pp. 855-862.

¹³ M. Friedman, *The Methodology of Positive Economics*, M. Friedman (ed.), *Essays in Positive Economics*, Chicago 1953, pp. 3-43.

by McCloskey¹⁴ and the constructivist approach described by Fleck¹⁵. Now, I briefly describe the three philosophies, focusing on how they define truth.

The famous Friedman's essay is one of the most often cited articles in the field of the philosophy of economics what is an outcome of its ambiguity and the difficulties in interpreting. However, in spite of difficulties, the most common point of view among interpreters states that Friedman defined truth in an instrumentalist way: those theories and statements are true that helps in fruitful (in terms of precision and area of application) making predictions¹⁶. In a similar vein, Fleck¹⁷, an early twentieth century microbiologist and philosopher of science, analysed selected case studies from the history of microbiology and medicine, and pointed out that what is believed to be true changes over time. Therefore, Fleck argued that those facts should be believed to be true that are useful¹⁸.

The most important conclusion drawn by Fleck¹⁹ from his studies of medicine and microbiology is the point of view according to which scientists arrive at findings that depend on choices of definitions and methods that are conventions since it is impossible to rationally prefer one of them over others. In accordance with the point of view of the polish constructivist, the methodological commitments are an outcome of a thought style one belongs to: during the education process and exchanging ideas with colleagues and co-workers, every academic belongs to a thought community that is characterised by holding pre-suppositions on methodological issues that are believed to be true, even though, other ideas are similarly justified for someone who does not belong to a considered community.

On the other hand, McCloskey²⁰ criticized the philosophies of scientific realism and its predecessor, i.e. logical positivism by indicating that it is impossible to compare an economic theory or even a single hypothesis with reality due to the theory-ladenness of every observations, what was originally demonstrated by Duhem and Quine who expressed the thesis known today as the Duhem-

¹⁴ D. McCloskey, *The Rhetoric of Economics*, „Journal of Economic Literature”, 1983, 21(2), pp. 481-517.

¹⁵ L. Fleck, *Genesis and Development of a Scientific Fact*, Chicago 1979.

¹⁶ M. Friedman, *The Methodology of Positive Economics*, op. cit.

¹⁷ L. Fleck, *Genesis and...*, op. cit.

¹⁸ Scheuer B., *Metodologia ekonomii w perspektywie konstruktywistycznej*, Wrocław 2015.

¹⁹ L. Fleck, *Genesis and...*, op. cit.

²⁰ D. McCloskey, *The Rhetoric of Economics*, Wisconsin 1998.

Quine thesis²¹. Therefore, McCloskey argues that true theories are the ones that are intrinsically consistent and supported widely among economists²².

Taking into consideration the above discussed views on truth, the demands of objectivity and delivering true information that are included in several ethical codes of conduct are impossible to be met due to the epistemic reasons. In detail, according to the constructivist approaches, there is no one, constant “Truth” but only theories and methods that are more or less useful in explaining, understanding and dealing with problems connected to finance and economics. As McCloskey put it, “the best you can do, then, is to recommend what is good for science now, and leave the future to the gods”²³. In the following section, I discuss several case studies and argue that the constructivist approaches offer a better descriptive adequacy to what academic economists and the employees of the financial sector usually do. Then, I offer a solution to the problem that arises.

Research and practice in economics

In this section, I discuss several case studies from both academia and decision-making practice in finance, where applying alternative methodologies leads to obtaining contradictory results. Most of philosophers of science, raised within realist tradition, attempts to dismiss this point of view as an outcome of a mistake, highlighting that only one of the contradictory conventions is right and the other should be judged as erroneous. However, when they consider conclusions reported by Coca Cola and Pepsi Co., which both publish results of customer preference tests, according to which consumers, facing the necessity of choosing one of the two colas, prefer the one produced by the company that conducted the test²⁴. In this case, most of the commentators underlie that such research is a marketing tool rather than a serious research. On the contrary, below I argue that such situations also happen in the academia.

Probably the most sound and most influential case of the situations where alternative methodologies leads to the contradictory findings is the so-called Reinhart-Rogoff affair. It should be highlighted that the opposite stylised facts constructed by Reinhart and Rogoff²⁵ and Herndon, Ash, and Pollin²⁶ strongly

²¹ Boylan Th., O’Gorman P., *Popper and Economic Methodology: Contemporary Challenges*, Cambridge.

²² D. McCloskey, *The Rhetoric...*, op. cit.

²³ D. McCloskey, *The Rhetoric...*, op. cit, p. 186.

²⁴ B. Kanner, *Coke vs. Pepsi: the Battle of the Bubbles*, „New York Magazine”, 1981, 14 (39), p. 21.

²⁵ C. Reinhart, K. Rogoff, *Growth in a Time of Debt*, “American Economic Review”, 2010, 100 (2), pp. 573-578.

influenced economic policy introduced by several governments in response to the financial crisis of 2007-2008. What is very peculiar, everyone interpreted the differing results as an outcome of the mistake committed by Reinhart and Rogoff, what is not the case. On the contrary, the difference was caused by the alternative averaging scheme applied by Herndon, Ash and Pollin, what made calling their article replication a misunderstanding.

In 2010, Reinhart and Rogoff²⁷ published the analysis based on their original dataset consisting several hundred instances that described GDP growth and public indebtedness in 44 countries over up to 200 years. The cliometricians employed by Harvard University divided the dataset into four buckets distinguished due to the level of the public debt to GDP ratio (below 30%; 30-60%; 60-90%; more than 90%). Then, they calculated averages of GDP growth for every bucket in the following way. First, they calculated arithmetic mean for every country in every bucket. Second, they averaged the previous estimates, so that every country, no matter if it happen to fall to a bucket once or more than once, influenced the mean to the same degree.

Reinhart and Rogoff concluded their research by indicating that economic development of countries that experience very high level of the debt to GDP ratio (i.e. over 90%) is much slower. The stylised fact they described got wide attention and convinced, among others, Angela Merkel, Wolfgang Schauble, Oli Rehn and Manuel Baroso to introduce austerity to the national budget plans what made Paul Krugman²⁸ called their research the most influential research of the recent years.

At the peak of popularity of the Reinhart and Rogoff's paper "Growth in a Time of Debt", Herndon, Ash and Pollin²⁹ published its replication, where they argued that the stylised fact reported by the Harvard economists is the outcome of the three following pitfalls discovered by Herndon when he attempted to replicate the original research as a homework during his graduate studies. First, Herndon, Ash and Pollin called the averaging scheme applied by Reinhart and Rogoff non-standard and argued that a weighted averaging method should be applied instead. In this approach, influence of every country on average value is weighted by number of years it was included to a considered bucket. Se-

²⁶ Th. Herndon, M. Ash, R. Pollin, *Does High Public Debt Consistently Stifle Economic Growth? A Critique of Reinhart and Rogoff*, "Cambridge Journal of Economics", 2014, 38 (2), pp. 257-279.

²⁷ C. Reinhart, K. Rogoff, *Growth in a Time of Debt*, op. cit.

²⁸ P. Krugman, *The Excel Depression*, „The New York Times”, www.nytimes.com, access:03.2016.

²⁹ Th. Herndon, M. Ash, R. Pollin, *Does High Public...*, op. cit.

cond, they accused the authors of “Growth in a Time of Debt” of excluding the New Zealand data what, according to them, was unjustified. Third, the PhD student, after asking Reinhart and Rogoff for delivering the original spreadsheet, discovered that it consists of the spreadsheet error that caused exclusion of a few alphabetically first countries. Herndon, Ash and Pollin concluded that correcting for the flaws they discovered makes the conclusion drawn by Reinhart and Rogoff unjustified, i.e. average economic development of countries experiencing very high levels of the debt to GDP ratios does not significantly differ from the other groups.

The criticism caused many commentators publish (mostly in popular press) articles where accusations of fudging the results on purpose were formulated. Moreover, some economists grieved them to see the article based on the spreadsheet error being published by one of the most influential economic journals (i.e. “American Economic Review”). However, a detailed analysis of the arguments in favour of the two approaches³⁰ show that the methodologies applied by Reinhart and Rogoff and Herndon, Ash, and Pollin are justified to a similar degree³¹. Therefore, it is justified to say that the Reinhart-Rogoff affair is a good exemplification of the thesis that facts in economics are constructed rather than discovered.

Another case study is based on two articles that present opposing points of view on the expansionary fiscal contraction hypothesis. What is especially intriguing, the contradiction occurred due to a single methodological decision. The researches described above focuses on the question if high public indebtedness harms economic development. In a similar vein, Alesina and Ardagna³², and Guajardo Leigh and Pescatori³³ focused on estimating the short term influence of austerity at the Treasury on pace of economic growth. The most basic problem in such an analysis is indicating when governments introduced budgetary reforms.

³⁰ M. Maziarz, *Being good is not enough*, „Journal of Economic Methodology”, in press.

³¹ M. Maziarz, *It's all in the Eye of Beholder*, „Cambridge Journal of Economics, in press.

³² A. Alesina, S. Ardagna, *Large Changes in Fiscal Policy: Taxes Versus Spending*, “NBER Working Papers”, 15438.

³³ J. Guajardo, D. Leigh, A. Pescatori, *Will it hurt? Macroeconomic effects of fiscal policy: evidence from industrial and developing countries*, “World Economic Outlook”, 2010, pp. 93-124.

In general, there are two main approaches to the problem of indicating when governments cut spending or raise taxes. On one hand, Alesina and Ardagna³⁴ calculated cyclically adjusted primary balance in accordance with the methodology developed by Blanchard³⁵ and assumed that changes in CAPB larger than 1.5 percentage point indicate the reforms. On the other hand, Guajardo, Leigh and Pescatori³⁶ applied the methodology originally developed by Blanchard³⁷ who analysed the influence of the taxation law reforms on economy.

The findings of the two teams interested in verifying the expansionary fiscal contraction hypothesis are similar to some degree. Namely, both Alesina and Ardagna and Guajardo, Leigh and Pescatori conclude that the government spending cuts are better for economy than the tax raises. However, they do not agree on the issue if the expansionary fiscal contraction hypothesis is true. Alesina and Ardagna³⁸ delivered evidence in favour of the hypothesis. On the contrary, Guajardo, Leigh and Pescatori³⁹ estimated that the short term influence of spending cuts negatively influence the economy.

The difference in the obtained results is the outcome of the methodology of indicating when governments introduced budgetary reforms. A careful analysis of the two articles show that Alesina and Ardagna, and Guajardo Leigh and Pescatori indicated the years of fiscal reforms that strongly differed. Namely, only 30% of the years were commonly pointed out⁴⁰, even though both research teams employed similar databases (of countries belonging to OECD) and analysed facts that took place in history and (as most people would assume) are not arguable. On the contrary, this case study shows that there are no pure facts, which can only be seen with the help of a methodology that determines what reality is perceived to a high degree. The defenders of the realist methodologies attempt to show that only one of the methodologies is right and the other flawed. However, both methodologies are widely used in cliometrics, not only in the research on the expansionary fiscal contraction methodology, what shows that it is impossible to rationally prefer one of the methods over another. Hence, the constructivist methodology seems to offer a better descriptive adequacy to

³⁴ A. Alesina, S. Ardagna, *Large Changes...*, op. cit.

³⁵ O. Blanchard, *Suggestions for a New Set of Fiscal Indicators*, "OECD Economics Department Working Papers", 1990, 79.

³⁶ J. Guajardo, D. Leigh, A. Pescatori, *Will it hurt?* op. cit.

³⁷ O. Blanchard, *Suggestions for a New Set of Fiscal Indicators*, "OECD Economics Department Working Papers", 1990, no. 79.

³⁸ A. Alesina, S. Ardagna, *Large Changes...*, op. cit.

³⁹ J. Guajardo, D. Leigh, A. Pescatori, *Will it hurt?*, op. cit.

⁴⁰ M. Maziarz, *It's all in the Eye of Beholder*, „Cambridge Journal of Economics”, in press.

what economists do. The findings they arrive at depend on methodological decisions. The situation is similar to the one that Fleck observed in microbiology. Therefore, it is better to talk about constructing reality by the economic theories and models rather than describing it.

In finance, even if it is considered as an applied science rather than the pure one, the situation is similar. Hence, it makes no sense to consider if a decision was undertaken in an objective way because there is no objective point of view or, in other words, objective description. On the contrary, there are only methods that offer better or worse solutions to the problem. Moreover, it is important to keep in mind the points of view and interests of those who are to make methodological decisions. These ideas can easily be exemplified by several following case studies.

In the recent years, serious accusations were formulated by the debtors who received their loans nominated in Swiss franc. A number of commentators accused banks of advising taking the currency loan in order to raise profits of the financial institutions instead taking care of customers' interests. It is certainly easy to formulate such accusations from the today perspective, when the change of the trend on the foreign exchange market took place. However, in order to decide whether the bank's behaviour was ethical or unethical, taking into account the constructivist approach, the justification of methods employed by banks to estimating risk should be analyzed. In fact, none of the econometric methods used by banks was able to predict switch of one of the strong trend: the Swiss franc become cheaper and cheaper for several years before 2007. Moreover, many short-sighted clients underestimated the risk inherently connected to a currency loan in search for reducing interest rates paid for their mortgage loan. Therefore, the outcome bias should not be committed in evaluating past decisions.⁴¹

Another decision that is to be undertaken by one who is going to take a loan is deciding whether constant interest rate or variable one is a cheaper choice. In this case, an employee of a bank also cannot, due to the epistemic reasons, be objective because the decision depends on the estimations of the future interest rates that strongly depends on methodological decisions. Therefore, the demand of being objective and delivering true information, formulated in the ethical codes of conduct established by the polish financial institutions, cannot be fulfilled.

⁴¹ J. Baron, J. Hershey, *Outcome bias in decision evaluation*, „Journal of Personality and Social Psychology”, 54 (4), 1988, str. 569-579.

A similar situation is faced by an employee of a bank when they are to estimate the credit risk of a company that applied for an investment loan. The outcomes of errors in this field have been experienced by the global economy a few years ago, when the financial crisis of 2007-2008 broke out. Usually, two groups of analysts would deliver differing estimates of the credit risk of a considered company.

The differences in the estimates of the financial analysts are easily observed when one compares recommendations published by different brokerage houses. Zaremba and Konieczka⁴² analysed such financial prognoses published since 2005 till 2012 by simulating the following investment strategy: the shares indicated as overvalued were short sold and the shares of the companies rated as undervalued were bought. The results of the above mentioned strategy showed that the brokerage recommendations are of no use for investors that aim at active investments at the Warsaw Stock Exchange due to the fact that it resulted in a statistically significant loss.

In the similar vein, Kowalke⁴³ analysed brokerage recommendations but focused on the sources of the limited utility of the recommendation in undertaking investment decisions. He compared the estimations of the future net profit and operating profit to the real values from the Financial Statements published by corporations listed on the Warsaw Stock Exchange. The quality of the forecasts was disapproved⁴⁴.

Apart from the investment decisions connected to the stock market, financial advisors are often asked by their customers whether investment funds or deposits are a better place to put one's money in. Similarly to the previous examples, being objective or delivering true answer is epistemically impossible also in this case. Certainly a number of economists highlight that the stock market, in the long run, is more profitable. However, how long is "the long run"? Taking into account Keynes'⁴⁵ famous sentence according to which we all will be dead in the long run, the answer to the problem of profit/risk ratio maximization depends on forecasts of economic climate during the expected duration of investment. Considering the above-mentioned limited accuracy of next year's

⁴² A. Zaremba, P. Konieczka, *Skuteczność rekomendacji maklerskich na polskim rynku akcji*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego”, 2014, 803, pp. 573-581.

⁴³ K. Kowalke, *Prognozy finansowe biur maklerskich a rzeczywiste wyniki finansowe spółek giełdowych*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego”, 2015, 862, pp. 269-281.

⁴⁴ *ibidem*.

⁴⁵ J. Keynes, *A Tract on Monetary Reform, The Collected Writings of John Maynard Keynes*, New York 1971.

profit forecasts, appropriate predicting of the economic climate in the next five or ten years is hardly possible. Hence, the answer to the question depends on a customer's risk aversion that rely on their financial situation, income and individual's psychological characteristics. In other words, a financial advisor is unable to objectively choose the best investment opportunity because, on one hand, it is epistemically impossible and, on the other hand, it depends on an individual's subjective features.

The aims of the ethical rules

As I showed above, the demands of objectivity and delivering true information which are formulated in the ethical codes of conduct of banks and other financial institutions in Poland are impossible to be fulfilled due to the epistemic reasons (when truth is impossible to be discovered due to lack of knowledge) and ontological ones (when the financial reality is intrinsically indeterminist and the problems faced by e.g. financial advisors are connected to predicting future paths of events). However, it can justifiably be assumed that the aim of introducing such demands grounded in the realist approach to the philosophy of economics is not needing or liking the correspondence theory of truth expressed by, for instance, the Banking Ethics Committee (Komisja Etyki Bankowej). On the contrary, ethical codes of conduct are usually set up in order to ensure the rights and interests of the stakeholders⁴⁶.

In detail, the demands of objectivity and delivering true information are incorporated into the codes of ethics due to ensuring the advises and decisions of the financial institutions will be given and undertaken in the best interest of the clients since, in accordance with the realist philosophy, the best decisions are based on knowledge that truly reflects reality. Hence, the aim of the ethical rules under consideration is obliging the representant of the financial institutions to undertake decisions that fulfil the needs and interests of the clients. Is ensuring this goal possible without formulating ethical rules that impossible to be met?

Concluding remarks

Above, I showed that both research practice in economics and decision-making in finance is more adequately described in terms of the constructivist methodologies, even though the realist philosophy of economics is more widespread and expressed, among others, in the ethical codes of conduct. In accordance with the constructivist approaches, objectivity and truth are epistemically inaccessible.

⁴⁶ A. Brian, *Professional Ethics and The Culture of Trust*, „Journal of Business Ethics”, 1998, 17 (4), 391-409.

Theories, models and grounded in them decisions can only be useful instruments in dealing with reality. Therefore, the demands of being objective and delivering true information should be deleted from the ethical codes of conduct.

Instead of these impossible to be fulfilled due to epistemic reasons rules, I recommend reforming the institutional setting in order to ensure adhering to the needs of their customers by the financial institutions. This goal can be achieved by setting up such institutional constraints that would bring the interests of the employees of the financial institutions and their customers together what can be achieved by reforming payroll systems so that financial advisers and bankers would face incentives to behave in accordance with the interests of their customers.

In detail, the remuneration systems should reward decisions that maximize the profits or minimize the costs borne by the customers. For instance, the earnings of the financial advisors should be defined as a fraction of customer's profits rather than a commission. In a similar vein, a bank clerk should, instead of earning a commission which value depends on number of e.g. loan agreements signed, earn a fraction of bank's profits on a loan (so that signing agreements with customers who do not pay their loans back would reduce the salary of the bank clerk who is responsible for the credit risk misvaluation). In this way, taking care of clients' needs and interests would be possible without setting up ethical obligations that are impossible to be fulfilled due to the epistemic reasons.

Wymagania etyczne w świetle metodologii konstruktywistycznej

Streszczenie

Celem artykułu jest przedstawienie argumentów przemawiających na rzecz tezy o braku możliwości wypełnienia zasady obiektywizmu występującej w kodeksach etycznych bankowców i finansistów, na przeszkodzie której stoją względy epistemiczne. Po pierwsze, omówiono dwa główne paradygmaty filozofii ekonomii. Z jednej strony, zgodnie z realizmem naukowym prawda w ekonomii jest możliwa do odkrycia. Z drugiej strony, zgodnie z retoryką ekonomii McCloskey, instrumentalizmem Friedmana i konstruktywiz-

Abstrakt

The aim of the article is presenting argumentation in favour of the point of view according to which the principle of being objective, formulated in a number of codes of ethics, is impossible to be fulfilled due to the epistemological reasons. First, I discuss the two main paradigms in the philosophy of economics. On one hand, the scientific realism asserts that truth in economics is attainable. On the other hand, in accordance with McCloskey's rhetoric of economics, Friedman's instrumentalism and Fleck's

zmem Flecka, obiektywny opis rzeczywistości jest niemożliwy do skonstruowania, dlatego modele i teorie stanowią użyteczne narzędzia służące do predykcji lub podejmowania decyzji. Po drugie, przedstawiono szereg studiów przypadków badań naukowych i praktyki rynkowej, gdzie zastosowanie odmiennych metod prowadzi do uzyskania sprzecznych wyników, co świadczy o adekwatności metodologii konstruktywistycznej. Po trzecie, zaproponowano rozwiązanie problemu.

constructivism, objective truth either does not exist or is unattainable. According to the constructivist methodology, models and theories are constructed in order to serve as useful tools and does not aim at describing real world. Second, I study selected cases from both academia and business practice that supports the constructivist approaches. Third, I offer a solution to the occurred problem.

Słowa kluczowe

Etyka w biznesie, filozofia ekonomii, obiektywność, metodologia konstruktywistyczna

Keywords

Business ethics, philosophy of economics, objectivity, constructivist methodology

Bibliografia

Alescina A., S. Ardagna, *Large Changes in Fiscal Policy: Taxes Versus Spending*, "NBER Working Papers", 15438.

Baron J., J. Hershey, *Outcome bias in decision evaluation*, „Journal of Personality and Social Psychology”, 54 (4), 1988, str. 569-579.

Blanchard O., *Suggestions for a New Set of Fiscal Indicators*, "OECD Economics Department Working Papers", 1990, 79.

Boylan Th., O’Gorman P., *Popper and Economic Methodology: Contemporary Challenges*, Cambridge.

Brian A., *Professional Ethics and The Culture of Trust*, „Journal of Business Ethics”, 1998, 17 (4), 391-409.

Fleck L., *Genesis and Development of a Scientific Fact*, Chicago 1979.

Frankel B., *Roots of Realism*, London 2013, p. 198.

Friedman M., *The Methodology of Positive Economics*, M. Friedman (ed.), *Essays in Positive Economics*, Chicago 1953, pp. 3-43.

Guajardo J., D. Leigh, A. Pescatori, *Will it hurt? Macroeconomic effects of fiscal policy: evidence from industrial and developing countries*, "World Economic Outlook", 2010, pp. 93-124.

Herndon Th., M. Ash, R. Pollin, *Does High Public Debt Consistently Stifle Economic Growth? A Critique of Reinhart and Rogoff*, "Cambridge Journal of Economics", 2014, 38 (2), pp. 257-279.

Izba Zarządzających Funduszami i Aktywami, *Kodeksem Dobrych Praktyk Inwestorów Instytucjonalnych*, www.izfa.pl. access: 02.2016.

Kanner B., *Coke vs. Pepsi: the Battle of the Bubbles*, „New York Magazine”, 1981, 14 (39), p. 21.

Keynes J., *A Tract on Monetary Reform, The Collected Writings of John Maynard Keynes*, New York 1971

Komisja Etyki Bankowej, *Kodeks Etyki Bankowej*, www.zbp.pl, access: 02.2016.

Kowalke K., *Prognozy finansowe biur maklerskich a rzeczywiste wyniki finansowe spółek giełdowych*, "Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego", 2015, 862, pp. 269-281.

Krugman P., *The Excel Depression*, „The New York Times”, www.nytimes.com, access:03.2016.

Maki U., *Scientific realism as a challenge to economics (and vice versa)*, "Journal of Economic Methodology", 18(01), pp. 1-12.

Maziarz M., *Being good is not enough*, „Journal of Economic Methodology”, in press.

McCloskey D., *The Rhetoric of Economics*, „Journal of Economic Literature”, 1983, 21(2), pp. 481-517.

McCloskey D., *The Rhetoric of Economics*, Wisconsin 1998.

Platon, *Państwo*, W. Witwicki (tłum.), Warszawa 2003.

Reale G., *Myśl Starożytna*, Lublin 2003, p. 93.

Reinhart C., K. Rogoff, *Growth in a Time of Debt*, "American Economic Review", 2010, 100 (2), pp. 573-578.

Scheuer B., *Metodologia ekonomii w perspektywie konstruktywistycznej*, Wrocław 2015.

Stewart I., *Czy Bóg gra w kości? Nowa matematyka chaosu*, Warszawa 1994.

Tegmark M., *The Interpretation of Quantum Mechanics: Many Worlds or Many Words?*, „Progress of Physics”, 46 (8), pp. 855-862.

Zaremba A., P. Konieczka, *Skuteczność rekomendacji maklerskich na polskim rynku akcji*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego”, 2014, 803, pp. 573-581.

Ewolucja polityki społecznej a jej definicje

Wprowadzenie

Niejednoznaczność pojęcia „polityka społeczna” (o której świadczy choćby wielość jego definicji) wynika między innymi z dwóch zasadniczych kontekstów, w jakich się go powszechnie używa.

Pierwszy z nich to praktyka działania, czyli zbiór określonych, politycznych decyzji podejmowanych przez organy administracji rządowej i samorządowej regulujące szeroko rozumianą sferę życia społecznego². To te wszystkie działania, które określane są mianem „uprawienia polityki społecznej”. Drugi z kontekstów to obszar rozważań teoretycznych, który, czerpiąc swoje źródło z pragmatyki działań, tworzy charakterystyczną dla pojęcia „polityka społeczna” mapę znaczeń, zbiorów idei i wartości opisujących jego istotę.

Pierwotność praktyki w stosunku do teorii polityki społecznej determinuje zmienność jej definicji, która odpowiada rozszerzającym się funkcjom państwa, wzrostowi oczekiwań, potrzeb i wymagań, jakie społeczeństwa, na przestrzeni swojego rozwoju, formułowały w stosunku do rządzących nimi władz. Tym zmianom sprostać musi język nauki wprowadzając do teorii polityki społecznej nowe zagadnienia, obszary i metody badawcze.

Celem niniejszego artykułu jest przegląd najważniejszych definicji polityki społecznej, jakie zdaniem Autorki pojawiły się w literaturze przedmiotu. Zastosowano tu metodę badania dokumentów i technikę analizy zgromadzonych materiałów źródłowych. Główna hipoteza zakłada, że definicja polityki społecznej, a także jej rozumienie ulega ciągłej ewolucji, podobnie jak zmieniająca się na przestrzeni wieków i lat rzeczywistość społeczna.

Niniejsze opracowanie z uwagi na swój propedeutyczny charakter stanowi wprowadzenie do badań nad pojęciem polityki społecznej. Szczególną warto-

¹ **mgr Urszula Kosowska** – Politechnika Koszalińska.

² Definicje polityki społecznej, w których podkreślony jest jej wymiar praktyczny zaproponowane zostały m.in. przez J. Auleytnera i K. Głąbicką [w:] *Polityka społeczna pomiędzy opiekuńczością a pomocniczością*, Warszawa 2000; A. Kurzynowskiego [w:] *Polityka społeczna – podstawowe pojęcia i zakres*, [w:] *Polityka społeczna*, A. Kurzynowski (red.), Warszawa 2000; K. Secomskiego [w:] *Polityka społeczno-gospodarcza*, Warszawa 1978.

ścią opracowania jest fakt, iż może on służyć jako materiał źródłowy do celów dydaktycznych.

Polityka społeczna jako ochrona klas pracujących

Za początek nowoczesnej polityki społecznej rozumianej jako działalność instytucji państwowych w sferze socjalnej powszechnie uznaje się moment wprowadzenia obowiązkowych ubezpieczeń społecznych przez kanclerza Niemiec Otto von Bismarcka w latach osiemdziesiątych XIX wieku³. Były to ubezpieczenia na wypadek choroby (1883), od wypadków przy pracy (1884) oraz w razie starości i inwalidztwa (1889), którymi objęci zostali pracownicy najemni (robotnicy i urzędnicy przemysłowi z wyjątkiem pracowników sektora rolniczego i leśnego)⁴. Przełomowość tych uregulowań dostrzec można na kilku płaszczyznach: po pierwsze ubezpieczeniami tymi objęta została szeroka warstwa społeczna, czyli pracownicy najemni, po drugie miały one charakter obowiązkowy, po trzecie zaś uregulowania te nie miały, tak jak wcześniej, na celu wsparcie osób ubogich (będących w skrajnie trudnej sytuacji materialnej) ale zapobieżenie ubóstwu w przyszłości⁵.

³ W epokach wcześniejszych działalność państwa (a konkretniej władz lokalnych) koncentrowała się wokół udzielania doraźnej pomocy ludziom ubogim. Klasycznym przykładem tej „przednowoczesnej polityki społecznej” jest ustawa o prawie ubogich (*poor law*) uchwalona w Anglii w 1601 roku. Nakładała ona na gminy obowiązek opieki nad ubogimi mieszkańcami, która finansowana miała być ze specjalnego podatku od własności. Jednocześnie, przy tej okazji, dokonano klasyfikacji ubogich na trzy grupy: grupa pierwsza obejmowała ludzi starych i kalekich, czyli niezdolnych do pracy, którzy mieli zostać objęci pomocą; grupa druga objęła osoby chętne i zdolne do pracy, które miały znaleźć zatrudnienie w tzw. domach pracy, natomiast grupa trzecia, czyli ludzie od pracy się uchylający mieli zostać do niej przymuszeni. M. Polak, *Pojęcie, zakres i geneza polityki społecznej*, [w:] *Wprowadzenie do polityki społecznej*, R. Gabryszak, D. Magierek (red.), Warszawa 2009, s. 15. Podobny charakter miał system zasiłków, wprowadzony niemal jednocześnie przez kilkadziesiąt europejskich miast w pierwszej połowie XVI wieku. C. Lis, H. Soly, *Poverty and Capitalism in Pre-Industrial Europe*, The Harvester Press 1979, s. 92. Jeszcze wcześniej odpowiedzialność za los ludzi ubogich spoczywała na rodzinie, społecznościach lokalnych i instytucjach kościelnych. K. Podoski, W. Turnowiecki, *Polityka społeczna*, Gdańsk 2003, s. 10.

⁴ M. Książkowski, *Polityka społeczna. Wybrane problemy porównań międzynarodowych*, Katowice 1999, s. 26.

⁵ System ubezpieczeń społecznych wprowadzony przez Bismarcka różnił się od wcześniejszych publicznych działań o charakterze socjalnym następującymi elementami: (1) wypłaty z ubezpieczenia, w odróżnieniu od zapomóg z tytułu ubóstwa, nie deprecjonowały świadczeniobiorców; (2) udział potencjalnych świadczeniobiorców w finansowaniu świadczeń zachęcał ich do aktywności zawodowej; (3) ogólnokrajowy, a nie lokalny charakter ubezpieczeń, gwarantował jednolity poziom ochrony ubezpieczonych; (4)

Decyzje Bismarcka wyływały z pragmatycznych przesłanek. Po pierwsze miały one ograniczyć wpływy idei socjalistycznych, jakie rodziły się w środowiskach robotniczych, po drugie miały stać się jednym z narzędzi scalania młodego państwa oraz wzmacniania tożsamości narodowej we wszystkich warstwach społecznych. Bismarckowskie ustawodawstwo ubezpieczeniowe jako skuteczne narzędzie łagodzenia konfliktów społecznych oraz zwiększenia produktywności pracowników najemnych stała się na dziesięciolecia wzorem dla pozostałych państw europejskich⁶. Modele oparte na przymusowym ubezpieczeniu wprowadziły Austria (1887), Norwegia (1894), Holandia (1901), Węgry (1907), Włochy (1898) czy Szwecja (1916)⁷.

Ubezpieczenia od ryzyk związanych ze starością, inwalidztwem, chorobą czy bezrobociem stanowiły zatem pierwotną formę polityki społecznej związując jej istotę z tzw. kwestią robotniczą i, szerzej, kwestią socjalną. Jednocześnie włączenie zagadnień socjalnych do głównego nurtu polityki i uczynienie z nich elementu gry o władzę, na stałe zaanektowało kwestie społeczne w obszar odpowiedzialności władz państwowych.

Wyłonienie się polityki społecznej (socjalnej) jako praktyki postępowania władz publicznych miało swoje źródło przede wszystkim w napięciach między kapitałem a pracą oraz konieczności zapobiegania ich negatywnym skutkom⁸.

XIX-wieczna, skrajnie indywidualistyczna forma kapitalizmu zakładająca, iż maksymalizacja jednostkowych korzyści w końcowym efekcie złoży się na dobrobyt społeczeństw⁹, nie znalazła potwierdzenia w rzeczywistości. Przeciwnie, wraz z rozwojem relacji gospodarczych opartych na zasadach wolnej kon-

instytucja ubezpieczenia miała na celu rutynową ochronę świadczeniobiorców przed ubóstwem a nie wsparcie ich w trudnej sytuacji, Tamże, s. 30-31.

⁶ J. Orczyk, *Polityka społeczna. Uwarunkowania i cele*, Poznań 2008, s. 23.

⁷ M. Książkowski, dz. cyt., s. 32.

⁸ Zob. J. Auleytner, *Polityka społeczna, czyli ujarzmienie chaosu socjalnego*, Warszawa 2002, s. 22

⁹ Idea liberalizmu, wywodząca się z koncepcji umowy społecznej, najwcześniej sformułowana przez J. Locke'a (1632-1704), głosząca m.in. prymat jednostki nad państwem, w kontekście stosunków ekonomicznych rozwinięta została głównie przez A. Smitha (1723-1790) i D. Ricardo (1772-1823) i J. Milla (1773-1863). Postulowali oni, wychodząc z założenia, iż wszelkie problemy społeczne i ekonomiczne społeczeństw mogą być rozwiązane poprzez nieskrępowane działanie sił rynkowych, które, działając na zasadzie racjonalnego wyboru, są znacznie efektywniejsze niż instytucje państwowe, wprowadzenie całkowitej wolności przemysłu i handlu. Jednocześnie zgodnie twierdzili, że rola państwa ograniczać powinna się jedynie do stanowienia prawa i zapewnienia bezpieczeństwa wewnętrznego i zewnętrznego. Zob. J. Justyński, *Historia doktryn polityczno-prawnych*, Toruń 2000, s. 300-302.

kurencji i nieskrępowanej grze sił rynkowych, w sposób gwałtowny nastąpił proces podziału na nielicznych posiadaczy kapitału i wielokrotnie liczniejszą klasę robotniczą na nich pracującą. Nieuniknione napięcia występujące między tymi grupami, a wynikające z przeświadczenia jednych, iż ich własna pozycja wynika z nieodmiennych praw natury a te predestynują do maksymalnego wykorzystywania pracy innych, oraz drugich, iż ich ubóstwo i niemożność poprawy egzystencji są niezawinione, groziły zachwianiem porządku społecznego i zahamowaniem rozwoju ekonomicznego państw europejskich. Rosnąca liczba niezadowolonych, pozbawionych reprezentacji i praw politycznych warstw robotniczych stawała się w drugiej połowie XIX wieku realną siłą o rewolucyjnym potencjale stanowiącą zagrożenie dla elit politycznych i ekonomicznych. W tym kontekście racjonalnym i logicznym posunięciem okazało się objęcie robotników socjalną ochroną państwa.

Ochrona ta stała się zatem pierwotną formą polityki społecznej, co swój wyraz znalazło również w pierwszych definicjach tego pojęcia¹⁰. Podkreślały one, z jednej strony, iż polityka socjalna to element polityki gospodarczej państwa, i jako taka ma za zadanie łagodzić negatywne skutki działania rynku, z drugiej, skupiały się na jej roli jako instrumencie zapobiegającym konfliktom klasowym, w szczególności między klasą robotniczą a posiadającą. Ten kontekst polityki społecznej podkreślają jej następujące definicje:

- z 1891 roku sformułowana przez A. Wagnera, który politykę społeczną określił jako politykę państwa, która poprzez ustawodawstwo i administrację zwalcza zakłócenia w sferze dystrybucji;
- z 1897 roku sformułowana przez W. Sombarta, który przez politykę społeczną rozumiał takie środki polityki gospodarczej, których celem jest zachowanie, wspieranie lub tłumienie określonego systemu gospodarczego lub jego części,

¹⁰ Najwcześniej zostały one sformułowane przez teoretyków niemieckich, co wydaje się naturalne w sytuacji, gdy to właśnie Niemcy, jako pierwsze wprowadziły: obowiązek szkolny (1763), obowiązkowe ubezpieczenie od wypadków przy pracy (1884), obowiązkowe ubezpieczenie chorobowe (1883), obowiązkowe ubezpieczenie od starości i inwalidztwa (1889). Zob. R. Szarfenberg, *Polityki społecznej geneza i ewolucja*, [w:] *Leksykon polityki społecznej*, B. Rysz-Kowalczyk (red.), Warszawa 2002, s. 124. Niemieccy uczeni, m.in. tacy jak G. Schmoller, A. Schäffle czy A. Wegner, skupieni w Związku Polityki Społecznej założonym w 1872 r. (Verein für Socialpolitik) jako pierwsi opracowali zasady polityki społecznej jako działalności państwa. Zob. Z. Daszyńska-Golińska, *Teoretyczne podstawy polityki społecznej w XIX stuleciu*, Warszawa 1906, s. 45.

- z 1904 roku sformułowana przez R. van der Borghta, według którego polityka społeczna to ogół środków, za pomocą których wpływa się na stosunki klas społecznych należących do wspólnoty w celu wspierania dobra wspólnego¹¹;
- z 1924 roku sformułowana przez H. Greulich, określająca przedmiot polityki społecznej jako „pomoc człowiekowi pracy, aby wydobył się z niegodnego stanowiska, jakie zajmuje w życiu gospodarczym i zdobył prawa godności ludzkiej, przestał być rzeczą, a stał się indywidualnością”¹²;
- z 1925 roku sformułowana przez A. Szymańskiego¹³, który za główny cel polityki społecznej uznał dobro warstwy pracy najemnej, w szczególności pracy fizycznej oraz kształtowanie odpowiednich stosunków między pracodawcami i pracownikami¹⁴;
- z 1927 roku sformułowana przez W. Zawadzkiego, według którego głównym przedmiotem polityki społecznej jest podniesienie dobrobytu warstw pracujących¹⁵;
- z 1931 roku sformułowana przez A. Webera, określającego politykę społeczną jako ogół środków, które w interesie społeczeństwa i jego jedności, wspierają wolność i godność ludzi pracy w połączeniu z trwałą poprawą ich stosunków do świata towarów¹⁶.

Powyższe sformułowania powstały w początkowej fazie rozwoju polityki społecznej, zarówno jako działalności praktycznej instytucji państwowych, jak i teorii naukowej i, jak już wspomniano wcześniej, odwoływały się głównie do sytuacji ekonomicznej i bytowej robotników najemnych.

Według nich polityka społeczna na pierwszym etapie swojego rozwoju jawi się więc jako dziedzina ze wszech miar pragmatyczna, działalność państwa mająca przede wszystkim zapobiegać ostrym konfliktom klasowym poprzez ochronę warstw najbiedniejszych przed skrajnym ubóstwem oraz ryzykiem negatywnych konsekwencji przyszłych zdarzeń w sferze pracy, zdrowia czy starości.

¹¹ A. Szarfenberg, *Krytyka i afirmacja polityki społecznej*, Warszawa 2006, s. 159-160.

¹² Cyt. za: Z. Daszyńska-Golińska, *Polityka społeczna*, Warszawa 1933, s. 1.

¹³ Autora pierwszego polskiego podręcznika polityki społecznej.

¹⁴ A. Szymański, *Polityka społeczna*, Lublin 1925, s. 1.

¹⁵ W. Zawadzki, *Polska polityka socjalna a gospodarstwo społeczne*, Kraków 1927, s. 5.

¹⁶ A. Szarfenberg, *Krytyka ...*, dz. cyt., s. 161.

Polityka społeczna jako narzędzie zaspokajania potrzeb bytowych

Dalsza ewolucja polityki społecznej, której odzwierciedlenie można zauważyć również w jej definicjach, nastąpiła w pierwszej połowie XX wieku. Polegała ona przede wszystkim na rozszerzeniu ochrony socjalnej na kolejne grupy społeczne z jednej strony, z drugiej na zwiększeniu katalogu świadczeń¹⁷. W tym momencie działalność państwa z ochrony bytu klasy pracowników najemnych przekształca się w system mający zapewnić „wolność od niedostatku” wszystkim.

Szukając uwarunkowań tej ewolucji zwraca się uwagę na różnorodne czynniki o charakterze społecznym i ekonomicznym, które w sposób zasadniczy wpłynęły na zmianę postrzegania własnej roli w sferze społecznej przez państwo. Związane są one z procesami industrializacji, które stały się katalizatorem głębokich przeobrażeń nie tylko stosunków ekonomicznych (takich jak wzrost wydajności pracy i wynikający z niego wzrost tempa wzrostu gospodarczego, rozwój nowych technologii oraz wzrost udziału przemysłu w strukturze gospodarek¹⁸), ale również relacji w przestrzeni społecznej i prywatnej (rodzinnej).

Wymienić tu można najważniejsze, czyli¹⁹:

- gwałtowną urbanizację i będącą jej skutkiem masową migrację wielkich rzesz ludności terenów wiejskich do miast, co osłabiło tradycyjne więzi w społecznościach lokalnych i rodzinach oraz doprowadziło do rozpadu społeczeństwa stanowego;
- wydłużenie się przeciętnej długości życia i będąca jego wynikiem zmiana proporcji czasu aktywności i bierności zawodowej;
- rosnącą aktywność i liczebność ruchu robotniczego;
- powszechność praw wyborczych;
- pojawienie się konkurencyjnych w stosunku do państwa demokratycznego ustrojów politycznych;
- pojawienie się i rozpowszechnienie nowych idei: praw człowieka, etatyzmu, socjalliberalizmu i socjaldemokratyzmu.

A zatem przed polityką społeczną wyznaczone zostają nowe cele. Nie łagodzenie, lub zapobieganie konfliktom i napięciom między pracodawcami a pracownikami, a o wiele bardziej ambitne, czyli zapewnienie społeczeństwu okre-

¹⁷ M. Książkowski, dz. cyt., s. 37.

¹⁸ J. Orczyk, dz. cyt., s. 29.

¹⁹ Zob. tamże; R. Szarfenberg, *Polityki społecznej ...*, dz. cyt., s. 125.

ślonego poziomu życia i zaspokojenie podstawowych potrzeb²⁰ na określonym poziomie. Cele te uzyskują potwierdzenie w definicjach formułowanych w tym czasie przez teoretyków tej dyscypliny. Szczególnie kategoria potrzeb²¹, jako nowe pojęcie, na trwałe znajduje miejsce w rozważaniach na temat istoty i kierunków rozwoju polityki społecznej. Uznaje się przy tym, iż zadaniem państwa w tej sferze jest nie tylko zaspokojenie potrzeb podstawowych, ale również tych wyższego rzędu. Poniżej wskazano niektóre z definicji, które łączą istotę polityki społecznej z kategorią potrzeb:

- polityka społeczna to „zorganizowane wysiłki społeczeństwa, aby zaspokoić możliwe do zidentyfikowania potrzeby osobiste grup lub jednostek (...)” (E. M. Burns 1961)²²;
- polityka społeczna to „działalność państwa i organizacji społecznych w dziedzinie kształtowania warunków bytu i pracy, zmierzająca do optymalnego zaspokojenia indywidualnych i społecznych potrzeb ludności” (J. Rosner 1972)²³;
- polityka społeczna to „te wszystkie zakresy działania, których bezpośrednim celem jest zaspokajanie ważnych potrzeb szerokich warstw ludności” (W. Szuber 1979)²⁴;
- polityka społeczna to „działalność państwa (i określonych organizacji), mająca na celu najbardziej efektywne użycie środków materialnych dla

²⁰A. Kurzynowski, *Polityka społeczna – podstawowe pojęcia i zakres*, [w:] *Polityka społeczna*, A. Kurzynowski (red.), Warszawa 2003, s. 12.

²¹ Teoretyczne podstawy wiedzy o potrzebach polityka społeczna czerpie przede wszystkim z psychologii i ekonomii. Osadzona w psychologii teoria potrzeb A. Masłowa, która zakłada, że potrzeby można porządkować hierarchicznie na podstawie kryterium kolejności niezbędności ich zaspokojania dla istnienia i rozwoju człowieka (układając je w swoistą piramidę, którą tworzą od dołu kolejno potrzeby: fizjologiczne, bezpieczeństwa, przynależności, uznania, samorealizacji) polityka społeczna wyznacza swoje priorytety i cele. Z kolei ekonomiczny wymiar potrzeb (w którym potrzeba to określony brak wyrażany poprzez zachowania ekonomiczne, czyli poszukiwanie określonych dóbr i usług) służy polityce społecznej do badania, analizy a w końcu kreacji określonych (pożądanych z punktu widzenia interesu społecznego) wzorców konsumpcji. B. Kańtoch, B. Szatur-Jaworska, *Potrzeby ludzkie i poziom życia w polityce społecznej*, [w:] *Polityka społeczna*, A. Rajkiewicz, J. Supińska, M. Książkowski (red.), Katowice 1998, s. 43-44.

²² Za: D. G. Gil, *Unravelling Social Policy*, Schenkman Books, Rochester, Vermont 1992, s. 5.

²³ J. Rosner (red.), *Polityka społeczna i służby społeczne w PRL*, Warszawa 1972, s. 11.

²⁴ W. Szubert, *Przedmiot, geneza i zakres socjalistycznej polityki społecznej*, [w:] *Polityka społeczna*, A. Rajkiewicz (red.), Warszawa 1979, s. 30.

podniesienia poziomu życia ludności i rozbudowy urządzeń socjalnych, z finalnym założeniem stałego polepszania i korzystnych przemian w zakresie wszechstronnego zaspokojenia potrzeb indywidualnych i społecznych” (K. Secomski 1967)²⁵;

- naczelnym zadaniem polityki społecznej „jest obrona człowieka przed niezaspokojeniem jego potrzeb, początkowo najbardziej elementarnych, niezbędnych dla fizycznego przeżycia, a następnie także potrzeb rozwojowych” (J. Supińska 1991)²⁶;
- polityka społeczna to działalność „której przedmiotem zainteresowania są potrzeby, ich rodzaje, stan i sposób ich zaspokajania (...)” (B. Kańtoch, B. Szatur-Jaworska 1996)²⁷;
- polityka społeczna „w praktycznym wymiarze dotyczy zaspokajania podstawowych potrzeb przez zaopatrywanie w dobra i usługi, zwłaszcza w dziedzinie lecznictwa, opieki i pomocy społecznej, edukacji, mieszkalnictwa i dochodów” (L. Dziewięcka-Bokun 1999)²⁸.

Powszechna zgoda, zarówno na płaszczyźnie praktyki, jak i teorii, co do tego, iż jedną z funkcji państwa jest zaspokojenie podstawowych potrzeb obywateli stała się niejako punktem wyjścia dla dalszych poszukiwań pozycji polityki społecznej w systemie ogólnej polityki państwa, a także określenia jej nowych celów i zadań.

Polityka społeczna jako filar państwa dobrobytu

Z kategorią potrzeb ściśle wiąże się pojęcie dobrobytu społecznego, którego zapewnienie obywatelom bierze na swoje barki państwo, wyznaczając tym samym kolejny etap w rozwoju polityki społecznej, co następuje w drugiej połowie XX wieku w państwach Europy Zachodniej. Od tej chwili rozpoczyna się również kariera państwa opiekuńczego (welfare state).

Koncepcję państwa dobrobytu (socjalnego, opiekuńczego, welfare state) wiązać należy z m.in. z ideą i typologią praw obywatelskich stworzonych przez brytyjskiego socjologa T. H. Marshalla. W ich katalog, oprócz praw cywilnych jednostki (takich jak wolność osobista, równość wobec prawa, prawo własności i zawierania umów, wolność wyznania, sumienia i przekonań) i praw politycz-

²⁵ W. Szubert, *Polityka społeczna w systemie gospodarki planowej*, [w:] *Polityka społeczna. Materiały do studiowania*, A. Rajkiewicz (red.), Warszawa 1970, s. 66.

²⁶ J. Supińska, *Dylematy polityki społecznej*, Warszawa 1991, s. 7-9.

²⁷ B. Kańtoch, B. Szatur-Jaworska, dz. cyt., s. 43.

²⁸ L. Dziewięcka-Bokun, *Systemowe determinanty polityki społecznej*, Wrocław 1999, s. 192.

nych, czyli biernego i czynnego prawa wyborczego, wolności stowarzyszeń czy prawa do swobodnego wyrażania poglądów i opinii²⁹, włącza prawa społeczne i socjalne³⁰. Uznając tym samym, iż te ostatnie należą do przynależnych każdej jednostce i niezbywalnych praw objętych konstytucyjną ochroną³¹.

Uznanie praw społecznych i socjalnych za prawa obywatelskie niesie za sobą określone konsekwencje dla polityki państwa. Od tego momentu obowiązek ich zapewnienia i realizacji przyjmuje na siebie państwo włączając je w główny nurt realizowanej polityki społecznej.

Jej filarami, które można utożsamiać z państwem dobrobytu, stały się przede wszystkim³²:

- działalność gospodarcza państwa poprzez różne formy regulowania przedsiębiorczości prywatnej, w szczególności realizacja przez państwo polityki pełnego zatrudnienia oraz zapobiegania kryzysom ekonomicznym;
- działalność socjalna, która obejmuje opiekę nad zdrowiem obywateli, ubezpieczenia społeczne, pomoc dla matek, dodatki rodzinne, renty starcze itp.;
- polityka państwa w zakresie redystrybucji dochodu społecznego, których wyrazem jest rozwój usług socjalnych oraz stosowanie progresji podatkowej.

Dobrobyt społeczny utożsamia się w teorii z wysokim stopniem zaspokojenia potrzeb człowieka³³. Potrzeb nie tylko bytowych (choć bez ich zaspokojenia, zgodnie z założeniem hierarchiczności potrzeb, nie jest możliwe zaspokojenie potrzeb wyższego rzędu) ale również pozamaterialnych. Stąd pojęcie to utożsamia się z takimi terminami jak jakość życia, dobrostan czy kapitał społeczny. Osiągnięcie dobrobytu społecznego staje się zatem naczelnym celem polityki społecznej określając jednocześnie jej istotę.

²⁹ Prawa cywilne i polityczne, będące efektem akceptacji wartości oświeceniowych, idei leżących u podstaw Rewolucji Francuskiej oraz industrializacji i rewolucji przemysłowej zaliczane są do tzw. pierwszej generacji praw obywatelskich. Zob. R. Kuźniar, *Prawa człowieka – prawo, instytucje, stosunki międzynarodowe*, Warszawa 2001, s. 41.

³⁰ Te z kolei nazywane są prawami drugiej generacji, a należą do nich m. ni. prawo do godziwej emerytury, prawo rodziny do ochrony i opieki, prawo do ochrony zdrowia, prawo do odpowiedniego poziomu życia. Zob. K. Przybyszewski, *Prawa człowieka w kontekstach kulturowych*, Poznań 2010, s. 109.

³¹ T. H. Marshall, *Class, Citizenship and Social Development*, Chicago 1977, s. 81.

³² S. Rudolf, *Ogólna charakterystyka koncepcji „państwa dobrobytu”*, „Nauki Ekonomiczne” Seria III, zeszyt 42, Łódź 1974, s. 17-19.

³³ M. Książkowski, *Dobrobyt społeczny*, [w:] dz. cyt., B. Rysz-Kowalczyk (red.), s. 22.

Pojęcie dobrobytu łączy się z głównym miernikiem wzrostu gospodarczego, czyli Produktem Krajowym Brutto, który przeliczony na mieszkańca (per capita) wyznacza poziom bogactwa narodowego³⁴. Jednocześnie podkreśla się, iż sam dobrobyt nie oznacza jeszcze dobrobytu społecznego, a PKB per capita jest miernikiem niewystarczającym do oceny poziomu tego ostatniego.

Wady PKB jako miernika jakości życia wynikają z następujących przesłanek³⁵:

- Produkt Krajowy Brutto informuje jedynie o podaży dóbr i usług w ciągu roku, nie odzwierciedlając rzeczywistych warunków życia społeczeństwa;
- PKB nie odzwierciedla tzw. efektów zewnętrznych (konsumpcyjnych, środowiskowych);
- PKB nie uwzględnia bogactwa wypracowanego w przeszłości;
- PKB obejmuje wszystkie dobra i usługi, bez względu na to, czy służą one dobrobytowi społecznemu czy nie (np. wydatki na zbrojenia);
- PKB nie uwzględnia m.in. takich kategorii jak wartość czasu wolnego, który dla oceny poziomu jakości życia nabiera obecnie coraz większego znaczenia.

Wymienione wyżej słabości PKB jako miernika dobrobytu społecznego przekładają się równocześnie na fakt, iż wzrost gospodarczy również nie będzie stanowił wystarczającego wskaźnika do jego mierzenia.

Stąd w polityce społecznej wzrost gospodarczy zastępowany jest kategorią szerszą, która w bardziej adekwatny sposób odzwierciedla cele prowadzonej polityki społecznej oraz jej efekty. Kategorią tą jest rozwój społeczny oraz – wynikający z niego – postęp społeczny³⁶.

³⁴ D. Choroś-Mrozowska, D. Clewes, *Regionalne zróżnicowanie PKB i dochodów ludności w Polsce. Podstawowe relacje i uwarunkowania*, [w:] *Wokół zagadnień ubóstwa i bogactwa*, B. Szopa (red.), Kraków 2012, s. 30.

³⁵ S. Machowska-Okrój, *Wzrost Gospodarczy a dobrobyt ekonomiczno-społeczny w wybranych krajach europejskich*, „Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania” nr 35/2014, t. 2, s. 413.

³⁶ Polityka społeczna dla pomiaru i oceny poziomu rozwoju społecznego czy jakości życia posługuje się wieloma wskaźnikami, co wynika m.in. z faktu, iż nie powstał jeszcze powszechnie akceptowany miernik, który w sposób zobiektywizowany odzwierciedlałby proces zmian w sferze społeczno-gospodarczej. Wśród wskaźników rozwoju społecznego najbardziej popularne to tzw. metoda genewska oraz tzw. Human Development Index. W metodzie genewskiej do pomiaru przyjmuje się następujące zmienne: 1) wyżywienie (kalorie na 1 osobę dziennie, białko w gramach dziennie, udział procen-

Pierwsze z tych pojęć tłumaczy się jako tworzenie coraz lepszych warunków życia ludzi oraz powiększanie dorobku naukowego i kulturalnego społeczeństw³⁷. Podobnie definiowane jest drugie z pojęć, które znalazło swoje wyjaśnienie m.in. w „Deklaracji o Postępie Społecznym i Rozwoju” uchwalonej w 1969 roku przez Zgromadzenie Ogólne ONZ, w której za postęp społeczny uznano podnoszenie materialnego i duchowego standardu życia³⁸. Jak widać oba te terminy mogą być również utożsamiane ze społecznym dobrobytem.

Przyjęcie przez politykę społeczną za główny cel osiągnięcie dobrobytu społecznego (rozwoju, postępu społecznego) znalazło swoje odzwierciedlenie w jej definicjach. Oto kilka z nich, koncentrujących się wokół tych pojęć:

- polityka społeczna to „polityka dobrobytu społecznego, czyli taka, która chce osiągnąć i utrzymać pomyślność całości społecznej w myśl dobra ogółu” (A. I. H. Geck)³⁹;

towy kalorii ze skrobi), 2) mieszkanie (standard mieszkań wg stopnia zaopatrzenia w wodę, gęstość zaludnienia mieszkań, samodzielność mieszkań), 3) zdrowie (dostęp do usług lekarskich, zgony na choroby zakaźne i pasożytnicze, śmiertelność osób powyżej 50 lat w stosunku do śmiertelności ogółem), 4) wykształcenie (odsetek dzieci w szkołach 3 stopnia, wydajność systemu szkolnego, jakość nauczania), 5) czas wolny i rozrywki (wymiar czasu wolnego w roku, nakłady gazet na 1000 mieszkańców, odbiorniki radiowe i telewizyjne), 6) zabezpieczenie bytu (częstość nagłych zgonów [wypadki, zabójstwa, samobójstwa], korzystanie z ubezpieczenia chorobowego, zabezpieczenie starości [renty starcze, indywidualne gospodarstwa wiejskie]), 7) nadwyżka dochodów (zaspokojenie potrzeb poza wymienionymi potrzebami). Natomiast Human Development Index bierze pod uwagę następujące kategorie: 1) przeciętne dalsze trwanie życia, 2) ogólny wskaźnik solaryzacji dla wszystkich szczebli nauczania, 3) wskaźnik umiejętności pisania i czytania ze zrozumieniem, 4) wysokość dochodu narodowego na mieszkańca danego kraju, z uwzględnieniem siły nabywczej. Zob. J. Rosner, *Poziom życia i jego mierniki*, [w:] *Polityka gospodarcza a polityka społeczna*, praca zbiorowa, Wiedza Powszechna, Warszawa 1971, s. 78; J. Orczyk, op. cit., s. 82-83.

³⁷ K. Podoski, W. Turnowiecki, op. cit., s. 27. Według definicji zaproponowanej przez Program Narodów Zjednoczonych ds. Rozwoju (UNDP), rozwój społeczny to proces „z wielokrotnienia możliwości wyborów, przed jakimi staje każdy człowiek, osiągnięty przez umożliwianie skutecznego działania oraz efektywnego wypełniania obowiązków. Na wszystkich poziomach tego rozwoju najistotniejszą rolę pełnią trzy czynniki: zapewnienie warunków umożliwiających długie i zdrowe życie, pełny dostęp do informacji oraz dostęp do środków pozwalających na zapewnienie przyzwoitego standardu życia”, cyt. za: A. Kubiczek, *Jak mierzyć dziś rozwój społeczno-gospodarczy krajów?*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy” nr 38 (2/2014), s. 47.

³⁸ J. Danecki, *Postęp społeczny*, [w:] dz. cyt., B. Rysz-Kowalczyk (red.), s. 106.

³⁹ R. Szarfenberg, dz. cyt., s. 161.

- polityka społeczna to „działalność państwa mająca bezpośrednio wpływ na dobrobyt obywateli poprzez dostarczanie im usług i dochodu. Polityka ta obejmuje przede wszystkim ubezpieczenia społeczne, pomoc społeczną, ochronę zdrowia i politykę mieszkaniową” (T.H. Marshall)⁴⁰
- polityka społeczna to „kolektywne działania na rzecz dobrobytu społecznego” (B. Rogers)⁴¹;
- polityka społeczna to „metoda i teoria (...) zapewnienia warunków życia we względnym dobrobycie wszystkim obywatelom państwa bez względu na ich pozycję w społeczeństwie, poziom wykształcenia i wykonywany zawód” (J. Szczepański)⁴²;
- „celem polityki społecznej (...) jest zapewnienie – w drodze bezpośredniego kształtowania i pośredniego oddziaływania – wszechstronności postępu społecznego” (K. Secomski)⁴³;
- polityka społeczna to „celowe organizowanie postępu społecznego” (J. Danecki)⁴⁴.

Zapewnienie wszystkim obywatelom dobrobytu (na wcześniej ustalonym poziomie) a społeczeństwu rozwoju i postępu prowadzi w konsekwencji do wzięcia przez państwo odpowiedzialności za kształtowanie takich stosunków społecznych, które stwarzać będą warunki do ich realizacji.

Polityka społeczna staje się zatem działalnością, która, oprócz ingerencji w szeroko rozumianą sferę bytową obywateli, wpływa również na stan struktur społecznych dążąc do osiągnięcia sprawiedliwości i ładu społecznego.

Polityka społeczna jako gwarant ładu społecznego

W centrum zainteresowania takiej polityki znajdują się takie wartości jak integracja, spójność czy równowaga społeczna⁴⁵. Jest to najbardziej szerokie rozumienie istoty polityki społecznej, która staje się obecnie czymś więcej niż polityką łagodzenia niedoskonałości rynku, niwelowania społecznych ryzyk czy ochrony warstw najuboższych, ale pewnym projektem, u którego podstaw leży

⁴⁰ T.H. Marshall, *Social Policy*, Hutchinson, London 1969, s. 7.

⁴¹ B. Rogers, *The Study of Social Policy: A Comparative Approach*, George Allen & Unwin., London 1979, s. 6.

⁴² J. Szczepański, *Konsumpcja a rozwój człowieka. Wstęp do antropologicznej teorii konsumpcji*, Warszawa 1981, s. 336.

⁴³ W. Szubert, dz. cyt., s. 66.

⁴⁴ J. Danecki, *O postępie społecznym i polityce społecznej*, [w:] *Polityka społeczna. Wybór tekstów teoretycznych*, W. Anioł (red.), Warszawa 1984, s. 191.

⁴⁵ R. Szarfenberg, *Krytyka ...*, dz. cyt., s. 22.

„kształtowanie sprawiedliwych stosunków społecznych i międzyludzkich opartych na zasadzie sprawiedliwości społecznej i równości szans na starcie życia każdego z obywateli”⁴⁶.

Na ten aspekt zwracają uwagę następujące definicje polityki społecznej:

- celem polityki społecznej jest „budowanie tożsamości osoby w ramach pewnej wspólnoty, z którą jest ona związana (...) polityka społeczna jest tym, co jest skupione w instytucjach tworzących integrację i przeciwdziałających alienacji” (K. Boulding)⁴⁷;
- polityka społeczna „zmierza do uporządkowania procesu społecznego, co umożliwia mu samodzielne spełnianie funkcji realizowania dobra ogółu w stosunku do społeczeństwa i jego poszczególnych grup” (O. Kraus)⁴⁸;
- polityka społeczna to próba sterowania życiem społecznym w takim kierunku, w którym nie podążałoby zostawione samo sobie (F. Lafitte)⁴⁹;
- polityka społeczna to „celowa działalność państwa i innych podmiotów społecznych zmierzająca do wywołania pożądanych zmian struktury społecznej” (M. Olędzki)⁵⁰;
- polityka społeczna to „działalność państwa, samorządu i organizacji pozarządowych zmierzająca do kształtowania (...) prorozwojowych struktur społecznych oraz stosunków społecznych opartych na równości i sprawiedliwości społecznej” (A. Kurzynowski)⁵¹;
- polityka społeczna to „sfera działań państwa, innych podmiotów publicznych oraz społecznych organizacji pozarządowych, mająca na celu kształtowanie godnych warunków życia ludności i poprawnych stosunków międzyludzkich” (T. Kowalak)⁵².

Swoiste „rozszerzanie” się pojęcia polityki społecznej, które swoje odbicie znalazło w jej definicjach, stanowi, co oczywiste, rezultat rosnącej roli państwa,

⁴⁶ A. Kurzynowski, dz. cyt., s. 12.

⁴⁷ R. Szarfenberg, *Krytyka ...*, dz. cyt, s. 163.

⁴⁸ Tamże, s. 162.

⁴⁹ R. M. Titmuss, *What is Social Policy?* [w:] S. Leibfried, *Welfare State: Constructions, Deconstruction, Reconstruction*, S. Mau (ed.), Vol. I, MPG Books, Ltd, Cornwall 2008, s. 145.

⁵⁰ M. Olędzki, *Wstęp do teorii polityki społecznej. Propozycja wyjścia z kryzysu*, Warszawa 1981, s. 76.

⁵¹ A. Kurzynowski, dz. cyt., s. 11.

⁵² T. Kowalak, *Polityka społeczna. Wybrane zagadnienia*, Białystok 2000, s. 9.

nie tylko w sferze gospodarczej, ale we wszystkich sferach istotnych dla życia obywateli. Staje się ono nie tylko gwarantem przestrzegania coraz szerszego katalogu praw obywatelskich⁵³, ale również w wiązkę swoich celów do realizacji włącza takie wartości jak sprawiedliwość czy egalitaryzm.

Polityka społeczna w swoim najszerszym, współczesnym wymiarze staje się również elementem ogólnej polityki państwa w promocji i realizacji pewnych uniwersalnych wartości, takich jak demokracja, wolność, równość czy solidaryzm⁵⁴. Jest również jednym z instrumentów zapewnienia państwom bezpieczeństwa społecznego, traktowanego jako integralny element bezpieczeństwa wewnętrznego państwa⁵⁵.

W tym ostatnim wymiarze polityka społeczna zapewniając jednostkom egzystencjalne podstawy życia, zaspokojenie indywidualnych potrzeb egzystencjalnych i duchowych oraz warunki do indywidualnego rozwoju i realizacji aspiracji życiowych poprzez tworzenie warunków do pracy i nauki, ochronę zdrowia oraz gwarancje emerytalne⁵⁶, przyczynia się do włączania wszystkich obywateli w życie społeczne i publiczne na wszystkich poziomach aktywności, otwiera również dotychczas zamknięte dla grup wykluczonych drogi rozwoju i awansu.

Podsumowanie

Polityka społeczna, podobnie jak pozostałe dziedziny aktywności państwa, ulegała i ulega ciągłej ewolucji. Jej kierunek można określić jako systematyczne i konsekwentne rozszerzanie pól jego działalności w sferze społecznej. Ma to związek z rosnącymi aspiracjami społeczeństw, kreacją przez rynek nowych potrzeb (zarówno tych ekonomicznych, jak i pozaekonomicznych), a także pojawieniem się nowych problemów (kwestii) społecznych, na które tradycyjna (wąsko rozumiana) polityka socjalna nie znalazła odpowiedzi. To również efekt wykształcenia się ogólnospołecznego przekonania (którego przyczyny są wie-

⁵³ W sferze polityki społecznej prawa te, to m.in.: 1) prawo do pracy, 2) prawo do stopy życiowej zapewniającej zdrowie i dobrobyt, 3) prawo do płacy za wykonywaną pracę, 4) prawo do nauki, 5) prawo do uczestnictwa w życiu kulturalnym, 6) prawo do wypoczynku i urlopu. Zob. *Powszechna Deklaracja Praw Człowieka* przyjęta i proklamowana rezolucją Zgromadzenia Ogólnego ONZ 217A (III) w dniu 10 grudnia 1948 r.

⁵⁴ Zob. E. Wnuk-Lipiński, *Demokratyczna rekonstrukcja*, Warszawa 1996, s. 62, 63.

⁵⁵ M. Leszczyński, *Bezpieczeństwo socjalne jako obszar zainteresowania badawczego i składnik bezpieczeństwa państwa*, [w:] M. Lisiecki (red.), *Zarządzanie bezpieczeństwem – wyzwania XXI wieku*, Warszawa 2008, s. 75.

⁵⁶ A. Skarbacz, *Bezpieczeństwo społeczne*, [w:] *Bezpieczeństwo narodowe Polski w XXI wieku. Wyzwania i strategie*, R. Jakubczak, J. Flis (red.), Warszawa 2006.

lowymiarowe) o odpowiedzialności państwa za zapewnienie jak najlepszej jakości życia, zarówno w wymiarze jednostkowym, jak i zbiorowym.

Rozwój polityki społecznej, od wąsko rozumianej opieki nad najbiedniejszymi poprzez rozbudowę ubezpieczeń społecznych oraz upowszechnienie świadczeń społecznych po narodziny i rozwój państwa dobrobytu, swoje odzwierciedlenie znajduje w równoległym dp praktyki, rozwoju polityki społecznej jako nauki.

Przegląd definicji polityki społecznej pozwala w tym kontekście na poznanie kierunków i najważniejszych etapów jej ewolucji w dwóch jej wymiarach: praktycznym i teoretycznym. W sposób syntetyczny, uwzględniając kontekst historyczny, pozwalają na uchwycenie istoty polityki społecznej we wszystkich jej wymiarach.

The evolution of social policy and its definitions

Streszczenie

Celem artykułu jest przedstawienie istoty polityki społecznej na podstawie sformułowanych przez jej teoretyków definicji. Ich przegląd pozwala na prześledzenie najważniejszych etapów w rozwoju polityki społecznej jako działalności praktycznej państwa i jego agend, a jednocześnie na uchwycenie najistotniejszych zagadnień, które stały się polem teoretycznych rozważań i analiz.

Abstract

The aim of the article is to present the essence of social policy based on definitions formulated by the her theoreticians . Their review to track the most important steps in the development of social policy as a practical activity of the state and its agencies, and at the same time to capture the most important issues that have become a field of theoretical considerations and analysis.

Słowa kluczowe

definicje polityki społecznej, polityka społeczna, państwo dobrobytu, struktura społeczna, dobrobyt społeczny

Key words

definitions of social policy, social policy, welfare state, social structure, social welfare

Bibliografia

Auleytner J., *Polityka społeczna, czyli ujarzmienie chaosu socjalnego*, Warszawa 2002.

Auleytnera J. Głąbicka K., *Polityka społeczna pomiędzy opiekuńczością a pomocniczością*, Warszawa 2000; Kurzynowski A., *Polityka społeczna – podsta-*

- wowe pojęcia i zakres, [w:] *Polityka społeczna*, A. Kurzynowski (red.), Warszawa 2000;
- Choroś-Mrozowska D., Clewes D., *Regionalne zróżnicowanie PKB i dochodów ludności w Polsce. Podstawowe relacje i uwarunkowania*, [w:] *Wokół zagadnień ubóstwa i bogactwa*, B. Szooła (red.), Kraków 2012.
- Danecki J., *O postępie społecznym i polityce społecznej*, [w:] *Polityka społeczna. Wybór tekstów teoretycznych*, W. Anioł (red.), Warszawa 1984.
- Daszyńska-Golińska Z., *Polityka społeczna*, Warszawa 1933.
- Daszyńska-Golińska Z., *Teoretyczne podstawy polityki społecznej w XIX stuleciu*, Warszawa 1906.
- Dziewięcka-Bokun L., *Systemowe determinanty polityki społecznej*, Wrocław 1999.
- Gil D. G., *Unravelling Social Policy*, Schenkman Books, Rochester, Vermont 1992.
- Justyński J., *Historia doktryn polityczno-prawnych*, Toruń 2000.
- Kowalak T., *Polityka społeczna. Wybrane zagadnienia*, Białystok 2000.
- Książkowski M., *Polityka społeczna. Wybrane problemy porównań międzynarodowych*, Katowice 1999.
- Kubiczek A., *Jak mierzyć dziś rozwój społeczno-gospodarczy krajów?*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy” nr 38 (2/2014).
- Kurzynowski A., *Polityka społeczna – podstawowe pojęcia i zakres*, [w:] *Polityka społeczna*, A. Kurzynowski (red.), Warszawa 2003.
- Kuźniar R., *Prawa człowieka – prawo, instytucje, stosunki międzynarodowe*, Warszawa 2001.
- Leszczyński M., *Bezpieczeństwo socjalne jako obszar zainteresowania badawczego i składnik bezpieczeństwa państwa*, [w:] M. Lisiecki (red.), *Zarządzanie bezpieczeństwem – wyzwania XXI wieku*, Warszawa 2008.
- Lis C., Soly H., *Poverty and Capitalism in Pre-Industrial Europe*, The Harvester Press 1979.
- Machowska-Okrój S., *Wzrost Gospodarczy a dobrobyt ekonomiczno-społeczny w wybranych krajach europejskich*, „Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania” nr 35/2014, t. 2.
- Marshall T. H., *Class, Citizenship and Social Development*, Chicago 1977.
- Marshall T. H., *Social Policy*, Hutchinson, London 1969.

- Olędzki M., *Wstęp do teorii polityki społecznej. Propozycja wyjścia z kryzysu*, Warszawa 1981.
- Orczyk J., *Polityka społeczna. Uwarunkowania i cele*, Poznań 2008.
- Podoski K., Turnowiecki W., *Polityka społeczna*, Gdańsk 2003.
- Polak M., *Pojęcie, zakres i geneza polityki społecznej*, [w:] *Wprowadzenie do polityki społecznej*, R. Gabryszak, D. Magierek (red.), Warszawa 2009.
- Powszechna Deklaracja Praw Człowieka* przyjęta i proklamowana rezolucją Zgromadzenia Ogólnego ONZ 217A (III) w dniu 10 grudnia 1948 r.
- Przybyszewski K., *Prawa człowieka w kontekstach kulturowych*, Poznań 2010.
- Rogers B., *The Study of Social Policy: A Comparative Approach*, George Allen & Unwin., London 1979.
- Rosner J. (red.), *Polityka społeczna i służby społeczne w PRL*, Warszawa 1972.
- Rosner J., *Poziom życia i jego mierniki*, [w:] *Polityka gospodarcza a polityka społeczna*, praca zbiorowa, Wiedza Powszechna, Warszawa 1971.
- Rudolf S., *Ogólna charakterystyka koncepcji „państwa dobrobytu”*, „Nauki Ekonomiczne” Seria III, zeszyt 42, Łódź 1974.
- Secomski K., *Polityka społeczno-gospodarcza*, Warszawa 1978.
- Skarbacz A., *Bezpieczeństwo społeczne*, [w:] *Bezpieczeństwo narodowe Polski w XXI wieku. Wyzwania i strategie*, R. Jakubczak, J. Flis (red.), Warszawa 2006.
- Supińska J., *Dylematy polityki społecznej*, Warszawa 1991.
- Szarfenberg A., *Krytyka i afirmacja polityki społecznej*, Warszawa 2006.
- Szarfenberg R., *Polityki społecznej geneza i ewolucja*, [w:] *Leksykon polityki społecznej*, B. Rysz-Kowalczyk (red.), Warszawa 2002.
- Szatur-Jaworska B., *Potrzeby ludzkie i poziom życia w polityce społecznej*, [w:] *Polityka społeczna*, A. Rajkiewicz, J. Supińska, M. Książkowski (red.), Katowice 1998.
- Szczepański J., *Konsumpcja a rozwój człowieka. Wstęp do antropologicznej teorii konsumpcji*, Warszawa 1981.
- Szubert W., *Polityka społeczna w systemie gospodarki planowej*, [w:] *Polityka społeczna. Materiały do studiowania*, A. Rajkiewicz (red.), Warszawa 1970.
- Szubert W., *Przedmiot, geneza i zakres socjalistycznej polityki społecznej*, [w:] *Polityka społeczna*, A. Rajkiewicz (red.), Warszawa 1979.
- Szymański A., *Polityka społeczna*, Lublin 1925.

Titmuss R. M., *What is Social Policy?* [w:] *Welfare State: Constructions, Deconstruction, Reconstruction*, S. Leibfried, S. Mau (ed.), Vol. I, MPG Books, Ltd, Cornwall 2008.

Wnuk-Lipiński E., *Demokratyczna rekonstrukcja*, Warszawa 1996.

Zawadzki W., *Polska polityka socjalna a gospodarstwo społeczne*, Kraków 1927.

Nadia Kindrachuk¹

The Ukrainian Greek Catholic Church as a consolidating factor in the struggle for the Ukrainian national-religious rights: 60-70-ies of the XXth century

Formulation of Scientific Problem and its Significance

For many centuries the Ukrainian Greek Catholic Church has been the spiritual and Ukrainian national support, the spokesman for their moral, scientific, cultural and educational values. She initiated and contributed the most to the acceleration of western Ukrainians' national identity, revival of traditional values of a Ukrainian family. With its clergy, its patriotic propaganda and educational work in the Soviet times anti-communist opposition became stronger, which laid a strong foundation in Ukraine's struggle for independence. However, due to their firm oppositional views the Ukrainian Greek Catholic Church has repeatedly suffered devastating destruction by the Soviet totalitarian state because it did not fit into the model of "new communist society" and was declared to be the root cause of all the most negative social phenomena. In this context we should focus on the 60's-70's of the XXth century, which were characterized by neutralization of the Ukrainian Greek Catholic Church as a dangerous source of spreading nationalist ideas and a desire to unify the Kremlin state religious policy. Displacing the Ukrainian Greek Catholic Church, the communist regime destroyed in this way not only religious traditions and a long history of the Ukrainians, but also their national consciousness, color and ethnicity.

After gaining Ukraine's independence, declaring a value priority of freedom in all spheres of public life, opening access to many archival sources, the country created favorable conditions for free, unbiased study of the Ukrainian Soviet past. People got a chance to rethink their history, especially the history of religion and the church. Today the question of normalization and updating Ukrainian religious life occupies an important place in the politics of our state. That is why establishing the historical truth about the importance of the Ukrainian Greek Catholic Church in solving national problems of native-born Ukrainians, preservation of historical memory and national consciousness for

¹ **Dr Nadia Kindrachuk** – Przykarpacki Uniwersytet Narodowy im. Wasyla Stefanyka, Iwano-Frankiwnsk, Ukraina.

60's-70's of the XXth century always retains its relevance and interest for academicians, ordinary citizens and requires a special approach in the study. Without doubt, the Ukrainian Greek Catholic Church based on traditional Christian values and moral principles, has always strived to educate not only rich spiritually but also nationally conscious personality by creating a system of ideas and values that can be accepted by society as basic conditions for its revival, strengthening spiritual unity and statehood of independent Ukraine.

Research Analysis

The role question of the Ukrainian Greek Catholic Church in public life and the preservation of Ukrainian national colours and religious beliefs during the second half of the XXth century were partially covered in the works of such authors as: I. Andruhiv², R. Boyko³, B. Bociurkiw⁴, S. Gels⁵, I. Koval⁶, V. Marchuk⁷, S. Mochkin⁸, I. Muzychka⁹, V. Serhiychuk¹⁰ A. Volynets¹¹ and others. These scientists studied only some aspects of mentioned topics, including the research of confessional, ethnic and political transformation of Western Ukraine, the study of the phenomenon of Ukrainian Catholicism, analysis of its

² I.O. Andruhiv, *Religious life in the territory of Ivano-Frankivsk in the first half of the 60 years of the twentieth century*, "Ukraine Cathedral: collection of scientific articles" 2005, Issue 2 (Part II), p. 383-390; I.O. Andruhiv, *The policy of the Soviet regime in religion and religious life in the Carpathian region in 40's – 80's years of the twentieth century: historical and legal analysis*, Uzhgorod 2006.

³ R.Y. Boyko, *Features countering Ukrainian Greek Catholic religious policy of the Soviet authorities in 1946-1989 years*, Ostrog 2000.

⁴ B. Bociurkiw, *Ukrainian Greek Catholic Church in the catacombs (1946-1989)*, "Calendar. "Evangelism"", Gorowo Ilovetske 1998, p. 93-118.

⁵ S. Gelej, *The national idea in the spiritual world of the Ukrainian people*, "Church and social problems", Lviv 2000, p. 394-402.

⁶ I.V. Koval, *Value of nationalism and patriotism in Christianity: the case of Greek Catholics*, "Gilea: a collection of science publications" 2010, Issue 40 (10), p. 473-483.

⁷ V.V. Marchuk, *Church, spirituality, nation. Ukrainian Greek Catholic Church in the social life of Ukraine of the twentieth century*, Ivano-Frankivsk 2004.

⁸ S.A. Mochkin, *Religious Sites western regions of the USSR in terms of anti-religious campaign 1958-1964 years*, "Scientific Herald Eastern National University named after Lesya Ukrainian" 2015, № 5, p. 134-141.

⁹ I. Muzychka, *The persecution of the Catholic Church in Ukraine in the twentieth century* "Patriarchate. For the unity of the Church and the nation" 2000, Part 7 (8), p. 11-13.

¹⁰ V. Serhiychuk, *Unconquered Church: heroic Greek Catholics in Ukraine in the fight for the faith and state*, Kiev 2001.

¹¹ O. Volynets, *The religious factor in Ukrainian ethnic nation (for example UGCC)*, "Ukrainian national idea: reality and prospects" 2006, Issue 17, p. 54-58.

genesis and formation, highlighting the role of the Ukrainian Greek Catholic Church in the formation and activity of the civil society of Galicia, clarifying the Soviet authorities' nature of the religious policy, showing the functioning of the Ukrainian Greek Catholic Church in the context of church-state relations during this period and so on. However, in the scientific literature the topic remains understudied. This enables us to continue working in this promising area.

The Aim of the Article

Therefore, the focus of this article is to study the role of the Ukrainian Greek Catholic Church in preserving ethnic identity and national consciousness of the Ukrainians during the anti-religious campaigns of the 60's – 70's of the XXth century. We also gave the analysis of church and religious transformations in western Ukraine, highlighting the relationship of the government and the Church as a social institution, the characteristic of appearance of the spiritual opposition to the politics of the USSR atheisation among the native-born Ukrainians in the outlined period and more.

characteristic appearance of spiritual opposition politics in the USSR ateyizatsiyi among the titular nation Ukraine in the period outlined more.

The Main Material and Justification of Study Results

In the 60's of the XXth century a religious palette in Ukraine totalled about 40 religious confessions¹². Thus, a dominant position in the country took the Russian Orthodox Church, which operated legally and had the support of the then government. The remaining church communities were considered sectarian groups. The Soviet authorities tried to strengthen the position of the Russian Orthodox Church, especially in western region of Ukraine, dominated by Greek Catholics, who defended the Ukrainian national interests. The Soviet authorities used all measures to combat the Ukrainian Greek Catholic Church. A special meeting of the Council for the Russian Orthodox Church at the Council of Ministers on April 10, 1959 approved a secret resolution on strengthening the work of the “liquidation of the remnants of the union in western regions of the Ukrainian SSR”, which included the activation of the Moscow Patriarchate of the Orthodox priesthood against the underground Ukrainian Greek Catholic Church¹³. Preparing a detailed plan of the uniatism liquidation, top political leadership of the republic used a fairly wide range of repressive measures –

¹² Questions *scientific atheistic propaganda. Questions of religion, churches, houses of worship. Questions to the Commissioner of the Council for Religious Affairs of the Russian Orthodox Church by the USSR in 1963*, Fund 1, Description 24, Case 2741, The Central State Archive of Public Organizations of Ukraine, Kyiv, s. 394.

¹³ V.V., Marchuk, *Church, spirituality, nation...*, op. cit., p. 242.

from the deprivation of former priests of the UGCC pensions, to the imposition of administrative sanctions and conducting arrests. As of November, 1 in 1963, refusing to go into the Orthodox faith, 55 priests, of the former Greek Catholic Church in Ivano-Frankivsk region experienced harassment¹⁴. By conducting active religious activities and confession of prohibited faith in the early 1960's pp. following priests of the Ukrainian Greek Catholic Church, were sentenced: B. Vasylyk, S. Kysylivskyy, M. Vynnytsky, coaches Greek Catholic seminary I. Seleznyuk, S. Lukacs and others¹⁵. With these actions the authorities have demonstrated their propensity to use terrorist methods to fight this denomination.

Mass liquidation of monasteries, churches, seminaries closures have begun. In the early 60's of the XXth century in western region of the Ukrainian SSR most sacred buildings were closed in Lviv, Stanislavsky, Ternopil regions¹⁶. There was no escape from destruction, even for those churches, which were under the state protection. For example, on June 14, 1961 Council of Ministers has excluded from the state register of monuments 364 objects that seemingly had no outstanding values¹⁷. Such arbitrary destruction led to the impoverishment of historical and cultural fund of Ukraine.

However, despite the deployment of offensive actions against the Ukrainian Greek Catholic Church, the Soviet authorities had stated paucity of outputs and acknowledged not much effective atheistic propaganda among the Ukrainians. The report of the Commissioner for worship in the Ukrainian SSR for 1960 contained a statement of fact unacceptable for the government: "The Catholic Church, despite the reduction of the network community firmly holds its position. The number of believers is still high. Visits to churches served by priests, are high..."¹⁸. "The hierarchs of the Orthodox Church have done little to destroy the peculiar features of militant Catholicism and Ukrainian nationalism in the Uniate Church..."¹⁹. As a result of this situation, the resolution "On the problem of party propaganda in modern conditions" on January 9, 1961 noted that the local party organizations do not respond properly to manifestations of

¹⁴ *Communist Party and the Soviet state religion and atheistic propaganda: a collection of documents and materials*, Kiev 1962, p. 96.

¹⁵ V. Baydych, *Anti-religious campaign of Soviet power in the 1958-1964 biennium "Catholic columnist"* 2013, 17 April, Electronic resource, access mode: <http://catholicnews.org.ua/antireligiyna-kampaniya-radyanskoyi-vladi-u-1958-1964-rr-i-rimo-katolicka-cerkva-v-ukrayini>

¹⁶ S.A. Mochkin, *Religious Sites western regions...*, op. cit., p. 136.

¹⁷ S.A. Mochkin, *Ibidem*, p. 137.

¹⁸ V. Baydych, *Anti-religious campaign of Soviet power...*, op. cit.

¹⁹ V. Serhiychuk, *Unconquered Church...*, op. cit., p. 333-336.

nationalism, cosmopolitanism, so they were required to strengthen the fight against local religious vestiges²⁰.

To help Ukrainian not to lose their faith, at this time the metropolitan of the Ukrainian Greek Catholic Church J. Slipyj opened its activity in Rome. He was forced to leave the Soviet Union because of the active pursuit and arrest of the so-called “Soviet motherland treason and anti-Soviet activity”²¹. In 1963 in Rome with the assistance of the metropolitan the Ukrainian Catholic University of St. Pope Clement was founded. Next year there was opened a monastery for monks Studite, later St. Sophia cathedral was consecrated – the spiritual center of Ukrainian Greek Catholics. The metropolitan maintained close communication with the native land, sent pastoral letters, promoted religious underground activities, encouraged the Ukrainians to listen to religious radio broadcasts of the Vatican. The USSR at that time considered the Vatican to be the enemy of Orthodoxy and inspirator of “the cold war” in²².

In times of religious persecution in the Ukrainian SSR, in order to continue to be the support for national unity of the Ukrainians, the Ukrainian Greek Catholic Church continues its development in the catacombs. On the initiative of its underground leader V. Velychkovsky the process of returning the priests, forced to accept orthodoxy has started. “Velichkovsky calls certain priests to break with orthodoxy and move to the side of the Vatican – a leader of Affairs Committee of the Russian Orthodox Church in the city of Kiev with concern reported on April, 1964. Vladimir Suhorin. – Recently, in the districts of Lviv and m. Ivano-Frankivsk influenced by the propaganda eight priests refused Orthodoxy”²³. In general in Galicia and Transcarpathia in 1967 50 priests renounced Orthodoxy²⁴. And in the late 60’s – early 70’s of the XX century there were actually 88 Greek Catholic churches in western Ukraine²⁵. In addition, the continuous recharge of the Greek Catholic clergy by the representatives of the new generation took place. There were clandestine courses, the program which included in addition to traditional subjects that were taught in the seminary, also the history of Ukraine, which in the higher

²⁰ I.O. Andruhiv, *The policy of the Soviet regime...*, op. cit., p. 19.

²¹ O. Homjak, *The blind saw the Church free*, “High Castle” 2015, 22 January, Electronic resource, access mode: <http://wz.lviv.ua/far-and-near/130058-slipyi-bachyv-tserkvu-vilnoiu>

²² V.V. Marchuk, *Church, spirituality, nation...*, op. cit., p. 242.

²³ V.V. Marchuk, *Ibidem*, p. 242.

²⁴ B. Gudziak, S. Hurkina, O. Turij, *Hierarchy and clergy of the Ukrainian Greek – Catholic Church in the catacombs*, “Poland – Ukraine: 1000 neighborhood” 1998, Volume 4, p. 323.

²⁵ B. Bociurkiw, *Ukrainian Greek Catholic Church...*, op. cit., p. 102.

educational establishments of the Ukrainian SSR were not taught, and tens of thousands of young Ukrainians, having received a diploma in specialty “History” had no idea about the history of the land where they studied²⁶. In the clandestine seminary training courses the children and relatives of the Greek-Catholic priests and non-religious activists of the Church were mainly involved.

Due to such revitalization of the Uniate, the Central Committee of the Communist Party of Ukraine in the spring of 1970 pointed to the violation on cults and maintaining their anti-Soviet, nationalist propaganda by the Ukrainian Greek Catholic Church Soviet legislation²⁷. During the 70’s of the XXth century KGB launched a broad campaign to discredit the Catholic hierarchy and against “Ukrainian nationalism”. In the media and in some scientific journals there were distributed ideological cliches about the “anti-people criminal activity of the Uniate”, “their ties with Ukrainian bourgeois nationalists and Nazi punitive bodies”²⁸.

In these circumstances, government institutions have taken a number of important decisions on how to fight “illegal activities of the Uniate churches and sects” and to religion in general. In 1969 they arrested Bishop V. Velichkovsky and famous priests P. Gorodotsky in Lviv and R. Bahtalovskoho in Colomyja. They also made searches in the place of Bishop V. Sterniyuk and in the homes of dozens of priests and monks. Many churches were removed from the registration. In 70 closed churches in the western region the authorities equipped anti-religious, anti-Uniate special museums and galleries, which, along with other factors conducted indoctrination of the Ukrainians²⁹.

The attack on the Ukrainian Greek Catholic Church and Ukrainian religious life in general took over the coming years³⁰. Seeing in the awakening of national consciousness of the Ukrainian people a direct threat to the existence of totalitarian communist regime, the Soviet government once again resorted to searches, imposition of fines, arrests and other repressive actions. The peak of the repression took place in the years 1972–1973. In December, 1973 were arrested bishops C. Dmyterko and I. Slezyuk. Soon underground priests

²⁶ O. Paliy, *Why hard spell “common history” and easily “domestic”*, “Ukrainian Pravda” 2011, 9 February, Electronic resource, access mode: <http://www.pravda.com.ua/articles/2011/02/9/5895669/>

²⁷ V.V. Marchuk, *Church, spirituality, nation...*, op. cit., p. 246.

²⁸ I.O. Andruhiv, *The policy of the Soviet regime...*, op. cit., p. 19.

²⁹ V. Paschenko, *Orthodoxy in the modern history of Ukraine*, Poltava 2001, Part 2, p. 636 p.

³⁰ V.V. Marchuk, *Church, spirituality, nation...*, op. cit., p. 247.

I. Krivoy and P. Chuchman were treacherously murdered³¹. Such religious discrimination of the Ukrainians, a gross violation of their rights and freedoms have caused among the titular nation of Ukraine resistance and mass occurrence of complaints and applications for the central party and government institutions, with the signatures of dozens, hundreds, or even thousands of angry believers³². It should be emphasized that at the that time letters and appeals to the leaders of the Ukrainian SSR became one of the most common forms of protest. The then Soviet power was also seriously alarmed by performance of Ukrainian dissidents who came to the defense of the Ukrainian Greek Catholic Church. Determined Ukrainian oppositioners gained new momentum in the protection of religious life after the signing of Helsinki Accords by the Ukrainian Soviet Union in the 1975, which forced the Kremlin to somewhat loosen its atheistic campaign.

Conclusions

Thus, during the 60's-70's of the twentieth century the Ukrainian Greek Catholic Church was the catalyst for the national aspirations of the Ukrainian state-building, especially in the western region of Ukraine, where in comparison with other regions of the republic a higher degree of religiosity among the population was observed. Therefore, here the anti-religious campaign of the Soviet totalitarian state had a massive scale. The ruling communist party elite rapidly strengthened control over the activities of the Greek Catholic clergy, organized violent by content and tragic in consequences atheistic experiments: broke the system of church education, implemented atheistic education with the help of ideological influence methods, committed liquidation of religious monuments, confiscated religious books, conducted searches, arrests, chased supporters of the Ukrainian Greek Catholic Church, accused of distributing anti-Soviet propaganda and nationalist ideas. The aim of these measures was a complete destruction of the Ukrainian Greek Catholic Church as a social institution. And despite the widespread campaign to discredit the Catholic hierarchy and to fight "Ukrainian bourgeois nationalism" the Communist Party failed to completely eradicate religion from the minds of the Ukrainians.

Greek Catholic clergy continued to conduct extensive underground pastoral work and worked directly among the people. Such an approach had a positive impact on the then Ukrainian society and contributed to its consolidation. Often communities that have not adopted the Orthodox Church, illegally opened their

³¹ V.V. Marchuk, *Ibidem*, p. 248.

³² *Log complaints and applications for the 1964-1965 biennium believers*, Fund 4648, Description 1, Case 443, The Central State Archive of Public Organizations of Ukraine, Kyiv, s. 285.

churches, where priests sent clandestine service of God (usually on major religious holidays). Clandestine existence of most church structures testified to the ideological and organizational cohesion of the priesthood and millions of believers, reluctance to serve the Soviet totalitarian state. His loyalty to the church and national ideas demonstrated in exile J. Slipyj. The Ukrainian Greek Catholic Church has become a powerful force fighting against denationalization and russification of the Ukrainian people on religious grounds and saw the spiritual future in collegiality of the Ukrainian homeland. In terms of the totalitarian regime, which repressive and punitive apparatus controlled any opposition protest, the Ukrainian Greek Catholic church still managed to preserve its structure, educate a new generation of patriotically-minded clergy to join in the ranks of anti-communist opposition, to raise the spirit of Ukrainian resistance to the level of conscious preparedness to struggle for their national and religious rights and create a strong foundation to achieve sovereignty and independence of Ukraine.

Ukraińska Cerkiew Greckokatolicka jak jednoczący czynnik w walce Ukraińców o prawa narodowo-religijne: 60.-70. lata XX wieku

Streszczenie

W artykule Ukraińska Cerkiew Greckokatolicka została przedstawiona jako integralny, narodowy czynnik religijnego procesu Ukraińców z regionów zachodnich USRR w ciągu lat 60. i 70. XX wieku, przedstawiona całościowa analiza jej miejsca i roli w tworzeniu nacji i zachowaniu tożsamości etnicznej i narodowej przedstawicieli tytułowej nacji Ukrainy w okresie sowieckiej kampanii antyreligijnej, charakteryzuje się także działalność greckokatolickiego duchowieństwa, którego celem było zjednoczenie sił narodowo-patriotycznych i kształtowanie religijnej opozycji w środowisku Ukraińców, wyznaczają się wektory ateistycznej polityki rządzących władz komunistycznych z ujawnieniem ich istoty i reorientacji grekokatolików na prawosławie. W warun-

Abstract

In the article we studied the Ukrainian Greek Catholic Church as an integral part, a national factor in the religious process of the Ukrainians, living in western regions of the USSR during the 60's – 70's of the XXth century. The research gave a comprehensive analysis of the place and role of the church in nation-building and preservation of ethnic and national identity of the titular representatives of the Ukraine's nation during the Soviet anti-religious campaign. We described the activities of the Greek Catholic clergy, whose aim was the consolidation of national-patriotic forces and the formation of religious opposition among the Ukrainians. The article also outlined the policy vectors of the atheistic communist ruling elite and revealed their

kach religijnego nękania i prześladowania Ukraińska Cerkiew Greckokatolicka kontynuowała swoją przebudowę w podziemiu i stała się konsolidującym czynnikiem w walce zachodnich Ukraińców o swoje narodowo-religijne prawa, przekształciła się w ważny czynnik tworzenia etnosu, duchowo-kulturowego samodoskonalenia narodu ukraińskiego.

essence, covered violent reorientation of Greek Catholics to Orthodoxy. In terms of religious oppression and persecution, the Ukrainian Greek Catholic Church continued its development of underground and become a consolidating factor in Western Ukrainian struggle for their national and religious rights. It has become an important factor in ethnicity creation and a spiritual and cultural self of the Ukrainian people.

Słowa kluczowe

Ukraińska Cerkiew Greckokatolicka, Ukraińcy, Ukraina Zachodnia, tożsamość narodu, państwowo-kościelne stosunki, walka, konfrontacja, ateizm, kampania antyreligijna

Key words

Ukrainian Greek Catholic Church, Ukrainian, Western Ukraine, national identity, state-church relations, struggle, confrontation, atheism, anti-religious campaign

Bibliography

Andruhiv I.O., *Religious life in the territory of Ivano-Frankivsk in the first half of the 60 years of the twentieth century*, "Ukraine Cathedral: collection of scientific articles" 2005, Issue 2 (Part II), p. 383-390.

Andruhiv I.O., *The policy of the Soviet regime in religion and religious life in the Carpathian region in 40's – 80's years of the twentieth century: historical and legal analysis*, Uzhgorod 2006.

Baydych V., *Anti-religious campaign of Soviet power in the 1958-1964 biennium* "Catholic columnist" 2013, 17 April, Electronic resource, access mode: <http://catholicnews.org.ua/antireligijna-kampaniya-radyanskoyi-vladi-u-1958-1964-rr-i-rimo-katolicka-cerkva-v-ukrayini>

Bociurkiw B., *Ukrainian Greek Catholic Church in the catacombs (1946-1989)*, "Calendar. "Evangelism""", Gorowo Ilovetske 1998, p. 93-118.

Boyko R.Y., *Features countering Ukrainian Greek Catholic religious policy of the Soviet authorities in 1946-1989 years*, Ostrog 2000.

Communist Party and the Soviet state religion and atheistic propaganda: a collection of documents and materials, Kiev 1962.

Gelej S., *The national idea in the spiritual world of the Ukrainian people*, "Church and social problems", Lviv 2000, p. 394-402.

Gudziak B., Hurkina S., Turij O., *Hierarchy and clergy of the Ukrainian Greek – Catholic Church in the catacombs*, “Poland – Ukraine: 1000 neighborhood” 1998, Volume 4, p. 323-331.

Homjak O., *The blind saw the Church free*, “High Castle” 2015, 22 January, Electronic resource, access mode: <http://wz.lviv.ua/far-and-near/130058-slipyi-bachyv-tserkvu-vilnoiu>

Koval I.V., *Value of nationalism and patriotism in Christianity: the case of Greek Catholics*, “Gilea: a collection of science publications” 2010, Issue 40 (10), p. 473-483.

Log complaints and applications for the 1964–1965 biennium believers, Fund 4648, Description 1, Case 443, The Central State Archive of Public Organizations of Ukraine, Kyiv.

Marchuk V.V., *Church, spirituality, nation. Ukrainian Greek Catholic Church in the social life of Ukraine of the twentieth century*, Ivano-Frankivsk 2004.

Mochkin S.A., *Religious Sites western regions of the USSR in terms of anti-religious campaign 1958-1964 years*, “Scientific Herald Eastern National University named after Lesya Ukrainian” 2015, № 5, p. 134-141.

Muzychka I., *The persecution of the Catholic Church in Ukraine in the twentieth century* “Patriarchate. For the unity of the Church and the nation” 2000, Part 7 (8), p. 11-13.

Paliy O., *Why hard spell “common history” and easily “domestic”*, “Ukrainian Pravda” 2011, 9 February, Electronic resource, access mode: <http://www.pravda.com.ua/articles/2011/02/9/5895669/>

Paschenko V., *Orthodoxy in the modern history of Ukraine*, Poltava 2001, Part 2.

Questions scientific atheistic propaganda. Questions of religion, churches, houses of worship. Questions to the Commissioner of the Council for Religious Affairs of the Russian Orthodox Church by the USSR in 1963, Fund 1, Description 24, Case 2741, The Central State Archive of Public Organizations of Ukraine, Kyiv.

Serhiychuk V., *Unconquered Church: heroic Greek Catholics in Ukraine in the fight for the faith and state*, Kiev 2001.

Volynets O., *The religious factor in Ukrainian ethnic nation (for example UGCC)*, “Ukrainian national idea: reality and prospects” 2006, Issue 17, p. 54-58.

Robert Kolasa¹

Relacje między władzą a Kościołem katolickim w Pile w latach 1956-1972

Październik roku 1956 był przełomowy w powojennej historii Polski. Kończył on okres stalinizmu, który związany był z przejściem władzy przez nowego I sekretarza Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (PZPR) Władysława Gomułkę. Wydarzenie to w relacjach Państwo-Kościół kończy okres prześladowań i utrudniania działalności duszpasterskiej duchowieństwu przez władzę Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (PRL)². „Odwilż” polityczna, która nastąpiła po 1956 roku dotarła także do Pily, a miejscowe władze odstąpiły od prześladowania Kościoła. Został zapoczątkowany nowy rozdział w stosunkach Państwo-Kościół, który *de facto* nie trwał zbyt długo. Rok później W. Gomułka rozpoczął otwartą walkę z instytucjami wiary. Konfrontacja ta trwała aż do jego politycznego upadku w grudniu 1970 roku.

Celem niniejszego artykułu jest ukazanie relacji pomiędzy władzą partyjno-państwową a Kościołem katolickim w Pile w latach 1956-1972. Od momentu zakończenia stalinizmu w październiku 1956 roku, gdzie stosunki układały się poprawnie, poprzez otwartą walkę z Kościołem w latach 1957-1970, aż do zaprzestania prześladowań i normalizacji stosunków Państwo-Kościół w okresie gdy partią kierował Edward Gierek. Przybliżone zostały metody walki, którymi władza próbował odsunąć ludność miasta (szczególnie dzieci i młodzież) od uczestnictwa w praktykach religijnych w celu budowy świeckiego społeczeństwa oraz sposoby jakimi władze miasta utrudniały codzienne funkcjonowanie parafii katolickich. Przeanalizowano skuteczność metod działania oraz ich skutki.

Władze miejskie w Pile tworzyły aparat partyjno-państwowy skupiony w Komitecie Miejskim Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (KM PZPR) oraz w Miejskiej Radzie Narodowej (MRN) w Pile³.

¹ dr Robert Kolasa – Centrum Kształcenia Zawodowego i Ustawicznego w Oławie.

² J. Żaryn, *Dzieje Kościoła Katolickiego w Polsce (1944-1989)*, Warszawa 2003, s. 164-171; *Organy bezpieczeństwa PRL w walce z Kościołem katolickim, 1944-1990*, Warszawa 2000, s. 145-148.

³ A. Choniawka, *Działalność Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w regionie pilskim 1948-1974*. [w:] „Rocznik Nadnotecki”, 1986-1987, T. XVII/XVIII, s. 66-74.

Kościół katolicki na terenie miasta był reprezentowany przez zakonników ojców kapucynów (Braci Mniejszych) oraz księży salezjanów z Towarzystwa Salezjańskiego, którzy kierowali dwiema pilskimi parafiami (pod wezwaniem św. Antoniego i św. Rodziny). Obie parafie należały do Dekanatu Pilskiego, który wchodził w skład ordynariatu gorzowskiego (a do 1951 roku Administracji Apostolskiej Kamieńskiej, Lubuskiej i Prałatury Pilskiej)⁴.

Sytuacja Kościoła katolickiego w Pile po październiku 1956 roku

Pozytywnym sygnałem dla Kościoła i wiernych było zarządzenie Ministerstwa Oświaty z dnia 8 grudnia 1956 roku w sprawie nauki religii. Ustalono, że będzie ona nauczana w szkołach państwowych, ponieważ większość rodziców domagała się tego, ale krzyż może wisieć tylko w salach katechetycznych. Działaczom pilskiej Egzekutywy KM PZPR kwestia związana z nauczaniem religii w instytucjach oświatowych nie przypadła do gustu. Chcieli także, aby religia była pierwszą lub ostatnią lekcją w planie, ale nie udało się tego zrealizować z powodu trudności w organizowaniu zajęć szkolnych. Kierownik placówki Towarzystwa Przyjaciół Dzieci (TPD) proponował, aby jego szkoła była świecka, ale i tego nie udało się zrealizować, ponieważ, jak sam zauważył, nawet dzieci członków KM PZPR uczęszczały na zajęcia z religii. Jedynym członkiem Egzekutywy KM PZPR w Pile, który wystąpił w obronie Kościoła, był Franciszek Zakrzewski, który powiedział, że, choć sam jest ateistą, to mu religia w szkołach nie przeszkadza, ponieważ Jezus Chrystus był dla niego pierwszym socjalistą. Dodał także, że na cztery tysiące dzieci tylko 170 nie bierze udziału w lekcjach religii. Dlatego głośno opowiedział się, aby nie tworzyć szkół bez religii⁵. Innym przykładem na poprawę stosunków władza – Kościół było otrzymanie zezwolenia na otwarcie kaplicy w Szpitalu Miejskim, której wcześniej przedstawiciele Kościoła nie mogli uzyskać. 25 lipca 1957 roku ks. dziekan dr Stanisław Halagiera dokonał erygacji kaplicy w szpitalu. Odpowiedzialny za kaplicę został ks. salezjanin Jan Romanowicz⁶. Z kolei parafia

⁴ G. Wejman, *Organizacja Kościoła Katolickiego na Pomorzu Zachodnim i Ziemi Lubuskiej w latach 1945-1972*, Szczecin 2009, s. 69-124, 180-203; J. Pietrzykowski, *Obecność Salezjanów Inspektorii św. Stanisława Kostki na Ziemiach Odzyskanych w latach 1945-1952*, Kutno 1990, s. 22-28, 136-139; S. Jankowiak, *Ziemie Zachodnie i Północne w stosunkach państwo-Kościół w Polsce w latach 1945-1956*, [w:] *Miedzy komunizmem a integracją. Społeczeństwo i kościoły Europy Środkowej*, pod red. K. Kowalczyk, A. Kubaj, R. Wróblewski, Tuchów 2001, s. 88-96.

⁵ Archiwum Państwowe w Poznaniu (APP), Komitet Miejski Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (KM PZPR) w Pile, Protokół z posiedzenia Egzekutyw KM PZPR w Pile z 14 II 1957 r., sygn. 42.

⁶ Archiwum Diecezji Koszalińsko-Kołobrzeskiej (ADK-K), Parafia św. Rodziny w Pile, Erygacja kaplicy w Szpitalu Miejskim 25 VII 1957 r., sygn. LP-5.

św. Antoniego otrzymała zgodę od Wydziału Gospodarki Komunalnej i Mieszkaniowej Wojewódzkiej Rady Narodowej (WRN) w Poznaniu na stały zarząd i użytkowanie nieruchomości w Pile przy ul. Ludowej 6. W tej nieruchomości mieściła się plebania. Ponieważ znajdowała się ona w kamienicy mieszkalnej, władze kościelne wystosowały 11 grudnia 1957 roku pismo do władz wojewódzkich o zgodę na budowę nowej plebanii⁷.

Konflikt między władzą a Kościołem dotyczący kwestii nieruchomości

Koegzystencja między władzami świeckim a kościelnymi trwała po październiku 1956 tylko rok. Od końca 1957 roku powrócono do dawnej polityki zwalczania przejawów życia religijnego. Pierwszym widocznym sygnałem był brak zgody dla parafii św. Antoniego na budowę plebanii. Pretekstem dla władz wojewódzkich było twierdzenie, iż dokumentacja została sporządzona niezgodnie z prawem. Poza kwestiami z nią związanymi pojawił się problem z przyznaniem materiałów budowlanych na budowę. Następnie naliczono czynsz za użytkowanie pastorówki przy ul. Browarnej 13. Ojciec P. Knap zaprotestował przeciwko takiej polityce i nie zgodził się na płacenie zaległego czynszu, a następnie skierował sprawę do sądu. Prezydium Miejskiej Rady Narodowej (MRN) w Pile wyraziło się dość jasno i stwierdziło, że jeśli siostry zakonne chcą korzystać z pastorówki, muszą płacić czynsz, a wszystkie sprawy związane z tym budynkiem należy kierować do Edwarda Czepnika, kierownika Miejskiego Zarządu Budynków Mieszkaniowych, któremu ten obiekt podlegał. Proboszcz P. Knap bronił się, twierdząc, że budynek nie jest własnością miasta, ponieważ został przekazany Kościołowi katolickiemu i to duchowni i wierni wyremontowali ten obiekt. Poza tym pastorówka była bardzo potrzebna parafii, ponieważ mieszkały w niej siostry zakonne, mieściła się tam kaplica i dwa oratoria⁸.

To samo spotkało parafię św. Rodziny. Władze miejskie zażądały płacenia czynszu za korzystanie z plebanii przy ul. Więźniów Politycznych (obecnie al. Piastów). Czynsz naliczało Miejskie Przedsiębiorstwo Gospodarki Komunalnej i Mieszkaniowej w Pile, które wyliczyło, że księża salezjanie zalegali miastu na kwotę 1 102 zł i 30 gr. Sytuacja była bardzo trudna i kłopotliwa dla duchownych, ponieważ w tym budynku poza plebanią mieściła się także kancelaria parafialna. Co gorsza, Wydział Gospodarki Komunalnej i Mieszkaniowej (WGKiM) MRN w Pile przyznał możliwość korzystania z plebani tylko przez najbliższe pięć lat. Ponadto Wydział Finansowy MRN w Pile nałożył na duchowieństwo

⁷ ADK-K, Parafia św. Antoniego w Pile, Korespondencja z Kurią Gorzowską z 23 V 1958 r., sygn. LP-4.

⁸ ADK-K, Parafia św. Antoniego w Pile, Korespondencja z Kurią Gorzowską z 23 V 1958 r. Korespondencja z Kurią Gorzowską z 17 X 1959 r., sygn. LP-4.

podatek dochodowy i obrotowy. Na początku 1960 roku władze zablokowały kościelne konta bankowe⁹.

Ojcowie kapucyni nie poddawali się i 5 września 1961 roku wystosowali list do Rady Ministrów, aby władza przekazała im na własność i bezpłatnie byłą protestancką pastorówkę. Tłumaczyli, że służy ona jako lokal mieszkalny dla pięciu zakonnic i są tam cztery salki katechetyczne.

Władze nie odpowiadały lub odpowiadały odmownie. Komisja Spraw Lokalowych MRN przeprowadziła eksmisję pastorówki. Odpowiedzialnym za te czynności był Zbigniew Siejka-Domański. Eksmisję przeprowadzono 19 lipca 1962 roku. Obiekt przekazano Inspektoratowi Oświaty z przeznaczeniem na przedszkole. Podobna sytuacja miała miejsce w parafii św. Rodziny. W tym samym roku, 7 grudnia, Prezydium MRN poprzez WGKiM zażądały od proboszcza ks. Wincentego Zalewskiego zwrotu plebani przy ul. Więźniów Politycznych 10, którą zamierzano zburzyć. W obu przypadkach powoływano się na dekret z 1959 roku umożliwiający władzy przejmowanie na rzecz skarbu państwa mienia poniemieckiego. Przedstawiciel MRN Zbigniew Ławicki, wraz z robotnikami, zajął ogrody i budynki gospodarcze należące do plebani. Drzewa i krzewy zostały wycięte, a budynki gospodarcze rozebrane. Odcięto także połączenie telefoniczne z plebanią. Władza tłumaczyła, że kosztem ogrodów parafialnych poszerzony zostanie ogródek jordanowski i zbudowana będzie nowa droga. Dodatkowo, w latach 1961-1963, na obie parafie nałożono liczne grzywny finansowe. Salezjanie zapłacili karę w wysokości 800 złotych za zorganizowanie procesji we wsi Motylewo 5 lipca 1961 roku. Znacznie większą karę, w wysokości 2 500 zł, otrzymał ojciec P. Knapa za zgromadzenie wokół obrazu poza terenem kościoła w dniu 14 czerwca 1962. Podobną karę, w wysokości 4 625 zł, nałożono na ks. W. Zalewskiego za przyjęcie obrazu Matki Boskiej w dniu 25 czerwca 1962 roku. W styczniu 1963 roku otrzymał kolejną grzywnę, w wysokości 2 500 złotych, za nieprowadzenie księgi inwentarzu. O księgi spór między władzami świeckim a kościelnymi trwał prawie przez całe lata 60. Za odmowę ich pokazania ks. J. Cybulski w kwietniu 1967 roku został skazany na 60 dni aresztu. Następnie Sąd Powiatowy zamienił mu wyrok na pięć dni aresztu i karę 300 zł grzywny¹⁰.

Salezjanie postanowili oddać władzom miejskim budynek plebani, ale za to żądali zgody na budowę nowego domu parafialnego przy kościele pod wezwa-

⁹ ADK-K, Parafia św. Rodziny w Pile, Korespondencja z Kurią Gorzowską z 1958 roku, Pismo z Prezydium MRN w Pile WGKiM z 13 VII 1960 r., Zażalenie do Kurii Gorzowskiej z 12 II 1960 r., sygn. LP-5.

¹⁰ ADK-K, Parafia św. Rodziny, Pismo do Kurii Biskupiej w Gorzowie Wielkopolskim, Wykaz kar jakie spadły na parafie w latach 1959-1963, Pismo dziekana do Kurii Gorzowskiej z 12 VIII 1967 r., sygn. LP-5.

niem św. Rodziny. W 1964 roku złożono projekt nowej plebani przy ul. Kilińskiego 13. Jednak sprawy nie dało się tak łatwo przeforsować, ponieważ władze miejskie i wojewódzkie cały czas dopatrywały się jakiś nieścisłości w dokumentacji i odmawiały zgody na budowę oraz przydziału materiałów budowlanych. Budowa rozpoczęła się dopiero na przełomie 1969 i 1970 roku, kiedy władze formalnie przekazały Kościołowi działkę budowlaną na wieczne użytkowanie. Stara plebania została zburzona na przełomie 1972/1973 roku. Wyburzenie plebani zostało połączone z rozbiórką kościoła św. Jana Chrzciciela¹¹, która miała miejsce w 1975 roku. Początkowo władze świeckie chciały odbudować kościół na obchody 1000-lecia państwa, jako symbolu polskości miasta. Jednak w wyniku walki z duchowieństwem kościół św. Jana Chrzciciela padł ofiarą tej wojny. Władze miejskie wycofały się z projektu odbudowy. Nie pomogły nawet nalegania kurii biskupiej z Gorzowa Wielkopolskiego, ani zbiórka funduszy wśród wiernych na odbudowę. Sprawę, w imieniu Kościoła, prowadził poseł na Sejm PRL Janusz Makowski z klubu Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego (ChSS)¹². Osobiście złożył petycje na ręce Aleksandra Merkera w Urzędzie do Spraw Wyznań, aby rządzący pomogli w odbudowie¹³. Niestety, władze były „głuche” na te sygnały i nie udało się uratować zabytkowego budynku kościoła, który był cennym pomnikiem polskiej historii oraz budowlą o dużym znaczeniu historycznym.

Zwalczanie przejawów życia religijnego i próba budowy świeckiego społeczeństwa

Równoległe do akcji odbierania nieruchomości władze partyjne rozpoczęły działania mające na celu odizolowanie dzieci i młodzieży od wpływów Kościoła, aby móc w pełni je kontrolować i wychowywać zgodnie ze swoimi ideami.

¹¹ Kościół pod wezwaniem św. Jana Chrzciciela w świadomości mieszkańców miasta nosi nazwę kościoła pod wezwaniem św. Janów. W dokumentach kościelnych figuruje pod wezwaniem Jana Chrzciciela.

¹² Chrześcijańskie Stowarzyszenie Społeczne (ChSS) – ugrupowanie społeczno-katolickie skupiające chrześcijan różnych wyznań. Powstało w 1957 roku, założone przez secesjonistów ze Stowarzyszenia „PAX”. Działacze ChSS mieli zagwarantowane miejsca w Sejmie PRL. Była to koncesjonowana opozycja wobec władz państwa. Celem działania ChSS był ogólnie chrześcijański dialog pomiędzy władzami a społeczeństwem. Stowarzyszenie nie reprezentowało hierarchii kościelnej a społeczeństwo. Działo do roku 1989.

¹³ ADK-K, Parafia św. Rodziny, Formularz zdawczo-odbiorczy z 30IX1964, Korespondencja Kurii Gorzowskiej z ks. dziekanem z 30 V 1969 r., Projekt techniczno-roboczy architektek toniczny na budowę „Domu Parafialnego” w Pile przy ul. Kilińskiego 13, Korespondencja między parafią św. Rodziny a Kurią Biskupią z 30 XI 1970 roku, sygn. LP-5.

Dlatego w 1957 roku powstało na terenie Piły, z inicjatywy Egzekutywy KM PZPR, Towarzystwo Szkół Świeckich¹⁴ (od 1969 nosi nazwę Towarzystwa Krzewienia Kultury Świeckiej) i „zielone światło” do działalności na terenie miasta otrzymało także Stowarzyszenie Ateistów i Wolnomyślicieli¹⁵. Celem tych dwóch organizacji, za którymi kryły się władze PZPR, było lansowanie antyklerykalizmu i laickości państwa. Członkowie tych organizacji odwoływali się do filozofii oświecenia i filozofii marksistowskiej. Celem tych działań był rozwój wolnych od religii i mitologii postaw i przekonań, rozpowszechnianie światopoglądu naukowego, rozszerzenie moralności socjalistycznej w życiu społecznym oraz ugruntowanie socjalistycznej orientacji w życiu jednostki. TSS głosiło wprost, że Kościół to organizacja z hierarchiczną władzą i z zawodowymi funkcjonariuszami, a sama religia to kult, na który składają się obrzędy realizujące magiczne więzi między wyznawcami a światem bóstw. Jako alternatywę dla religijnego światopoglądu propagowali moralność socjalistyczną, sprawiedliwość społeczną, poszanowanie człowieka, pracę jako naczelną wartość, zaangażowanie w życie społeczne oraz odpowiedzialność za życie młodzieży. Dodatkowo propagowali ciągłą pracę nad sobą w celu rozwoju własnej osobowości i poczucia odpowiedzialności za naród i państwo¹⁶. Jak widać, sam pomysł świeckiego państwa i naukowego poglądu na życie był jak najbardziej pozytywny, ale nie chodziło wcale o zwalczanie zabobonów i rozwój nauki. Chciano jedną religię, w tym wypadku chrześcijaństwo, zastąpić „świecką religią”, czyli socjalistyczną ideologią podszytą patriotyczną demagogią.

W grudniu 1958 roku władze wyraziły zgodę na otwarcie w Pile ośrodka dyskusyjnego Stowarzyszenia PAX¹⁷, które miało skupiać tak zwanych postę-

¹⁴ Towarzystwu Szkół Świeckich (TSS) – organizacja społeczna powstała w 1957 roku w Warszawie. Cele było krzewienie świeckiego wychowania. W praktyce władze PRL wykorzystywały TSS do krzewienia idei socjalistycznej pedagogiki wśród dzieci, młodzieży, rodziców i nauczycieli. W 1969 TSS połączyło się ze Stowarzyszeniem Ateistów i Wolnomyślicieli, tworząc Towarzystwo Krzewienia Kultury Świeckiej. Po transformacji ustrojowej TKKS przekształciło się w Towarzystwo Kultury Świeckiej im. Tadeusza Kotarbińskiego.

¹⁵ Stowarzyszenie Ateistów i Wolnomyślicieli (SAiW) – organizacja społeczna założona w 1957 roku w celu aktywnego uczestnictwa w procesie laicyzacji społeczeństwa polskiego, w popularyzowaniu wiedzy o religii, tworzeniu świeckiej etyki, a także w propagowaniu racjonalistycznego i materialistycznego poglądu na świat. Organizacja była wspierana przez władze partyjne PRL do walki z Kościołem. W 1969 roku SAiW zostało połączone z TSS w Towarzystwo Krzewienia Kultury Świeckiej.

¹⁶ Archiwum Państwowe w Poznaniu oddział Piła (APPoP), Komitet Wojewódzki (KW) PZPR w Pile, Informacje dotyczące pracy TKKS, TKKS Zarząd Wojewódzki w Pile, Dorobek i zadania, sygn. 346/401.

¹⁷ Stowarzyszenie „PAX” – organizacja świeckich katolików, która powstała w 1947

powych katolików pragnących włączyć chrześcijan w budowę socjalizmu w Polsce¹⁸. Oczywiście celem władzy było instrumentalne wykorzystanie organizacji PAX, aby z jej pomocą przeciągnąć na swoją stronę, jak najwięcej osób i odizolować ich od wpływów Kościoła.

Do walki z klerykalizmem włączył się także Miejski Ośrodek Propagandy Partyjnej (MOPP), a przy KM PZPR otwarto Wieczorową Szkołę Ateizmu Naukowego (WSAN). W ramach WSAN powstało koło naukowe ateizmu oraz koło filozofii marksistowskiej. W kursach wzięło udział aż 785 osób, które realizowały zagadnienia związane z pracą ideowo-polityczną, walką z wrogą propagandą, kształtowaniem socjalistycznej świadomości i aktywności oraz przeciwdziałanie zagrożeniu ze strony Kościoła. Podobne zajęcia prowadzono w Wieczorowej Szkole Aktywu Partyjnego oraz filii Wieczorowego Uniwersytetu Marksizmu i Leninizmu, która działał na terenie miasta od 1962 roku. W pracę nad lansowaniem antyklerykalnej myśli oraz propagowanie materialistycznego światopoglądu zaangażowali się pracownicy Instytutu Zachodniego z Poznaniu, którzy prowadzili zajęcia w Pile oraz wykładowcy Oficerskiej Szkoły Samochodowej (od 1967 roku Wyższej Oficerskiej Szkoły Samochodowej) w Pile, Szkoły Podoficerskiej MO, oficerowie polityczni Wojska Polskiego, a także członkowie Stowarzyszenia Ateistów i Wolnomyślicieli¹⁹.

Usunięcie religii ze szkół na terenie miasta

Kolejnym posunięciem władz było ponowne usunięcie religii ze szkół wraz z symbolami religijnymi (krzyż). Od 1 września 1958 roku władze zakazały nauczania religii w szkołach na terenie miasta. Wydarzenie to spowodowało zatarg z rodzicami uczniów, który przerodził się w masowe protesty. Kierownictwo partii nie przypuszczało jaki rezonans społeczny wywoła ta decyzja. Do masowych protestów doszło na terenie Szkoły Podstawowej nr 1 przy ul. Buczka, Szkoły Podstawowej nr 6 w gromadzie Koszyce i w Szkole Podstawowej nr 7 przy ul. Bohaterów Stalingradu (obecnie al. Wojska Polskiego).

Początkiem zajęć były wydarzenia z 3 lub 6 września w SP nr 1. Rodzice kierowani przez Florentynę Szumną wtargnęli do szkoły, próbując zawiesić

roku. Jej założycielem był Bolesław Piasecki. W organizacji działali ludzie o poglądach katolickich i nacjonalistycznych akceptujących socjalistyczne przemiany w powojennej Polsce, których władze PRL wykorzystywały do walki z Kościołem katolickim. Obecnie Stowarzyszenie „PAX” działa pod nazwą Katolickie Stowarzyszenie Civitas Christiana.

¹⁸ APP, KM PZPR w Pile, Protokół z posiedzenia Egzekutywy KM PZPR w Pile z 18 XII 1958 r., sygn. 45.

¹⁹ APP, KM PZPR w Pile, Protokół z posiedzenia Egzekutywy KM PZPR w Pile z 17 IX 1959 r., sygn. 47. KP PZPR Piła-Trzcianka, Protokół z posiedzenia Plenum KP PZPR Piła-Trzcianka z 15 II 1968 r., sygn. 9.

krzyż i żądali wprowadzenia nauki religii. Grupa ta liczyła 50 osób. Kierownik szkoły próbował załagodzić cały spór aby nie doszło do niekontrolowanych ekscesów. Po tym incydencie rodzice rozeszli się do domów. Księża stanęli po stronie rodziców, co leżało również w ich interesie. W kościołach podczas mszy o. Tabor i ks. Józef Grzywaczewski apelowali do wiernych, aby poprzez dzieci wymusili na władzach przywrócenie zajęć religii w szkołach.

Kilka dni później rodzice powrócili pod budynek SP nr 1 w liczbie 200 osób i zajęli szkolne boisko, gdzie ponownie domagali się przywrócenia lekcji religii. Wspólnie napisali pisma do Inspektoratu Oświaty, Prezydium MRN, Kuratorium Oświaty oraz Ministerstwa Edukacji Narodowej. Z władzami rozmawiała delegacja rodziców, wspierana przez księży z parafii św. Rodziny. Podobne zajścia miały miejsce jeszcze w innych szkołach podstawowych. 8 września w SP nr 7 doszło do rozruchów, gdy o godzinie 13.00 do placówki wtargnęła 100 osobowa grupa rodziców. Domagali się przywrócenia zajęć z religii. W tym samym czasie w SP nr 6 na Koszycach 50 osobowa grupa rodziców przybyła z podobnymi żądaniami. W SP nr 3 dyrekcja została zmuszona do rozmowy na temat nauki religii z 25 osobową grupą rodziców. Na spotkania z rodzicami przybyli przedstawiciele Wydziału Oświaty MRN aby uspokoić rodziców i zneutralizować wszelkie protesty. 17 września w SP nr 2 na boisku szkolnym o godzinie 17.00 zebrała się 50 osobowa grupa rodziców, która zbierała podpisy w sprawie przywrócenia nauki religii w szkołach publicznych. 10 dni później grupa 15 kobiet przybyła do gmachu Prezydium MRN i domagała się rozmowy z Kuratorem Oświaty. W skład delegacji protestujących kobiet weszły: Eugenia Juchtowicz, Olga Bołtryk, Pelagia Kula i Irena Nowak. Udało im się spotkać z przewodniczącym PMRN, ponieważ Kurator był nieobecny. Wydarzenia te zaskoczyły i przerażyły władze miejskie. Dlatego obiecano mieszkańcom, że ich żądania zostaną przekazane władzom zwierzchnim²⁰. Oczywiście nikt nie chciał realizować postulatów rodziców, próbowano wyciszyć wszelkie protesty.

Podczas zebrania plenarnego KM PZPR w Pile w dniu 14 stycznia 1959 roku kierownictwo partii opowiedziało się za zwalczaniem religii w szkołach i nieustępowaniu mieszkańcom. Polityce antyklerykalnej sprzeciwił się tylko jeden działacz partyjny, był to Franciszek Zakrzewski. Za swoje kontrowersyjne wypowiedzi został usunięty z Egzekutywy. Był to przykład człowieka o prawdziwie lewicowych poglądach, wolnych od nietolerancji i uprzedzeń. Za swoją szczerość i uczciwość zapłacił degradacją w hierarchii partyjnej. Władza ustaliła, że usunięcie religii ze szkół jest przejawem tolerancji wyznaniowej. Poza

²⁰ APP, KM PZPR w Pile, Informacje Inspektoratu Oświaty dotyczące nauki religii w szkołach podstawowych Piły oraz działalności kleru – 28 I 1960, sygn. 48.

tym gospodarzem szkół jest państwo, a nie Kościół. Postanowiono przyjrzeć się pracownikom szkoły i ustalić jaki jest ich stosunek do religii oraz rejestrować wszelkie incydenty i wyciągać odpowiednie konsekwencje²¹.

W wyniku działań rodziców religia pozostała w siedmiu szkołach podstawowych, jedynie kierownictwo SP nr 8 usunęło religię ze swych murów. Władza nie poddawała się i cały czas dążyła do stworzenia świeckich placówek oświaty. Dlatego zażądały od władz kościelnych, aby w szkołach katechезę prowadziły osoby świeckie. W praktyce nie udało się tego zastosować. Nadal, obok świeckich katechetek (Wanda Mańkowska, Renata Michalis, Iza Lipicka), pracowali księża²².

W 1959 roku Ks. Józef Grzywaczewski został oskarżony o gwałt na dwóch uczennicach: Elżbiecie Zielińskiej i Ewie Kaufka. Gdy informacje o zdarzeniach dotarły do władz, próbowano ten czyn wyolbrzymić i wykorzystać do walki z klerem. Skandal, który wybuch w mieście, zamiast skompromitować Kościół, uderzył we władze. Wiele osób nie uwierzyło w podawane zarzuty, uważając, że była to prowokacja. Sam ksiądz także wszystkiemu zaprzeczał. Podczas procesu, który odbywał się w mieście, wiele starszych kobiet demonstrowało przed sądem w obronie księdza. Dlatego władze kościelne, aby wyciszyć sprawę przeniosły ks. J. Grzywaczewskiego²³.

Religię w szkołach udało się utrzymać do końca roku szkolnego 1960/1961. 15 lipca 1961 roku Sejm PRL uchwalił nową ustawę o systemie oświaty i wychowania, która mówiła wprost, że placówki oświatowo-wychowawcze są instytucjami świeckimi, wolnymi od nauki religii. Od nowego roku szkolnego zajęcia z religii były prowadzone w salkach katechetycznych i prywatnych mieszkaniach. Jednakże władze nadal interesowały się kto, gdzie i dla kogo prowadził zajęcia katechetyczne. Domagano się od władz kościelnych, aby formalnie rejestrowała punkty katechetyczne. W tym czasie były trzy punkty, w których prowadzono zajęcia z religii. Pierwszy to plebania parafii św. Rodzi-

²¹ APP, KM PZPR w Pile, Protokół z posiedzenia Plenarnego KM PZPR w Pile z 14 I 1959 r., sygn. 13.

²² Zajęcia z religii w szkołach podstawowych prowadzili: SP nr 1 – ks. Popławski i Joanna Gruzińska w liczbie 44 godzin, SP nr 2 – o. Lesław Tabor w liczbie 37 godz., SP nr 3 – Wanda Mańkowska w liczbie 32 godz., SP nr 4 – Renata Michalis w liczbie 33 godz., SP nr 5 – Iza Lipicka (tylko w klasach 1-3 w liczbie 18 godz.), SP nr 6 – Iza Lipicka w liczbie 13 godz., SP nr 7 – ks. Zamiatąła w liczbie 39 godz., APP, KM PZPR w Pile, Informacje Inspektoratu Oświaty dotyczące nauki religii w szkołach podstawowych Piły oraz działalności kleru z 28 I 1960 r., sygn. 48.

²³ APP, KM PZPR w Pile, Informacje Inspektoratu Oświaty dotyczące nauki religii w szkołach podstawowych Piły oraz działalności kleru z 28 I 1960 r., sygn. 48.

ny, drugi to budynek dawnej pastorówki oraz prywatny dom w gromadzie Koszyce²⁴.

W czasie zebrania Egzekutywy KP PZPR w Pile-Trzciance, I sekretarz Edward Zimmer powiedział wprost: „na skutek negatywnego stosunku kleru do zarządzeń władz państwowych musimy zastosować bardziej ostrzejsze formy, aby byli oni przekonani, że w praworządym państwie inaczej być nie może”. To pokazuje jednoznacznie, że choć władza usunęła religię ze szkół, to nadal chce prowadzić wojnę przeciw Kościołowi i utrudniać mu funkcjonowanie. Odebrano budynek pastorówki, aby nie mogły się tam odbywać zajęcia z religii. Próbowano także zająć dom parafialny przy ul. Więźniów Politycznych. Władze partyjne domagały się od liderów organizacji młodzieżowych (ZMS i ZHP), aby robiły jak najwięcej w celu odciążenia dzieci i młodzieży od Kościoła²⁵.

Władza miała również problem szerszej natury, ponieważ jej antyklerykalne posunięcia budziły niezadowolenie wśród znacznej liczby mieszkańców miasta, a usunięcie religii ze szkół tylko go pogłębiło. Ponadto pojawił się protest uczniów Zespołu Szkół Zawodowych, którzy domagali się przywrócenia katechezy w swoje szkole. Rodzice dużej części młodzieży byli oburzeni brakiem religii w szkołach i bardzo poważnie odnosili się do nauki religii na plebanii. Przy kościele pod wezwaniem św. Rodziny odbywały się regularnie wywiadówki, które wywoływały „wściekłość” w kierownictwie partii. Doszło nawet do pobicia uczniów niechodzących na religię przez swoich kolegów. Często dzieci lub młodzież, która nie brała udziału w praktykach religijnych była wykluczana z życia towarzyskiego przez swoich rówieśników²⁶. W ten sposób tworzyła się niezdrowa atmosfera wśród najmłodszych mieszkańców.

Władza była konsekwentna w polityce antykościelnej, dlatego uchwaliła: zakaz pielgrzymek, skrócenie tras procesji, likwidację kaplicy w Szpitalu Miejskim, usunięcie krzyży z urzędów i instytucji państwowych, a także dalsze działania na rzecz przejmowania mienia poniemieckiego, które było w rękach Kościoła (domy parafialne i inne nieruchomości)²⁷.

Celem i narzędziem w walce z Kościołem miała być także szkoła poprzez działania nauczycieli. Tu władza natrafiła na duży problem, ponieważ jak wyni-

²⁴ APP, KP PZPR Piła-Trzcianka, Protokół z posiedzenia Egzekutywy KP PZPR Piła-Trzcianka z 20 X 1961 r., sygn. 52.

²⁵ APP, KP PZPR Piła-Trzcianka, Protokół z posiedzenia Egzekutywy KP PZPR Piła-Trzcianka z 20 X 1961 r., sygn. 52. Protokół z posiedzenia Egzekutywy KP PZPR Piła-Trzcianka z 30 XII 1962 r., sygn. 56.

²⁶ APP, KP PZPR Piła-Trzcianka, Protokół posiedzenia Egzekutywy KP PZPR Piła-Trzcianka z 30 XII 1962 r., sygn. 56.

²⁷ APP, KM PZPR w Pile, Protokół z posiedzenia Egzekutywy KM PZPR w Pile z 30 XII 1962, sygn. 56.

kało z ankiet, aż 55% pedagogów uważało się za praktykujących katolików, 21,2% za rzadko lub niepraktykujących katolików, 1,5% za niezdecydowanych, a tylko 15,6% określało się jako osoby niewierzące. Na 278 nauczycieli pracujących w Pile w 1962 roku tylko 48 należało do PZPR. Pocieszające dla władzy było to, że za religią w szkołach deklarowało się 8,8% nauczycieli, a aż 88% było za jej usunięciem. Trudno ocenić prawdziwość tych danych. Na ile odpowiedzi ankietowanych nauczycieli były prawdziwe, a na ile wynikały ze strachu przed represjami ze strony władz. Zemsta rządzących nie była czymś odległym, ponieważ środowisko oświaty знаło kilka przykładów osób represjonowanych za prokościelne postawy. Przykładem może tu być przypadek J. Wojtyńskiego, który był ukarany dyscyplinarnie za wyrażenie zgody na modlitwę na terenie szkoły nr 2, czy przeniesienie dyscyplinarne ze szkoły nr 6 do szkoły nr 3 pani Lucyny Kozłowskiej za przychylność wobec Kościoła²⁸.

Tego typu działania władza prowadziła do końca rządów Władysława Gomułki. Po grudniu 1970 roku, kiedy stery władzy przejął Edward Gierek, nastąpiła normalizacja. Poza utrudnianiem działalności duszpasterskiej księżom, walka nie przyniosła żadnych sukcesów władzy. Działania te tylko zbliżyły ludzi do Kościoła. Nie udało się odciągnąć ludzi dojrzałych ani dzieci od uczestnictwa w praktykach religijnych i zbudować świeckiego społeczeństwa.

Dowodem na to było olbrzymie zaangażowanie mieszkańców w życie religijne miasta. Większość ludzi zawierała śluby kościelne, chrzcila dzieci, posyłała je na lekcje religii w szkole i poza nią, przystępowała do pierwszej komunii i bierzmowania, brała udział w naukach przedmażeńskich oraz procesjach kościelnych. Choć władza agitowała za świeckością życia publicznego oraz próbowała zniechęcić ludzi do chodzenia na msze, nie odniosła żadnych sukcesów. Poza tym wielu działaczy PZPR okazało się hipokrytami, ponieważ sami uczestniczyli w tradycyjnych obrzędach kościelnych. Chodzili do kościoła na msze, chrzcili dzieci, zawierali śluby kościelne, a w przypadku śmierci któregoś z członków rodzin wzywali księdza. Ten dualizm postaw, jaki prezentowało wielu działaczy PZPR, osłabiał politykę antyklerykalną. Władze próbowały dbać o „czystość ideologiczną” w swoich szeregach i pokazowo karały swoich członków, którzy wyłamywali się z polityki antykościelnej. Jednym z ukaranych był Stefan Kowalski, przewodniczący Zarządu Miejskiego ZMS w Pile, który zawarł ślub kościelny. Za ten czyn został usunięty z KP PZPR w Pile-Trzciance²⁹.

²⁸ APP, KM PZPR w Pile, Protokół z posiedzenia Egzekutywy KM PZPR w Pile z 23 VIII 1962, sygn. 55.

²⁹ APP, KP PZPR Piła-Trzcianka, Protokół z posiedzenia Plenum KP PZPR Piła-Trzcianka z 6 IX 1966 r., sygn. 7.

Mieszkańcy Piły, należący w latach 1957-1972 do parafii św. Antoniego czynnie i jawnie praktykowali swoje przekonania religijne w sposób masowy co ilustruje tabela 1.

Tabela 1. Działalność duszpasterska parafii św. Antoniego w latach 1957-1972

LATA	CHRZTY	I KOMUNIE	BIERZMOWANIA	ŚLUBY
1957	361	261	-	100
1958	372	230	-	81
1959	-	-	-	-
1960	274	231	-	78
1961	-	-	-	-
1962	-	-	-	-
1963	-	-	-	-
1964	-	-	-	-
1965	-	-	-	-
1966	220	341	-	81
1967	253	298	-	80
1968	242	274	-	100
1969	231	270	-	100
1970	230	212	-	99
1971	237	207	-	115
1972	265	201	-	104

Źródło: ADK-K, Parafia św. Antoniego w Pile, Kwestionariusze za lata 1957, 1958, 1960, sygn. LP-4. Sprawozdania duszpasterskie z lat: 1966, 1967, 1968, 1969, 1970, 1971, 1972, sygn. LP-12.

Podobnie sytuacja wyglądała w parafii pod wezwaniem św. Rodziny co ukazuje tabela nr 2.

Tabela 2. Działalność duszpasterska parafii św. Rodziny w latach 1957-1972

LATA	CHRZTY	I KOMUNIE	BIERZMOWANIA	ŚLUBY
1957	660	480	-	146
1958	550	740	1555	87
1959	-	-	-	-
1960	398	598	-	124
1961	-	-	-	-
1962	-	-	-	-
1963	-	-	-	-
1964	-	-	-	-
1965	-	-	-	-
1966	406	612	591	135
1967	413	584	975	147
1968	448	483	-	189
1969	481	493	-	140
1970	477	551	579	218
1971	600	528	451	213
1972	625	538	-	247

Źródło: ADK-K, Parafia św. Rodziny w Pile, Kwestionariusz za lata 1957, 1958, 1960. Sprawozdania duszpasterski z lat 1966, 1967, 1968, 1969, 1970, 1971, 1972, sygn. LP-5.

Tak samo oficjalnie w latach 1957-1972 mieszkańcy brali udział we wszystkich głównych świątach i uroczystościach kościelnych na terenie miasta. Przykładem mogą tu być rekolekcje, które odbyły się między 19 a 27 marca 1960 roku, które zorganizowali ojcowie kapucyni. Rekolekcje prowadzili ojcowie Gustaw Tysiak i Marcin Hulek. Uroczystości zostały podzielone na trzy części, po cztery dni każda. Pierwsza część dotyczyła chłopców, druga dziewcząt, a trzecia matek. W tym samym roku, w październiku, kapucyni zorganizowali trzy dniowe uroczystości (27-29 października) ku czci Chrystusa Króla, w których wzięło udział około 400 młodych ludzi. W listopadzie odbyło się Triduum dla dzieci i młodzieży, podczas którego przybliżono sylwetki świętego Stanisława Kostki i Dominika Savio. Wzięło w nich udział 1 500 dzieci. Podobnie było w czasie uroczystości związanych z millenium chrztu Polski³⁰. Kościoły były pełne ludzi, na wszystkich mszach świętych, choć władza organizowała alternatywne świeckie imprezy, aby odciągnąć ludzi od Kościoła. Tak wielka frekwencja była czymś normalnym i władze w żaden sposób nie potrafiły odizolować mieszkańców od uczestnictwa w tych uroczystościach. W 1970 roku księża salezjanie zorganizowali w mieście „Tydzień Miłosierdzia” oraz akcje pod hasłem „Ratujmy Dzieci”. We mszy dla dzieci i młodzieży, które odbywały się dwa razy dziennie o godzinie 17 i 18 oraz nabożeństwie różańcowym o godzinie 19.00, uczestniczyło do 1 900 osób. Podczas mszy odbywała się zbiórka darów i pieniędzy dla potrzebujących. W ten sposób udało się zebrać 52 paczki i 3 126 złoty, które przekazano ubogim³¹. To kolejny przykład zaangażowanie osób w życie religijne, który pokazuje jak społeczeństwo było odporne (głuche) na propagandę antykościelną. Podobnie oczywiste i naturalne stało się to, że ludzie brali udział w kursach przedmałżeńskich, rekolekcjach adwentowych (Dni Maryjne), roratach dla dzieci i młodzieży szkolnej, tygodniach nabożeństw, adwencie dzieci chorych i jasełkach przy żłobie³². Wszystkie powyższe uroczystości odbywały się cyklicznie co roku i gromadziły rzesze uczestników.

W walce o budowę świeckiego społeczeństwa władza poniosła w kraju i na terenie Piły całkowitą klęskę. Znikomy był procent ludzi, którzy odwrócili się w tamtym okresie od Kościoła. Tradycja katolicka zwyciężyła z nowymi, narzucanymi wzorcami wychowania.

³⁰ ADK-K, Parafia św. Antoniego w Pile, Sprawozdanie z rekolekcji, Sprawozdanie duszpasterskie za czwarty kwartał 1960, sygn. LP-4. APP, KP PZPR Piła-Trzcianka, Protokół z posiedzenia Plenarnego KP PZPR Piła-Trzcianka z 27 VI 1966, sygn. 7.

³¹ Archiwum Salezjańskiej Inspektorii Piłskiej (ASIP) w Pile, Parafia św. Rodziny w Pile, Sprawozdanie z Tygodnia Miłosierdzia z 1970 roku, bez sygnatury.

³² ADK-K, Parafia św. Antoniego w Pile, Sprawozdanie duszpasterskie, sygn. LP-4.

Normalizacja stosunków Państwo-Kościół

Upadek Władysława Gomułki doprowadził do przejścia władzy przez nowego I sekretarza Edwarda Gierka. W ten sposób rozpoczął się nowy rozdział w historii relacji Państwo-Kościół. Nowym władzom zależało teraz nie na konfrontacji, ale na normalizacji stosunków. Ten nowy kurs wpłynął także na życie mieszkańców miasta. Bardzo ważnym czynnikiem w poprawie stosunków było uznanie w 1970 roku polskich granic państwowych przez Republikę Federalną Niemiec³³. Był to niewątpliwie wielki sukces polskiej powojennej dyplomacji i osobisty sukces W. Gomułki. Jego osoba może budzić wiele kontrowersji, ale uzyskanie gwarancji polskiej granicy zachodniej, potwierdzonej przez kanclerza Niemieckiej Republiki Federalnej Willi Brandta, było wielkim osiągnięciem i leżało w interesie Polski i Polaków. Dla Polaków nie miało znaczenia, jaki był charakter rządu, który tego dokonał, chociaż warto podkreślić, że było to ogromnym politycznym (narodowym i państwowym) sukcesem władz PRL. Wydarzenie to kończyło z poczuciem tymczasowości i dawało pewność i poczucie stabilności mieszkańcom Ziemi Zachodnich, w tym i Piły. Z punktu widzenia interesu narodowego, w tej konkretnej sytuacji, władze Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej zachowały się lepiej niż Episkopat. Ponieważ walczyły o utrzymanie przy Polsce ziem zachodnich, a tymczasem Kościół – wierny Watykanowi – nie potrafił przejść do polityki faktów dokonanych i zająć parafii na poniemieckich ziemiach, utrzymując tymczasowy zarząd. Analizując fakt, że Biuro Polityczne KC PZPR zależne było od władz w Moskwie, a Episkopat od dyktatu papieskiego z Watykanu, to władza, określana jako komunistyczna, wykazała się większym zaangażowaniem w działania na rzecz polskich gwarancji narodowych.

Po formalnym ratyfikowaniu, 15 maja 1972 roku, przez Bundestag³⁴ układu między PRL a RFN, z grudnia 1970 roku o uznaniu polskich granic, Watykan wydał 28 czerwca 1972 roku decyzję o regulacji organizacji kościelnej na polskich ziemiach północnych i zachodnich. Papież Paweł VI³⁵, bullą *Episcoporum*

³³ G. Wojman, *Organizacja Kościoła Katolickiego na Pomorzu Zachodnim i Ziemi Lubuskiej w latach 1945-1972*, s. 111-112.

³⁴ Bundestag (Izba Związku) – jedna z dwóch izb parlamentu RFN. Drugą izbą jest Bundesrat – Rada Związkowa. W Bundestagu zasiada ogólnopństwowa reprezentacja wybierana w wyborach powszechnych na terenie całej republik federalnej.

³⁵ Paweł VI – (Giovanni Battista Montini) urodzony 26 września 1897, a zmarł 6 sierpnia 1978 roku w Castel Gandolfo. Po ukończeniu nauki w seminarium w Brescii, kontynuował naukę w Kolegium Lombardzkim w Rzymie, Papieskim Uniwersytecie Gregoriańskim, Uniwersytecie Rzymski oraz Kościelnej Akademii Szlacheckiej. Studiował tam filozofie, prawo kanoniczne, literaturoznawstwo, a także dyplomację. Po zakończeniu edukacji piastował urząd arcybiskupa Mediolanu (1954-1963), a następnie urząd

Poloniae coitus, powołał nowe diecezje. Jedną z nich była diecezja gorzowska, i w niej znalazła się Piła³⁶.

Od zakończenia II wojny światowej niemiecki Kościół rzymsko-katolicki przeniósł siedzibę Wolnej Prałatury Pilskiej do Stellenhofen koło Augsburga. Na jej czele stał wikariusz kapitularny Wilhelm Volkmann wraz z czterema członkami konsystorium. Decyzja Watykanu spotkała się z protestem przebywającego na wygnaniu biskupa Heinricha Marii Jansena³⁷, ale był to tylko głos rozpaczy, który nie mógł niczego zmienić. Dalsza działalność Wolnej Prałatury Pilskiej była już bezcelowa i dlatego została zlikwidowana. W momencie ustanowienia stałej administracji księdzem dziekanem Dekanatu pilskiego był ks. Jan Cybulski. Parafią pod wezwaniem św. Rodziny kierował ks. proboszcz Zdzisław Weder, a w kościele pod wezwaniem św. Antoniego proboszczem był o. Łukasz Sokołowski³⁸.

Jeszcze zanim powstała stała administracja kościelna w Pile, doszło do poprawy stosunków z władzą. Przykładem tego było przywrócenie własności Kościołowi katolickiemu. W ręce Kościoła powróciła nieruchomość (pełniąca funkcję domu zakonnego dla Sióstr Służebnic) z ogrodem przy ul. Browarnej, kościół filialny (zwany kościołem szkolnym) przy ul. Browarnej, cmentarz przy ul. Mireckiego oraz szereg gruntów wokół Piły wraz z kościołem filialnym w gromadzie Motylewo. Za utracony ogród, dom parafialny oraz ruiny kościoła św. Jana Chrzciciela, Kościół otrzymał ziemię oraz zgodę władz na budowę nowego kościoła parafialnego na osiedlu Górne. Władzę w miejsce ruin kościoła postanowiły wybudować nowoczesny hotel³⁹.

W celu formalnego uregulowania spraw własności władze świeckie wezwały ojca Łukasza Sokołowskiego z parafii św. Antoniego i ks. Jana Cybulskiego z parafii św. Rodziny, do siedziby Wydziału do Spraw Wyznań w Poznaniu, gdzie duchowni otrzymali dokumenty potwierdzające przekazanie nieruchomości przez WRN parafiom katolickim. Urzędnicy i funkcjonariusze partyjni przekazując nieruchomości powoływali się na ustawę z dnia 23 czerwca 1971 roku regulującą kwestie własności kościelnych⁴⁰.

papieski – przywódca państwa Watykan (1963-1978).

³⁶ G. Wejman, op. cit., s. 120; J. Żaryn, op.cit., s. 297-301.

³⁷ K. Czerwiński, *Likwidacja Prałatury Pilskiej*, „Ziemia Nadnotecka” 1972, R XII, nr 8 (137), s. 2.

³⁸ ADK-K, Parafia św. Rodziny w Pile, Sprawozdanie duszpasterskie za rok 1972, sygn. LP-5. Parafia św. Antoniego w Pile, Sprawozdanie duszpasterskie za rok 1972, sygn. LP-12.

³⁹ ADK-K, Parafia św. Rodziny w Pile, Pismo o przywrócenie własności z 3 III 1971 r., sygn. LP-12.

⁴⁰ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej oddział Poznań (AIPNoP), Urząd Woje-

Podsumowanie

W ten sposób zakończył się czas walki władz z Kościołem i rozpoczął się okres koegzystencji między instytucjami świeckimi i religijnymi. Władzy zależało, aby Kościół katolicki utworzył stałą administrację w celu utrwalenia polskości ziem zachodnich, w tym także Piły, co było korzystne dla władz i mieszkańców miasta. Zakończył się również kolejny okres walki między Kościołem a Państwem o wpływy w społeczeństwie. W wyniku tej konfrontacji władze ponosiły więcej strat niż korzyści. Nie udało im się zbudować świeckiego społeczeństwa wolnego od wpływów katolicyzmu. Ideologia socjalistyczna nie zastąpiła religii. Skutek był odwrotny od zamierzonego. Ludność zbliżyła się do Kościoła, a funkcjonariusze aparatu partyjnego i służb mundurowych potajemnie i jawnie chrzcili swoje dzieci oraz zawierali kościelne związki małżeńskie, co ukazuje, z jaką niekonsekwencją prowadzono walkę o „rząd dusz”. Usunięcie religii ze szkół doprowadziło do tego, że dzieci i młodzież chętniej uczęszczały na katechezę, które odbywały się przy parafiach poza kontrolą władzy. Kościół katolicki cieszył się autorytetem większości mieszkańców Piły, a walka z nim kompromitowała władze w oczach społeczeństwa. Normalizacja stosunków i uregulowanie kwestii dotyczących spraw majątkowych zakończyło kolejny rozdział w relacjach Państwo-Kościół. Największą tragedią wynikającą z tego konfliktu dla mieszkańców miasta była utrata pomnika polskości, jakim był kościół pod wezwaniem św. Jana Chrzciciela.

The Relationship Between the Authorities and the Catholic Church in Pila in the Years 1956-1972

Streszczenie

W artykule „Relacje między władzą a Kościołem katolickim w Pile w latach 1956-1972” autor ukazuje stosunki panujące między władzami partyjno-państwowymi a hierarchią kościelną – od październikowego przełomu, w wyniku którego do władzy doszedł Władysław Gomułka i zakończyła się epoka stalinizmu. Co doprowadziło do odprężenie

Abstract

In the article „The Relationship Between the Authorities and the Catholic Church in Pila in the Years 1956-1972” the author reveals the prevailing relations between the party-state authorities and the church hierarchy. Since the turn of October which resulted with Władysław Gomułka coming into power, the era of Stalinism came to an end. It led to easing

wódzki (UW) w Pile, Wydział do Spraw Wyznań, Pismo PWRN i RN w Poznaniu, Wydział do Spraw Wyznań z 3 XII 1971 r., sygn. 65/41/CD/1; UW w Pile, WdSW, Wezwanie z 1 XII 1971 dla ks. J. Cybulskiego do WdSW w związku z przekazaniem nieruchomości, sygn. 65/39/CD/1.

w stosunkach państwo-Kościół czego symbolem był powrót religii do szkół. Przemiany te także dotarły do grodu Staszica.

Następnie zostało ukazane odejście od liberalnej polityki wobec Kościoła, co miało także swój oddźwięk w Pile. Doprowadzono do usunięcia religii ze szkół, odbierania kościelnych nieruchomości, czy nakładania absurdalnych podatków i kar finansowych za nielegalne, zdaniem władz, procesje i inne publiczne praktyki religijne. Rozpoczęto ateizację społeczeństwa poprzez prowadzenie różnego rodzaju kursów i szkoleń związanych z materialistyczną wizją świata.

Polityka ta była prowadzona do samego końca rządów W. Gomułki i nie przyniosła zamierzonych rezultatów, ponieważ większość mieszkańców Piły, a także członków Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej uczestniczyła w praktykach religijnych.

Artykuł kończą wydarzenia roku 1972, kiedy to na Ziemiach Zachodnich i Północnych powstała stała administracja kościelna, a pilski dekanat stał się częścią Diecezji Gorzowskiej. Związane było to także z normalizacją stosunków państwo-Kościół, co zaowocowało przekazaniem przez Wydział do Spraw Wyznań Wojewódzkiej Rady Narodowej w Poznaniu dokumentów potwierdzających posiadane nieruchomości obu katolickich parafii w Pile.

the relations between the state and the Church which the return of religion to schools became the symbol of. These changes also reached the town of Pila.

Then moving away from liberal policy of the Church which also echoed in Pila has been shown. Religion was removed from schools, church property was taken away and absurd taxes and financial penalties were given for illegal, according to the authorities, processions and other public religious practices.

Atheisation of society was introduced by organizing various types of courses and trainings related to the materialistic view of the world.

This policy was pursued to the end of the rule of W. Gomułka and did not produce the intended results, as most residents of Pila, as well as members of the Polish United Workers' Party had participated in religious practices.

The article ends with the events in 1972 when on the Western and Northern Territories a permanent church administration was established and deanery of Pila became part of the Diocese of Gorzow. This was related to the normalization of relations between the state and the Church, which resulted in the transfer of formal documents confirming ownership of properties of both Catholic parishes in Pila made by the Department for Religious Affairs of the Provincial Council in Poznan.

Słowa kluczowe

Polityka, kościół, partia, ateizm

Keywords

Policy, church, party, atheism

Bibliografia**Źródła archiwalne:**

Archiwum Państwowe w Poznaniu oddział w Pile

Zespół akt:

Miejska Rada Narodowa w Pile

Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Pile

Archiwum Państwowe w Poznaniu

Zespoły akt:

Komitet Miejski Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Pile 1948-1965

Komitet Powiatowy Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej Piła-Trzcianka 1965-1975

Zarząd Miejski Związku Młodzieży Socjalistycznej w Pile 1957-1975

Archiwum Salezjańskiej Inspektorii Pilskiej w Pile

Zespół akt:

Parafia św. Rodziny w Pile

Archiwum Diecezji Koszalińsko-Kołobrzesckiej w Koszalinie

Zespoły akt:

Parafia św. Antoniego w Pile

Parafia św. Rodziny w Pile

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej oddział Poznań

Wydział do Spraw Wyznań

Źródła drukowane

Czasopismo

„Ziemia Nadnotecka”

Czerwiński K., *Likwidacja Prałatury Pilskiej*, „Ziemia Nadnotecka” 1972, R XII, nr 8 (137).

Opracowania i artykuły:

Choniawka A., *Działalność Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w regionie pilskim 1948-1974*. [w:] „Rocznik Nadnotecki”, 1986-1987, T. XVII/XVIII.

Dominiczak H., *Organy bezpieczeństwa PRL w walce z Kościołem katolickim, 1944-1990*, Warszawa 2000.

Jankowiak S., *Ziemie Zachodnie i Północne w stosunkach państwo-Kościół w Polsce w latach 1945-1956*, [w:] *Między komunizmem a integracją. Społeczeństwo i kościoły Europy Środkowej*, pod red. K. Kowalczyk, A. Kubaj, R. Wróblewski, Tuchów 2001.

Pietrzykowski J., *Obecność Salezjanów Inspektorii św. Stanisława Kostki na Ziemiach Odzyskanych w latach 1945-1952*, Kutno 1990.

Wejman G., *Organizacja Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim i ziemi lubuskiej w latach 1945-1972*, Szczecin 2007.

Żaryn J., *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944-1989)*, Warszawa 2003.

Zbigniew Danielewicz¹

Elusiveness of safety in the Age of Anxiety. Is it worth pursuing?

When William H. Auden coined the term „The Age of Anxiety” shortly after WWII, other men of letters eagerly picked it up². It seemed to express the gloomy mood of the era, the post-war Zeitgeist. However, even before that – also in the aftermath of a World War, but the first one – William B. Yeats had written „The Second Coming”, a poem that opens with these lines:

*Turning and turning in the widening gyre
The falcon cannot hear the falconer;
Things fall apart; the centre cannot hold*

The opening lines of Yeats’ poem may serve as a motto for two counts. Firstly, it sheds some light on the methodology of this paper – it’s a „bird’s-eye view” methodology of analysing problems in search of the bigger picture: the historic and present elusiveness of safety and the ambiguity of its value. Secondly, it leads straightforwardly to the very characteristics of the present-day situation in the western world with regard to safety and security issues. Yeats evokes a vivid picture: the gyre like a whirlpool swallows things that finally fall apart, the bonds break. In other words, the lines reflecting the aftermath of the Great War draw a sketch of a fundamental crisis of western culture and civilization. It is a crisis of its axiological core. Although the phrase „culture crisis” may sound rather theoretical and innocent, when translated into the lives of individuals and their families, seen from a bottom-up perspective, it speaks volumes about anxiety and insecurity.

In what follows, apart from investigating the afore-mentioned issue of the dubiousness of safety, I am going to take up the question whether the „culture crisis” generates insecurity in our „Age of Anxiety”. Despite countless and elaborate actions we undertake to change this status quo, anxiety seems to be still thriving in our day and age. Despite the historical decline of violence in public life, despite extended average life expectancy, despite the welfare and well-being of western societies, anxiety is alive and kicking. A quick Google check brings hun-

¹ **dr hab. Zbigniew Danielewicz, prof. PK** – Politechnika Koszalińska.

² Thus William H. Auden titled his book-length poem (1944-1946), and then Leonard Bernstein his symphony. Next a film director Woody Allen and psychologist Rollo May picked up the term.

dreds of millions hits for „anxiety”, „fear” or „apocalypse”. The interest is soaring and mirrors the changing moods very well³. It seems that back in the post-war period the term reflected the mood equally adequately. The war was gone but the aftertaste of dread and disquiet stayed there. In fact there were some much earlier precursors of the age of anxiety, starting with Sören Kierkegaard and Frederich Nietzsche. Interestingly enough, they both wrote in 19th C., at a time of the triumphant march of progress in science and technology, industry and agriculture, social welfare and healthcare. Indeed, as Zygmunt Bauman reveals the intentions behind the progress, „Modernity was to be the great leap forward: away from that fear and into a world free of blind and impermeable fate – that greenhouse of fears⁴”.

Karl Jaspers was another author struck by WWI atrocities. In his slightly forgotten work „The Man in Modern Age” (1933), he aptly scrutinized the mood and indicated its possible roots. For Jaspers „One of the most notable characteristics of our day is a progressive and irremediable loss of substance. (...) Everything has become questionable; the substance of everything is”. Imminent then „seems the collapse of that which for millenniums has constituted man’s universe”. Given the experience of such a crisis of culture, anxiety ensues almost naturally. Intense dread of life, that „modern man’s sinister companion”, attaches itself to every sphere of life⁵.

Jaspers and Yeats both imply a similar thing: the very substance and structure of the base of culture and civilization seem to have been shattered, weakened and threatened, everything has become debatable and relativised. A more contemporary voice of Z. Bauman, who coined the phrase „Liquid modernity”, sounds quite similar. The liquidity he is talking about is a metaphor for the nature of our times: the liquid and unreliable present as opposed to the solid and dependable past. In his opinion the ongoing processes of disintegration of social networks and bonds, the falling apart of agencies designed to promote human cooperation, and degeneration of authorities and approved codes of conduct are often scented „with a good deal of anxiety”⁶. Actually, the scent is strong enough to create a „climate of fear” (Wole Soyinka) or even the whole „culture of fear”⁷.

³ 166 m hits for “Anxiety, 480 m for „fear”, and for „apocalypse” 87.5 m (interestingly some 3 years ago anxiety gave out only 40m). Cf. J. Le Doux, *Anxious. The Modern Mind in the Age of Anxiety*, Miejsce wydania 2015, p. 5-7.

⁴ Z. Bauman, *Liquid Fear*, Cambridge 2006, p. 2.

⁵ K. Jaspers, *The Man in Modern Age*, trans. E and C Paul, London 1933, p. 62-63, 79-80, 82.

⁶ Z. Bauman, *Liquid Modernity*, Cambridge 2006, p. 14.

⁷ The works that set the pace of discussion and fueled its flame in recent years include: W. Soyinka, *Climate of Fear. The Quest for Dignity in a Dehumanized World*, Random

What Nietzsche, Kierkegaard, Jaspers, Yeats, Auden and Bauman and many other contemporary adherents of „the culture of fear” thesis try to express is that for the past few generations we have been dealing with emerging threats to something we could call, after Anthony Giddens, *ontological security*⁸. This applies not only to individuals but also, indirectly, to their communities. It concerns „a person’s fundamental sense of safety in the world, and includes a basic trust to other people⁹”. That kind of security is so deeply rooted, and so obviously necessary to life, that we won’t be aware of its existence until it is threatened. It is just like air: invisible, transparent and odourless, but only a momentary lack of it proves fatal. The „air of ontological security” within cultures and societies is positively indispensable to their survival, it appears that it is getting thinner and thinner. The threats to „ontological security” of culture as a whole are ominously unobtrusive and can easily be overlooked.

On the other hand though, many consider the aforementioned prophets of doom as too pessimistic. Things can’t be that murky. They exaggerate with all that pessimism. Mind you, in this part of the world we have had unprecedented seven decades of peace and – for most of the time – prosperity. We are rather well fed and clothed, have shelters, and don’t die of violent deaths. Comfort and pleasure is often our daily share. No wonder then, that there are reliable authors who provide evidence to convince us that we live in good, if not best the times ever.

House 2005; F. Furedi’s, *Culture of Fear. Risk-taking and the Morality of Low Expectation*, London New York 2002; D. Moïsi’s, *Geopolitics of Emotions. How the Cultures of Fear, Humiliation, and Hope are Reshaping the World*, Anchor Books, 2010; D. Gardner’s, *The Science of Fear. How the Culture of fear Manipulates Your Brain*, Plume. Penguin Group, 2009, B. Glassner’s, *The Culture of Fear. Why Americans are Afraid of the Wrong Things: Crime, Drugs, Minorities, Teen Moms, Killer Kids, Mutant Microbs, Plane Crushes, Road Rage and so many more*, Basic Books 2000.

⁸ Ontological security, explains A. Giddens „refers to the confidence that most human beings have in the continuity of their self-identity and in the constancy of the surrounding social and material environments of action”. As with the concept of trust, „a sense of reliability of persons and things” is basic to that kind of feeling of security. A. Giddens, *The Consequences of Modernity*, Cambridge, Polity Press 1990, p. 92.

⁹ C. Kinnvall, *Globalization and Religious Nationalism in India. The Search for Ontological Security*, London-New York 2006, p. 29-30. Catarina Kinnvall explains briefly that ontological security lies in the belief that the story being told (the general discourse or narration) is good, optimistic and rests on a firm ground. Ibid, p. 29. Similarly Douglas Rushkoff ascribes the existential gravity for making sense of it all to „big stories”. However the present ongoing collapse of big narration marks one of the key alarming characteristics of our culture. Cf.D. Rushkoff, *Present Shock. When Everything Happens Now*, New York 2013, p. 15-23.

Steven Pinker, one of the most prominent adherents of „safety times” thesis in the opening paragraph of his massive volume *The Better Angels of Our Nature* claims straightforwardly: „This book is about what may be the most important thing that has ever happened in human history. Believe it or not – and I know that most people do not – violence has declined over long stretches of time, and today we may be living in the most peaceable era in our species’ existence”¹⁰. Langsam aber sicher, as the Germans like to say, the level of violence has been dropping for tens of thousands of years. The inner demons of our wild nature have been giving way to the better angels of our nature, i.e. to the social and political gains of human civilization. If we interpret violence as the epitome of insecurity, we may read Pinker as talking about the decline of fear and threats and the growth of safety. He is aware that acceptance of his position is not easy and instead invites „scepticism, incredulity, and sometimes anger”. But he explains that we react that way because „Our cognitive faculties predispose us to believe that we live in violent times, especially when they are stoked by media that follow the watchword <if it bleeds, it leads> (...) No matter how small the percentage of violent deaths may be, in absolute numbers there will always be enough of them to fill the evening news, so people’s impressions of violence will be disconnected from the actual proportions”¹¹.

Seven peaceful decades are an outstanding phenomenon, and its results, every now and then, are reflected in research and public opinion polls. For instance, the White Book on the National Security of the Republic of Poland, issued by the auspices of the President of Poland in 2013, states that Poland’s condition of security, and the Poles’ feeling of safety are quite satisfactory¹².

All in all, it seems a bit of a paradox – the age of anxiety being concurrent with the age of peace and security. According to Z. Bauman people in developed countries „live undoubtedly in some of the most secure societies that ever existed. And yet, contrary to the <objective evidence> (it is us) who feel more threatened, insecure and frightened, more inclined to panic, and more passionate about everything related to security and safety than people of most societies on record. This is the puzzle that needs resolution”¹³. Indeed it does. The parallel presence of proofs for safety and its opposite help us notice a paradoxical mechanism at work in modern society: the more safety we experience, the less safe we feel. This

¹⁰ S. Pinker, *The better Angels of Our Nature* Pinker, Steven, *The Better Angels of Our Nature. A History of Violence and Humanity*, London 2011, p. 19.

¹¹ Ibid, p. 20.

¹² www.en.bbn.gov.pl/en/news/332,White-Book-on-National-Security-of-the-Republic-of-Poland.html (access 1.12.2015).

¹³ Z. Bauman, *Uncertainty and Other Liquid-Modern Fears*, in: J. Priban, T.D. Campbell (ed.), *Liquid Society and Its Law*, Ashgate Publishing Group, 2007, p. 17.

mechanism regards fear. Once fear appears among people, „it acquires its own momentum and needs hardly any attention to grow and spread¹⁴”. Nobody else but we ourselves are the scaremongers who spread fear by the very actions of counteracting it: when we encircle ourselves with walls, we change neighbours into burglars. At this very moment our risk valuation departs from its objective measure and we start preparing to fight nonexistent fears and neglect the real ones. „Public perceptions of risks – notes Anthony Giddens – are quite often at odds with reality”¹⁵.

And that is a vicious circle. That counterproductive procedure was already diagnosed in ancient times. Let us turn to an instance from classic sources: Plato’s dialogue *Gorgias*. It includes an inspiring conversation between Socrates and Callicles, a young and aspiring Athenian politician. Socrates asks Callicles if he thinks „that a man ought to make his chief ambition to prolong his life to the utmost limit, and spend it in the practice of the arts which constantly preserve us from danger – oratory, for example, which you advise me to cultivate as a protection in the law courts?”. Next, Socrates names some more possibly life-saving abilities: swimming, which saves people from death whenever they get into a situation that requires that ability, and navigation, which saves not only people’s lives, but also their property.

Nowadays such actions and abilities can be multiplied without end – healthy food, air bags in cars – especially in armoured cars like SUVs, alarm systems, CCTV cameras and so on. All of them are costly and time consuming – we can effectively spend our entire lives safeguarding ourselves. Unfortunately, none of them give a hundred percent protection. Having exposed the futility of the young Athenian’s advice, Socrates finally tells Callicles: „But I beg you, my friend, to reflect whether nobility and goodness may be something different from keeping oneself and others alive, and to consider whether a true man, instead of clinging to life at all costs, ought not to dismiss from his mind

¹⁴ Ibid.

¹⁵ A. Giddens, *The Politics of Climate Change*, Cambridge 2009, p. 32. A wave of anxiety with regard to possible child kidnapping hit the public in the US in the 1980s. A research carried out at the time proved however that the real risk was infinitesimal, whereas other, „ordinary” risk were neglected, like that of a child dying in a car crash due to not fastening the belt – only this instance brings on average two-thousand of children dying a year in the USA. „The extent of public agitation about abduction bore no real relation to the risk factor, compared to the relatively relaxed attitudes people hold towards other dangers”. Even despite the fact of statistics of serious crime rates going down, the public would stick to believing that it is quite the opposite. People’s attitudes toward risk perception started to change in the 1970 with the growth of electronic media, and it consisted in the conviction of the growing number of threats and fears. Cf. Ibid, p. 32-33.

the question how long he may have to live. Let me leave that to the will of God in the belief that the women are right when they tell us that no one can escape his destiny, and let him devote himself to the next problem, how can he best live the rest of life which is allotted to him”¹⁶. Socrates seems to imply that some measure of insecurity is indispensable to our personality development. Safety, although crucial and one of the human basic needs, is not free of ambiguity. Perhaps, instead of pursuing it at all costs, one should try to come to terms with insecurity, as it seems irremovable from our lives.

On religious ground, in the New Testament we find similar teaching regarding the attitude of a believer towards danger, on which the text provides a wider perspective. A part of Jesus’ Sermon on the Mountain refers directly to our subject. „Therefore, I bid you put away anxious thoughts about food and drink to keep you alive, and clothes to cover your body. Surely life is more than food, the body more than clothes. Look at the birds of the air; they do not sew and reap and store in barns, yet your heavenly father feeds them. You are worth more than the birds!”. The ultimate futility of any protection is exposed in the following fragment. „Is there a man of you who by anxious thought can add a foot to his height? And why be anxious about clothes (...) No, do not ask anxiously, “What are we to eat?, What are we to drink?, What shall we wear?” (...) your heavenly father knows that you need them all. Set your mind on God’s Kingdom and his justice before everything else, and all the rest will come to you as well. So do not be anxious about tomorrow; tomorrow will look after itself. Each day has troubles enough of its own (...)” (Matt 6, 25-34)¹⁷. That broad perspective is God’s providence, and a deep trust in it on the part of the believer.

Karl Rahner, commenting on God’s providential universal care reveals that the value of safety is relative. Only through an adoring faith in the wise, saint and loving God can a Christian overcome that „anxious and proud need of safety”¹⁸. Hans Urs von Balthasar, another luminary of contemporary Christian theology, frames the message about safety and anxiety within Scripture as follows: „God’s Word is not especially concerned with protecting humanity in this world from suffering and death; neither did the Word enter the world simply to remove anxiety or to preserve people from it...” which was the ambition of some philosophers, e.g. the Stoics. In the Bible, discourse on anxiety is often

¹⁶ Plato, *Gorgias*, trans. W. Hamilton, Ch. Emlyn-Jones, Penquin Classics, London 2004, p. 112-113 (511 b, c, d, e).

¹⁷ *The New English Bible*, The Bible Societies in associations with Oxford University Press and Cambridge University Press, Oxford University Press 1989.

¹⁸ *Opatrzność Boża*, in: K. Rahner, H. Vorgrimler, *Mały słownik teologiczny*, trans. T. Mieszkowski, P. Pachciarek, Warszawa 1987, col. 301.

present and it is regarded as „a fundamental”, or „a basic given of human existence”.¹⁹

Insecurity and the lack of safety are effectively a part and parcel of life, and it has always been so. You cannot escape your shadow. While we often tend to idealise and overestimate the past, „Man’s critique of the times in which he lives is as old as man’s self-consciousness”. In asserting this, Karl Jaspers reminds us that we can trace our complaints back to ancient Egypt or the Hellenistic period²⁰. It is hard to disagree with Daniel Bell’s observation that „There have been few periods in history when man felt his world to be durable, suspended surely (...) between chaos and heaven”²¹. German sociologist Ulrich Beck is unanimous with the two former authors claiming that „Threat and insecurity have always been among the conditions of human existence”. He adds that, in a way, it was even more so in the past. In the Medieval Ages for instance, numerous and various types of threats contributed to the premature death toll²². Is Beck thus speaking in favour of the „safety times” thesis? Neither yes, or no: he states that it „does not matter whether we live in a world that is objectively more secure than any that has gone before”²³. The sheer answer would not help diminish the anxiety, nor solve anything. The only thing we can be sure of is that risk, uncertainty and insecurity are here to stay. Observational evidence suggests that our insecurity tolerance threshold has decreased in recent times²⁴. A period of two or three „safe generations” resulted in us being increasingly frightened by many things that are seemingly beyond our control. Although most of them are human-generated, we feel equally defenceless as our ancestors in the past towards natural or transcendental threats. Decades of safety have lulled us into a false sense of security, depriving us of the necessary immunity to fear.

¹⁹ H. Urs von Balthasar, *The Christian Anxiety*, San Francisco 2000, p. 39-40.

²⁰ K. Jaspers, *The Man in Modern Age*, p. 12.24.

²¹ D. Bell, *The End of Ideology: On The Exhaustion of the Political Ideas in the Fifties*, Cambridge Mass. Harvard University Press 1960, p. 393. Interestingly, a couple decades earlier Karl Jaspers put down almost the same statement: „There were periods in which man felt his world to be durable, an unchanging intermediate between the vanished Golden Age and the end that would come in due course...” K. Jaspers, *The Man in Modern Age*, p. 9.

²² U. Beck, *World at Risk*, Cambridge 2008, p. 8.

²³ *Ibid*, p. 10.

²⁴ Or vice versa: our sensibility to danger has increased together with the range of possible threats Cf. B. Glassner, *The Culture of Fear. Why Americans are Afraid of the Wrong Things: Crime, Drugs, Minorities, Teen Moms, Killer Kids, Mutant Microbs, Plane Crashes, Road Rage and so many more*, Basic Books 2000.

Ulotność bezpieczeństwa w Wieku Niepokoju. Czy warte jest poszukiwać?

Streszczenie

Artykuł podejmuje analizę dylematów i paradoksów związanych z niektórymi aspektami egzystencjalnego bezpieczeństwa. Obecna, gwałtownie rozwijająca się dyskusja na temat bezpieczeństwa może sugerować, że żyjemy w środowisku zdecydowanie niebezpiecznym. Być może jest to rezultat samego postrzegania ryzyka i to jedynie nasze odczucia podpowiadają nam, że potrzeba bezpieczeństwa jest słabo „zabezpieczona”. Możliwe też, że problem wypływa z zaniżonego progu naszej tolerancji ryzyka. Ponadto, co dodaje złożoności całej problematyce życia w bezpiecznych lub niebezpiecznych czasach, istotne jest funkcjonowanie specyficznego i perwersyjnego mechanizmu: im więcej dokoła nas zabiegów na rzecz bezpieczeństwa, tym bardziej wydaje się, że jest mniej bezpieczne.

Analiza ulotnego ideału bezpieczeństwa wydaje się prowadzić do samego sedna problemu widzianego z perspektywy indywidualnej, tj. do kwestii bezpieczeństwa ontologicznego. Dyskutowane pośrednio czy bezpośrednio od czasów starożytnej Grecji, Biblii i św. Augustyna, aż do współczesnych myślicieli jak Paul Tillich czy Anthony Giddens, bezpieczeństwo ontologiczne wydaje się pozostawać trwale nieosiągalnym. Niektórzy autorzy nawet stawiają pod znakiem zapytania sam sens całościowego poszukiwania bezpieczeństwa jako ostatecznie nieefektywne i przeprowadzone kosztem nieodwracalnie upływającego czasu. Zamiast tego propo-

Abstract

The paper analyses dilemmas and paradoxes of some chosen existential safety issues. The present and increasingly urgent discussion on safety/security implies that we live in a positively unsafe milieu. But on the other hand, it might be a matter of our sheer perception: we only feel that our safety need is poorly satisfied. Or perhaps, the problem lies in our lowered risk toleration threshold. What adds to the complexity of the general question of living in safe or not safe times, is the working of a specific and perverse mechanism: the more the issue of safety is addressed, the less safe we seem to be.

Analysing the elusive ideal of safety may bring us to what constitutes the very root of the problem, as seen from the perspective of an individual, i.e. the ontological safety. Discussed, directly or indirectly, from the times of the Ancient Greeks, the Bible and St. Augustine to modern thinkers like Paul Tillich and Anthony Giddens, ontological safety appears to stay ever-elusive. Some authors even question the very sense of the life-long pursuit of safety, as ultimately ineffective and carried out at the cost of non-returning time. They repeatedly propose some other investment of time and effort.

nują inwestowanie czasu i wysiłków w osiągnięcie innego celu.

Słowa kluczowe

Bezpieczeństwo ontologiczne, niepokój, dwuznaczność i ulotność potrzeby bezpieczeństwa, niejednoznaczność oceny współczesnego stanu bezpieczeństwa

Key words

Ontological security, anxiety, ambivalence and elusiveness of the need of safety, ambiguous assessments of present state of security

Bibliography

Bauman Z., *Liquid Fear*, Cambridge, Polity Press 2006.

Bauman Z., *Liquid Modernity*, Cambridge, Polity Press 2000.

Bauman Z., *Uncertainty and Other Liquid-Modern Fears*, in: J. Priban, T. D. Campbell (ed.), *Liquid Society and Its Law*, Ashgate Publishing Group, 2007 pp. 17-37.

Beck U., *World at Risk*, Cambridge, Polity Press 2008.

Bell D., *The End of Ideology: On The Exhaustion of the Political Ideas in the Fifties*, Cambridge Mass. Harvard University Press 1960.

Furedi F., *Culture of Fear. Risk-taking and the Morality of Low Expectation*, Continuum, London New York 2002.

Gardner D., *The Science of Fear. How the Culture of Fear Manipulates Your Brain*, Plume. Penguin Group, 2009.

Giddens A., *The Consequences of Modernity*, Cambridge, Polity Press 1990.

Giddens A., *The Politics of Climate Change*, Cambridge, Polity Press 2009.

Glassner B., *The Culture of Fear. Why Americans are Afraid of the Wrong Things: Crime, Drugs, Minorities, Teen Moms, Killer Kids, Mutant Microbs, Plane Crashes, Road Rage and so many more*, Basic Books 2000.

Jaspers K., *The Man in Modern Age*, trans. E and C Paul, Routledge and Kegan Paul Ltd., London, 1933.

Jolly R., *Security and Development: Context Specific Approaches to Human Insecurity*, in: *Routledge Handbook of Human Security*, Martin M., Owen T. (ed.), New York 2014.

Kinnvall C., *Globalization and Religious Nationalism in India. The Search for Ontological Security*, Routledge, London&New York 2006.

Le Doux J., *Anxious. The Modern Mind in the Age of Anxiety*, One World Publishing, 2015.

Martin M., Owen T. (ed.), *Routledge Handbook of Human Security*, 2013, pp. 139-148.

Moïsi D., *Geopolitics of Emotions. How the Cultures of Fear, Humiliation, and Hope are Reshaping the World*, Anchor Books, 2010

Opatrzność Boża, in: Rahner K., Vorgrimler H., *Mały słownik teologiczny*, trans. Mieszkowski T., Pachciarek P., IW PAX, Warszawa 1987, col. 301.

Pinker S., *The Better Angels of Our Nature. A History of Violence and Humanity*, Penquin, London 2011.

Plato, *Gorgias*, trans. W. Hamilton, Ch. Emlyn-Jones, Penquin Classics, London 2004.

Rushkoff D., *Present Shock. When Everything Happens Now*, New York: Current. Penguin Group 2013.

Soyinka W., *Climate of Fear. The Quest for Dignity in a Dehumanized World*, Random House 2005.

The New English Bible, The Bible Societies in associations with Oxford University Press and Cambridge University Press, Oxford University Press 1989.

Urs von Balthasar H., *The Christian Anxiety*, Ignatius Press, San Francisco 2000.

www.en.bbn.gov.pl/en/news/332,White-Book-on-National-Security-of-the-Republic-of-Poland.html (access 1.12.2015)

Marianna Ressel¹

Wybrane aspekty życia żydowskiego Krakowa w latach 1900-1939

Wprowadzenie

Prezentowany artykuł jest częścią szerszych badań dotyczących kultury żydowskiej na terenie miasta Krakowa w pierwszych czterech dekadach XX wieku, które Autorka podjęła podczas realizacji studiów magisterskich na kierunku kulturoznawstwo. Celem analiz było stworzenie jak najpełniejszych charakterystyk „żydowskiego Krakowa” oraz wykazanie znaczącego wkładu tej społeczności w rozwój miasta. Żydzi wraz ze swoją kulturą stanowili integralną część krakowskich struktur miejskich, wykazując się przy tym umiejętnością zachowania całkowitej autonomii.

W niniejszym artykule przedstawiono podstawowe informacje charakteryzujące Żydów zamieszkujących Kraków, w tym kwestie religijne i wyznaniowe, które z uwagi na doniosłe znaczenie dla całej społeczności wymagają szczególnego opracowania. Poświęcono im zatem najobszerniejsze fragmenty artykułu, które opierają się przede wszystkim na analizie dokumentów statystycznych czy publikacjach źródłowych, autorstwa między innymi Krystyny Samsonowskiej i Piotra Trojańskiego.

Spoleczność żydowska Krakowa

Żydzi pojawili się na terenie obecnego Krakowa już w pierwszym tysiącleciu naszej ery². Pochodzili oni z tak zwanej diaspory aszkenazyjskiej³, a łączył ich między innymi wspólny język – Jidysz⁴.

W latach 1880-1910 na terenie Krakowa i okolic przyrost naturalny Żydów był zdecydowanie wyższy niż ludności chrześcijańskiej⁵. W dwudziestoleciu międzywojennym Główny Urząd Statystyczny prowadził statystykę ruchu natu-

¹ **mgr Marianna Ressel** – Akademia Ignatianum w Krakowie.

² Cyt za: <http://kazimierz.zaprasza.net/history/historia> [data dostępu 03.03.2016].

³ H. Zaremska, *Żydzi w średniowiecznej Europie Środkowej: w Czechach, Polsce i na Węgrzech*, Poznań 2005, s. 13.

⁴ N. Kameraz-Kos, *Święta i obyczaje żydowskie*, Warszawa 2008, s. 137-138; S.P. Vries, *Obrzędy i symbole Żydów*, Kraków 1999, s. 24.

⁵ Zob. B. Wasutyński, *Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX. Studium statystyczne*, Warszawa 1930.

ralnego ludności żydowskiej, jednak dane były niedokładne, czego dowodem są liczne publikacje najwybitniejszych znawców tej problematyki⁶.

Województwo krakowskie m.in. ze względu na walory gospodarcze było atrakcyjne dla ludności żydowskiej – imigrujących było zdecydowanie więcej niż emigrujących. Stosunkowo dobre warunki życia nie tylko ograniczały emigrację ale były przyczyną imigracji. Odsetek Żydów w Krakowie, jako jedyny w całej Polsce w okresie pomiędzy spisami wzrósł z 24,8% (w 1921 r.) do 25,8% (w 1931 roku). Natomiast współczynnik zmian natężenia koncentracji ludności żydowskiej⁷ w Krakowie wzrósł o 4%⁸, co wpłynęło na wartość wskaźnika również w skali kraju.

Między zawodową i społeczną strukturą ludności żydowskiej w Polsce a strukturą reszty społeczeństwa widoczna była „przepaść”⁹. Wyniki pierwszego spisu powszechnego wykazały, że zaledwie jeden na trzech Żydów wykonywał wówczas pracę zarobkową, natomiast u pozostałej ludności odsetek ten był prawie dwukrotnie wyższy. Innymi słowy, na utrzymaniu statystycznego Żyda pozostawało prawie trzy razy więcej osób¹⁰. Sytuację tę można tłumaczyć wieloma czynnikami. Pierwszym z nich jest specyficzna struktura zawodowa ludności żydowskiej, a mianowicie niewielka reprezentacja w rolnictwie i duża ich koncentracja w handlu i przemyśle. Na stosunkowo duży udział liczbowy biernych zawodowo wśród Żydów mogły mieć pewne nieścisłości spisowe¹¹. Istotne też były specyficzna struktura wieku ludności i niewielki odsetek pracujących kobiet wśród Żydów. Z danych statystycznych¹² wynika, że źródłem utrzymania ludności żydowskiej były następujące działy zawodowe: handel, rzemiosło i ubezpieczenia oraz górnictwo i przemysł.

⁶ Zob. S. Fogelson *Przyrost naturalny ludności żydowskiej w Polsce*, „Sprawy Narodowościowe” 1937, nr 4-5; S. Szulc, *Statystyka urodzeń ludności żydowskiej w miastach*, „Miesięcznik Statystyczny” 1923; I. Bernstein, *Z zagadnień ruchu naturalnego ludności żydowskiej w Polsce*, „Sprawy Narodowościowe” 1936.

⁷ Mianem stopnia skoncentrowania czy współczynnikiem koncentracji ludności żydowskiej nazywamy udział tej ludności w ogólnym stanie mieszkańców poszczególnych obszarów.

⁸ I. Bernstein, *Struktura zawodowa i społeczna ludności żydowskiej w Polsce*, „Sprawy Narodowościowe” 1939, s. 51.

⁹ A. Tartakower, *Zawodowa i społeczna struktura Żydów w Polsce odrodzonej* [w:] *Żydzi w Polsce odrodzonej*, A. Haftka, I. Shipper, A. Tartakower (red.), T. 2, Warszawa 1936, s. 363.

¹⁰ *Statystyka Polski, dawna Seria*, t. XXVI, Warszawa 1926, tab. XI.

¹¹ K. Samsonowska, *Wyznaniowe gminy żydowskie i ich społeczności w województwie krakowskim (1918-1939)*, Kraków 2005, s. 30-31.

¹² I. Bernstein, *Struktura zawodowa...*, dz. cyt.

Z handlu i ubezpieczeń żyła prawie połowa Żydów. Z przemysłu i górnictwa utrzymywało się około 1/3 społeczności żydowskiej. Kraków posiadał również wytwórnie dywanów, pralnie i farbiarnie oraz fabrykę nici. Przemysłowcy żydowscy przyczynili się do powstania kilku dużych zakładów spirytusowych w Krakowie: fabryki wyrobów spirytusowych Adolfa Frankla, firmy „Bachus” Mandelbauma oraz największej „Krakus”¹³. W okresie międzywojennym w Krakowie było kilka żydowskich zakładów produkujących wyroby czekoladowe. Największym z nich była fabryka założona przez rodzinę Laxów, którą w 1926 roku przejęła szwajcarska firma „Suchard”. W 1926 roku działalność zainicjowała Fabryka Skór i Pasów Maks Syneiberger i Synowie. Na przełomie XIX i XX wieku na terenie Krakowa powstało jeszcze kilka żydowskich przedsiębiorstw przemysłu metalowego. Najślynniejszym była fabryka gwoździ Braci Baumingerów¹⁴.

Jednym z ważniejszych ośrodków żydowskiego przemysłu odzieżowego było Powszechne Towarzystwo Konfekcyjne. Powstało ono z inicjatywy Gustawa Kadena w 1919 roku i było filią wiedeńskiej firmy Wassermann i Rosthal¹⁵. Istniała także Krajowa Fabryka Konfekcji Męskiej Strassburg i Spółka, która swą produkcję opierała głównie na pracy chałupniczej. Pod koniec dwudziestolecia międzywojennego jednym z większych zakładów produkujących odzież, była założona w 1893 roku Fabryka Rękawiczek i Trykotaży Lichtug i Syn. Działały także drobne żydowskie zakłady produkujące bieliznę, kapelusze oraz guziki.

Analizując kwestię aktywności zawodowej społeczności żydowskiej nie należy pomijać faktu, iż miały na nią wpływ stosunki polsko-żydowskie, w tym polityka państwa wobec obywateli należących do mniejszości narodowych¹⁶. Polityka ta objawiała się między innymi poprzez wprowadzenie przymusowego odpoczynku niedzielnego, co wpływało na ograniczenie wykonywania pracy zarobkowej przez Żydów, dla których jak wiadomo dniem odpoczynku od pracy jest sobota¹⁷. Miało na nią wpływ też ustanowione w roku 1927 prawo przemysłowe nakazujące między innymi zdawanie przez rzemieślników egzaminów mistrzowskich. Odbywały się one przed komisją, w skład której wchodziłi głównie chrześcijanie, a jednym z jego wymogów była znajomość języka polskiego (według danych pochodzących ze spisu powszechnego wykonanego w roku 1931 aż 16,6% ludności żydowskiej nie potrafiło pisać ani czytać po

¹³ A. Haftka, *Żydzi w przemyśle polskim*, T. 2, Warszawa 1933, s. 534.

¹⁴ R. Kotewicz, *Z dziejów przemysłu Krakowa w latach 1918-1939*, Kraków 1981, s. 204.

¹⁵ Akr., Ukr., t. 252.

¹⁶ R. Kotewicz, *Z dziejów przemysłu Krakowa...*, dz. cyt., s. 187.

¹⁷ Tamże, s. 68-69.

polsku). Działania antysemickie mające wykluczyć Żydów z życia gospodarczego przybierały też często formę bojkotu, który nierzadko kończył się aktami przemocy. Dochodziło do pobić, plądrowania straganów i sklepów, a w skrajnych przypadkach nawet do pogromów¹⁸.

Jak widać na podstawie powyższej analizy demografii oraz aktywności zawodowej, ludność żydowska znacząco przyczyniła się do rozwoju gospodarczego miasta. Drugim istotnym aspektem charakteryzującym społeczność żydowską Krakowa, i nie tylko, jest sfera związana z religijnością. Żydzi od wieków określali swój naród „narodem księgi, czyli Biblii. Nie sposób zatem nie przeanalizować podstaw judaizmu.

Podstawy judaizmu

Żydzi dwa razy tracili swoją ojczyznę. Przez prawie dwa tysiące lat byli narodem bez własnej ziemi. W poprzednim wieku, w Europie podczas wojny zgładzono sześć milionów przedstawicieli tej narodowości, w tym ponad trzy miliony Żydów polskich¹⁹. Z religii żydowskiej narodziło się chrześcijaństwo i islam.

Punktem zwrotnym w historii ludu mojżeszowego było zburzenie Świątyni Jerozolimskiej i utrata ojczyzny. W wyniku tego dokonały się bardzo duże zmiany w życiu społecznym i religijnym narodu: kult świątynny został zastąpiony kultem synagogałnym, a naród stał się narodem banitów. Ale nadal pozostał wierny *Torze*, swojej świętej księdze²⁰. To właśnie z niej Żydzi czerpią wzorce wiary i życia. Historia Żydów jest cały czas obecna w ich życiu, rytuałach oraz obrzędach.

Posługują się kalendarzem księżycowo-słonecznym, według którego obchodzone są wszystkie żydowskie święta. Według tego kalendarza czas zaczyna liczyć się od pierwszego dnia stworzenia świata, bądź według niektórych autorów od dnia stworzenia człowieka. Natomiast długość trwania doby jest liczona od momentu pojawienia się pierwszej gwiazdy do zmroku dnia następnego, zgodnie z dosłownym rozumieniem zapisanego w Biblii zdania: „I nazwał Bóg światłość dniem, a ciemność nazwał nocą²¹”. *Tora* – święta księga Żydów, według tradycji została objawiona przez Boga i jest znakiem Jego przymierza z ludem izraelskim.

Drugim, obok *Tory*, ważnym dziełem w judaizmie jest *Talmud*, zawiera on zbiór objaśnień i komentarzy do *Tory*²². Składa się on z dwóch części, *Miszny*

¹⁸ Tamże, s. 174.

¹⁹ P. Trojański, *Żydzi w województwie krakowskim 1918-1939. Studia statystyczne nad aktywnością społeczno-zawodową*, Kraków 2009, s. 11.

²⁰ Tamże, s. 8.

²¹ Cyt za: Rdz. 1,5.

²² Tamże, s. 17.

i *Gemary*. *Miszna* zawiera nauki prawne²³. *Gemara* są to komentarze uzupełniające do *Miszny*.

Talmud posiada dwie przenikające się wzajemnie natury: *hallachę*, czyli przepisy prawne i religijne oraz *hagadę* – objaśnienia i interpretacje tekstu biblijnego²⁴. *Talmud* od zawsze uważany był za księgę niezwykłą, pomagającą zachować własną tożsamość narodowi żydowskiemu.

Judaizm stworzył przesłanki i ramy korzystne dla przetrwania tego ludu także po przez cały zespół świąt i rytuałów²⁵. Najważniejszym świętem wynikającym z przestrzegania zapisów *Tory* jest dzień Szabatu. Święto to jest więc obchodzone celem uczczenia zawarcia przymierza między Bogiem a Izraelitami, jak również ku pamięci o wyzwoleniu narodu z Egiptu. W czasie Szabatu czci się Boga jako stwórcę. Wyznawcy judaizmu w dzień Szabatu – od zachodu słońca w wieczór piątkowy do zmierzchu w sobotę – nie wykonują praktycznie żadnej pracy. Świętowanie rozpoczynano zapaleniem i błogosławieniem świec. Zapalały je kobiety, błogosławili – mężczyźni. Święto kończy się w sobotę uroczystością zwaną *Hawdala*, oddzielającą czas *sacrum* od *profanum*²⁶. Reguły Szabatu nie obowiązują tylko wtedy, gdy zagrożone było życie lub zdrowie.

Oprócz cotygodniowego dnia odpoczynku w judaizmie istnieje również szereg świąt celebrowanych dorocznie. Pierwszym z nich, otwierającym żydowski kalendarz jest *Rosz Ha-Szana* – dzień nowego roku, będący równocześnie dniem Sądu Bożego, kończącego stary rok. Święto to obchodzone jest na pamiątkę dzieła stworzenia i przypada na dwa pierwsze dni miesiąca *tiszri*. Tego dnia w synagodze odmawiano modlitwy pokutne i proszono o zdrowie i szczęście²⁷. Na uroczystej kolacji jedzono głównie słodkie potrawy, co miało zapewnić pomyślność w nowym roku.

Po święcie *Rosz Ha-Szana* następował dziesięciodniowy okres pokuty. Okres ten kończył się świętem *Jom Kipur* – najpoważniejszym w sensie wymiaru duchowego w judaizmie. Stanowiło ono upamiętnienie momentu zejścia Mojżesza z Góry Synaj po otrzymaniu tablic z dziesięcioma przykazaniami i przebaczenia Izraelitom kultu złotego cielca.

Wiosna rozpoczynała się tygodniowym świętem *Pesach*, mającym przypominać o wyzwoleniu Narodu Wybranego z egipskiej niewoli. Symbolem *Pe-*

²³ Tamże, s. 17, 141-142; S.P. De Vries, *Obrzędy i symbole Żydów*, Kraków 1999, s. 409-410.

²⁴ N. Kameraz-Kos, *Święta i tradycje...*, dz. cyt., s. 17.

²⁵ Rytuał (od łac. Ritus) – obrządek, zwyczaj – sposób wykonywania kultu religijnego w danej społeczności. W. Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, Warszawa 1975, s. 856.

²⁶ Tamże, s. 36.

²⁷ Zob. *Księga Rodzaju* 22,1-18.

sach jest maca – wypiek z mąki i wody. *Pasech* pierwotnie było świętem o rodowodzie rolniczym, związanym ze zbiorem jęczmienia. Łączyło się z dniami *Szawoot*, które dawniej kończyły zbiory, a obecnie są czasem, w którym często odbywają się uroczystości *bar micwy* i *bat micwy*.

Piątym świętem Biblijnym Izraela²⁸ jest *Sukot*, zwane też świętem szałasów lub namiotów²⁹. Na czas tego święta zgodnie z nazwą przygotowuje się specjalne budowle mające trzy ściany, w których przez tydzień spożywa się choćby jeden posiłek dziennie. Namioty te w sposób symboliczny nawiązują do czterdziestoletniej wędrówki Izraelitów przez pustynię³⁰.

Obok świąt biblijnych do kalendarza żydowskiego zostały włączone na stałe również dwa święta ustanowione przez rabinów – *Chanuka* (święto świateł) oraz *Purim* (święto losów). Pierwsze z nich jest obchodzone na pamiątkę cudu, jaki wydarzył się w Świątyni Jerozolimskiej podczas powstania żydowskiego pod wodzą Hasmoneuszy, skierowanego przeciw Grekom, za czasów panowania Antiocha IV Epifanesa. Została wówczas ocalona pierwsza i w tamtych czasach jedyna religia monoteistyczna. *Chanuka* trwa osiem dni – na przełomie listopada i grudnia. Każdego dnia należy zapalić chanukowe światła, które mają przypominać o cudzie w świątyni. Jest to jedyne święto, w czasie którego można grać w gry hazardowe. Ze względu na okres w jakim przypada, *Chanuka* jest porównywana z chrześcijańskimi Świątami Bożego Narodzenia.

Purim natomiast ma przypominać o ocaleniu Żydów od zagłady, jaka groziła im ze strony perskiego namiestnika Hamana. Plany Hamana udało się udaremnić Mordechajowi i jego siostrzenicy Esterze³¹. Święto losów jest jedynym w kalendarzu podczas którego nie zakazuje się pracy. To dzień, w którym nakazana wręcz jest radość.

Oprócz bogatego panteonu świąt w judaizmie funkcjonowały liczne rytuały związane z uroczystościami rodzinnymi, jak narodziny, ślub i śmierć, oraz najbardziej charakterystyczne związane z przygotowaniem i spożywaniem posiłków.

Z narodzinami związany jest rytuał bardzo charakterystyczny dla judaizmu – obrzezanie. Następuje ono w osiem dni po urodzeniu każdego żydowskiego chłopca i jest ścisłym wypełnieniem nakazu zapisanego w Księdze Rodzaju³².

Podobnie jak nakaz obrzezania w Biblii zapisano również podstawowe nakazy koszerności pożywienia. Zgodnie z jej zapisem początkowo Żydom do-

²⁸ Obchodzenie tych świąt zostało nakazane w torze przez Jahwe.

²⁹ N. Kameraz-Kos, *Święta i tradycje...*, dz. cyt., s. 71; www.izrael.badacz.org [data dostępu 03.03.2016].

³⁰ Zob. *Księga Kapłańska*, 23, 34-36.

³¹ Stąd w wigilię święta *Purim* Żydzi zachowują post zwany postem Estery.

³² Rdz. 17, 10-12.

zwolone było jedzenie wyłącznie produktów roślinnych³³. Według Biblii dopiero po potopie Bóg zezwolił na spożywanie mięsa³⁴. Zapis ten stał się podstawową zasadą *kaszrut*, czyli reguł odżywiania w judaizmie. Oprócz rytualnego uboju i produktów jadalnych określa on również zasady oddzielania potraw mięsnych od mlecznych³⁵. Kwestia rozdziału dotyczy także sztuców, naczyń i wszelkich przyborów kuchennych używanych w trakcie przygotowywania posiłków.

Krakowskie synagogi

W odniesieniu do wiary żydowskiej jej nieodłączny element stanowiły synagogi. Niektóre z nich na stałe wpisały się w krajobraz miasta.

Termin synagoga pochodzi z języka greckiego, jest w miarę dosłownym tłumaczeniem z *Jidysz* i oznacza „dom zgromadzenia” lub „dom spotkania”. W języku *jidysz* mianem „synagogi” określano również szkoły³⁶. Dla Żydów bowiem synagoga jest przede wszystkim miejscem studiowania *Tory* i pozostałych religijnych kodeksów. Synagoga podzielona jest na dwie części – jedną dla mężczyzn, drugą dla kobiet, co podkreśla powagę i cześć należną liturgii³⁷. Centralnym miejscem w synagodze jest *bima* – podwyższenie, z którego odczytuje się zwoje *Tory*. Po za liturgią są one przechowywane w tak zwanej „Świętej Arce” czyli zdobionej szafie ołtarzowej. Przed nią jest umieszczony pulpit, miejsce z którego kantor lub lektor przewodzi nabożeństwo.

Jedną z najstarszych synagog krakowskich jest ortodoksyjna Synagoga Stara – jedyna czynna na Kazimierzu. Została ona zbudowana w drugiej połowie XV wieku przez Żydów czeskich. W pierwszych latach swego istnienia była ceglano-kamienną, dwunawową halą. Wstęp do niej mieli tylko mężczyźni. Włączona była w system fortyfikacji, a w latach kolejnych stała się centrum życia religijnego Żydów. W 1557 roku podczas wielkiego pożaru spłonęła doszczętnie. Odbudował ją architekt Mateo Gucci, dzięki czemu otrzymała renesansowy charakter. Przemawiał w niej m.in. Tadeusz Kościuszko. W 1888 roku podjęto decyzję o remoncie i przebudowie synagogi. Tragiczny okres to czas wojenny, podczas którego została ona doszczętnie zdemolowana przez Niemców.

W piśmie Urzędu Obwodowego II Zarządu Miejskiego w Krakowie z 25 lipca 1945 roku do Wydziału Oświaty, Kultury i Sztuki, tak napisano o stanie Starej Synagogi: „przedstawia obraz kompletnej ruiny – stoją tylko mury, po za

³³ Rdz. 1, 29.

³⁴ Rdz. 9, 3-4.

³⁵ Zob. *Księga Wyjścia*, 23, 13; N. Kameraz-Kos, *Święta i tradycje...*, dz. cyt., s. 93.

³⁶ S.P. De Vries, *Obrzędy i symbole...*, dz. cyt., s. 23-24.

³⁷ Tamże, s. 31.

tym dach zawalony, drzewo rozkradzione, ogrodzenie kamienne częściowo zniszczone (...) drzwi żelazne wylamane, brak zupełny urządzenia wewnętrznego, nadto brak okien, kwater, szyb i krat żelaznych³⁸”.

W 1956 roku przystąpiono do renowacji którą w całości sfinansowało państwo polskie. Pracami kierowali architekci Józef Jamroz i Józef Ptak, którzy w 1959 roku przywrócili synagodze oryginalny, gotycko-renesansowy wygląd, taki, jaki nadał jej Matteo Gucci. W 1958 roku Krakowska Kongregacja Wyznania Mojżeszowego uroczyście przekazała synagogę na cele muzealne. Mieści się tu obecnie oddział Muzeum Historycznego Miasta Krakowa – Muzeum Judaistyczne.

W Krakowie istniało i istnieje wiele innych miejsc kultu, w tym Synagoga Remu. Pochodzi ona z 1553 roku i jest jedną z najstarszych zachowanych bożnic w Polsce. Wraz z przylegającym do niej starym cmentarzem, stanowi unikatowy zespół zabytków żydowskiej architektury i sztuki sakralnej, pełniący do dziś funkcję ośrodka religijnego krakowskich Żydów. Jest to jedyna czynna na Kazimierzu synagoga ortodoksyjna³⁹.

Synagoga Tempel to neoromańska synagoga zbudowana w latach 1860-1862. Należy do Żydów reformowanych (postępowych, zwanych Maskilami). Synagoga ta znana była ze zreorganizowania służby bożej – chór, kantor; kazania wygłaszali wykształceni kaznodzieje w językach polskim i niemieckim. Przed wojną głosił w niej również swoje kazania sławny orator Ozjasz Thon⁴⁰. Charakterystycznym elementem synagogi Tempel są dwudzielne, arkadowe okna fasady i elewacji bocznych⁴¹.

Przed wojną na Kazimierzu istniały jeszcze: Synagoga Wysoka⁴², XVII wieczna Synagoga Kupa (Synagoga Ubogich lub Synagoga Szpitalna)⁴³, Synagoga Izaaka oraz Synagoga Popera (Bociana).

Zmiana wyznania

Konwersje z judaizmu na religie chrześcijańskie, czy porzucanie religii na rzecz bezwyznaniowości nie było zjawiskiem masowym. Konwersje w Krakowie należały do odosobnionych przypadków. Liczba Żydów rozstających się z religią ojców sięgała nie więcej niż kilkudziesięciu osób rocznie. Dynamika

³⁸ K. Urban, *Cmentarze żydowskie, synagogi i domy modlitwy w Polsce w latach 1944-1966, Pismo Urzędu Obwodowego II Zarządu Miejskiego w Krakowie z 25 lipca 1945 r. do Wydziału Oświaty, Kultury i Sztuki*, Kraków 2006, s. 81.

³⁹ www.sztetl.org.pl [data dostępu 03.03.2016].

⁴⁰ J. Adamczewski, *Kraków od A do Z*, Kraków 1992, s. 32.

⁴¹ E. Bergman, J. Jagielski, *Zachowane synagogi i domy modlitwy w Polsce*, Warszawa 1995, s. 7.

⁴² J. Adamczewski..., dz. cyt., s. 32, www.sztetl.org.pl [dostęp 03.03.2016].

⁴³ Zob. www.jewishkrakow.net [dostęp 03.03.2016].

zmian wyznania w Krakowie wśród dotychczasowych wyznawców religii mojżeszowej była niska. Udział procentowy wyznawców religii mojżeszowej⁴⁴ wśród konwertytów był znaczny, ale wykazywał tendencję malejącą. W 1888 roku wynosił 83,8%, w 1904 roku 63,7%, w 1908 roku 46,9%, a w roku 1909 już tylko 32,2%⁴⁵. Wśród wyznawców religii mojżeszowej dokonujących konwersji dominowali przedstawiciele zawodów wolnych, kupcy i osoby bez określonego zajęcia. Wśród konwertytów bez względu na dotychczasowe wyznanie, dominowali ludzie młodzi, w wieku 30 lat⁴⁶.

Tabela 1. Zmiany wyznania w Krakowie w latach 1888, 1908

Wyznanie dotychczasowe	Zmieniono na wyznanie					Zmieniających wyznanie														
	rzymskokatolickie	greckokatolickie	ewangelickie	mojżeszowe	bezwyznaniowość	Stan cywilny				Wiek				Pochodzenie						
						wolny	małżeński	wdowi	separowany	niewiadomy	Do 20 lat	20-30	30-40	40-50	Od 50 lat	Kraków	Galicja	Inne kraje austriackie	Królestwo Polskie	Inne kraje
Rok 1888																				
rzymskokatolickie	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
greckokatolickie	2	-	-	-	-	2	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	1	1
ewangelickie	10	-	-	-	-	6	2	2	-	-	33	5	1	1	1	3	1	-	1	5
mojżeszowe	25	-	1	-	-	26	-	-	-	-	12	12	2	-	-	3	16	-	5	2
anglikańskie	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
Rok 1908																				
rzymskokatolickie	-	1	11	3	3	10	7	-	-	1	1	12	4	1	-	1	3	3	11	-
greckokatolickie	15	-	-	-	-	12	2	1	-	-	2	8	4	1	-	-	15	-	-	-
ewangelickie	6	-	-	-	-	4	1	1	-	-	-	3	2	1	-	1	1	2	1	1
mojżeszowe	33	-	2	-	4	35	1	1	-	1	10	24	4	-	1	4	25	2	7	1
prawosławne	4	-	1	-	-	4	-	-	-	1	2	3	-	-	-	-	-	-	4	1

Źródło: *Statystyka miasta Krakowa*, T. 2, Kraków 1912, s. 140-141.

⁴⁴ Określenie „wyznawcy religii mojżeszowej” jest tutaj celowe. Wynika ono z faktu, że część Żydów nie dokonywała konwersji bezpośrednio na katolicyzm, lecz wcześniej przyjmowała inne wyznanie chrześcijańskie. Z tego też powodu Żydzi występowali wśród konwertytów innych wyznań niż mojżeszowe, np. z ewangelickiego na katolicyzm.

⁴⁵ *Statystyka miasta Krakowa*, T. 2, Kraków 1912, s. 140-141.

⁴⁶ Tamże.

Isaiah Berlin w artykule zatytułowanym „Żydzi – od zniewolenia do emancypacji” posłużył się parabolą, porównując wyzwolonych żydów do podróżników, którzy przez przypadek znaleźli się wśród obcego plemienia. Przybysze chcąc przeżyć, oswajają się z obyczajowością miejscowej ludności. Interesują się, a nawet fascynują tym, co dla plemienia jest codziennością i rutyną. Uczą się tego, czym miejscowi po prostu żyją. Muszą to czynić, aby nie łamać obowiązujących na tym terenie praw i zwyczajów, by nikomu nie wchodzić w drogę i nikogo nie obrażać. Poświęcenia i praca włożona w poznanie przedmiotu zainteresowania w naturalny sposób przekształca się w zafascynowanie tym przedmiotem. „I oto cudzoziemcy stają się pierwszymi i największymi autorytetami w zakresie życia tubylców: kodyfikują język i zwyczaje, układają tubylcze słowniki i encyklopedie, stają się interpretatorami tej społeczności wobec zewnętrznego świata”⁴⁷. Ich uczucia nie są jednak przez tubylców odwzajemniane, a wysiłek nie przynosi oczekiwanego efektu. Wręcz przeciwnie: postawa cudzoziemców spotyka się z nieprzychylnością, a w najlepszym wypadku nieufnością tubylców. „Ich zrozumienie spraw plemienia jest zbyt dogłębne, ich oddanie zbyt całkowite, nie są to członkowie społeczności, są to specjaliści od plemienia”⁴⁸. Na podstawie statystyk⁴⁹ można wywnioskować, że Żydzi najchętniej przechodzili na wyznanie rzymskokatolickie. Na drugim miejscu znalazło się wyznanie ewangelickie. Kilka osób porzuciło jednak również wyznanie rzymskokatolickie, ale to głównie osoby ewangelickie. Najczęściej na zmianę wyznania decydowały się osoby poniżej 30 roku życia. Im osoby starsze, tym trudniejszym zadaniem było dla nich zmienić wyznanie. Na taką konwersję decydowali się przede wszystkim ludzie stanu wolnego.

Podsumowanie

Powyższe rozważania prezentują wybrane aspekty życia ludności żydowskiej zamieszkującej w Krakowie przez pierwsze czterdzieście lat XX wieku. Podejmując się badań nad judaizmem czy nawet szerzej nad kulturą żydowską pomimo wybranego przedziału czasowego nie sposób uniknąć odwołań do lat wcześniejszych, nawet biblijnych. Nie wynika to jednak z błędnego rozumienia tematu, ale z chęci wskazania na znaczącą rolę tradycji, która stała się fundamentem funkcjonowania społeczności żydowskiej w Krakowie i nie tylko, czynnikiem spajającym całą diasporę.

Tradycja jest, zatem słowem kluczowym. O jej silnym zakorzenieniu świadczy chociażby przedstawiona powyżej charakterystyka świąt i rytuałów,

⁴⁷ I. Berlin, *Żydzi – od zniewolenia do emancypacji*, „Znak” 1983, nr 339-340, s. 485.

⁴⁸ Tamże.

⁴⁹ *Statystyka miasta...*, dz. cyt.

które biorą swój początek z Biblii, jak również niewielki odsetek ludności żydowskiej zmieniające swoje wyznanie.

Z jednej strony mamy tu zatem przedstawiony obraz ludności cechującej się wyraźną odrębnością, z drugiej, po przez swoją znaczącą aktywność zawodową, mającej spory wkład w rozwój miasta i w pewnym stopniu z nim zasymilowanej. Na tym właśnie polega fenomen” żydowskiego Krakowa”.

Wybrane aspekty życia żydowskiego Krakowa w latach 1900-1939

Streszczenie

Artykuł prezentuje znaczenie ludności żydowskiej dla Miasta Krakowa pod względem demografii, aktywności zawodowej oraz religii, która stanowiła dla tej społeczności spójny fundament. Tekst obejmuje czasy do wybuchu II Wojny światowej.

Abstract

The article presents the importance of the Jewish population for the City of Krakow in terms of demography, economic activity, and religion, which accounted for this community a consistent basis. The text covers the time until the outbreak of World War II.

Słowa kluczowe

Judaizm, Żydzi, Kraków

Key words

Judaism, Jews, Cracow

Bibliografia

Adamczewski J., *Kraków od A do Z*, Kraków 1992.

Bergman E., Jagielski J., *Zachowane synagogi i domy modlitwy w Polsce*, Warszawa 1995.

Berlin I., *Żydzi – od zniewolenia do emancypacji*, „Znak” 1983, nr 339-340.

Bernstein I., *Z zagadnień ruchu naturalnego ludności żydowskiej w Polsce*, „Sprawy Narodowościowe” 1936 .

Bernstein I., *Struktura zawodowa i społeczna ludności żydowskiej w Polsce*, „Sprawy Narodowościowe” 1939.

De Vries S.P., *Obrzędy i symbole Żydów*, Kraków 1999.

Fogelson S., *Przyrost naturalny ludności żydowskiej w Polsce*, „Sprawy Narodowościowe” 1937, nr 4-5.

Haftka A., *Żydzi w przemyśle polskim*, T. 2, Warszawa 1933.

Kameraz-Kos N., *Święta i obyczaje żydowskie*, Warszawa 2008.

- Kopaliński W., *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, Warszawa 1975.
- Kotewicz R., *Z dziejów przemysłu Krakowa w latach 1918-1939*, Kraków 1981.
Księga Kapłańska.
Księga Rodzaju.
Księga Wyjścia.
- Samsonowska K., *Wyznaniowe gminy żydowskie i ich społeczności w województwie krakowskim (1918-1939)*, Kraków 2005.
- Statystyka miasta Krakowa*, T. 2, Kraków 1912.
- Statystyka Polski, dawna Seria*, t. XXVI, Warszawa 1926, tab. XI.
- Szulec S., *Statystyka urodzeń ludności żydowskiej w miastach*, „Miesięcznik Statystyczny” 1923.
- Tartakower A., *Zawodowa i społeczna struktura Żydów w Polsce odrodzonej* [w:] *Żydzi w Polsce odrodzonej*, A. Haftka, I. Shiper, A. Tartakower (red.), T. 2, Warszawa 1936.
- Trojański P., *Żydzi w województwie krakowskim 1918-1939. Studia statystyczne nad aktywnością społeczno-zawodową*, Kraków 2009.
- Urban K., *Cmentarze żydowskie, synagogi i domy modlitwy w Polsce w latach 1944-1966, Pismo Urzędu Obwodowego II Zarządu Miejskiego w Krakowie z 25 lipca 1945 r. do Wydziału Oświaty, Kultury i Sztuki*, Kraków 2006.
- Vries S.P., *Obrzędy i symbole Żydów*, Kraków 1999.
- Wasiutyński B., *Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX. Studium statystyczne*, Warszawa 1930.
- www.izrael.badacz.org.
- www.jewishkrakow.net.
- www.kazimierz.zaprasza.net.
- www.sztetl.org.pl.
- Zaremska H., *Żydzi w średniowiecznej Europie Środkowej: w Czechach, Polsce i na Węgrzech*, Poznań 2005.

A więc wojna ... Wokół pracy Zygmunta Boradyna „Niemen rzeka niezgody. Polsko-sowiecka wojna partyzancka na Nowogródzczyźnie 1943-1944”

Trzeba było wielu lat i pracy historyków, którzy z uporem gromadzili, zbierali, opisywali i komentowali kolejne fakty, a zwłaszcza nowe dokumenty, które budowały prawdziwy obraz sytuacji na polskich Kresach. Szczególne miejsce w tym opisie zajmowały polskie ziemie północno-wschodnie – Wileńszczyzna i Nowogródzczyzna. Odtworzono krok po kroku wzajemne stosunki walczących ze sobą, politycznych i wojskowych struktur na ziemiach wschodnich państwa polskiego, znajdującego się od 1939 roku pod obcą okupacją. Szczególne miejsce przypada tutaj profesorowi Tomaszowi Strzemboszowi².

O Autorze, jego Mistrzu i przyjaciółach

Można powiedzieć, że to właśnie profesor Tomasz Strzembosz był tym „dobrym duchem” patronującym badaczom dziejów najnowszych Wileńszczyzny i Nowogródzczyzny. On też był „patronem” i promotorem Zygmunta Boradyna. Zresztą osoba Autora omawianej tu książki zasługuje na poświęcenie jej kilku zdań.

Urodził się w 1960 roku w Nowogródku, w polskiej rodzinie o patriotycznych tradycjach. Pradziad zesłany na Syberię za działalność niepodległościową, dziad policjant RP, więziony przez Sowieców, potem w Armii gen. Władysława Andersa walczył pod Monte Cassino, Anconą i Bolonią. Ojciec był żołnierzem Armii Krajowej w Obwodzie Iwie-Juraciszki, w Okręgu Nowogródzkim AK (za co 8 lat spędził w sowieckich łagrach). Zygmunt Boradyn zamiast zostać muzykiem został historykiem, kończąc w 1989 roku z wyróżnieniem Wydział Historyczny Białoruskiego Państwowego Instytutu Pedagogicznego w Mińsku.

¹ **dr hab. Waldemar Handke, prof. PK** – Politechnika Koszalińska.

² Tomasz Strzembosz (1930-2004) uczony, harcerz (współtwórca ZHR), profesor KUL. Zainteresowania koncentrowały się na historii konspiracji w II wojnie światowej. Najpierw była to konspiracja warszawska, a potem – od 1982 r. wschodnich ziem Rzeczypospolitej. Jego publikacje na temat konspiracji niepodległościowej na ziemiach północno-wschodnich stanowiły znaczący krok na tej drodze. Wychował też grono historyków, którzy poświęcili swe badania właśnie zagadnieniom związanym z konspiracją niepodległościową.

W 1993 roku los zetknął go z profesorem Tomaszem Strzemboszem, który od tej pory patronował młodemu polskiemu historykowi z Nowogródzczyzny. To dzięki profesorowi Z. Boradyn podjął studia doktoranckie na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. W 1999 roku uzyskał tytuł doktora nauk historycznych, którego władze białoruskie nie nostryfikowały. Dr Zygmunt Boradyn zmarł przedwcześnie w 2010 roku. Jak napisali jego przyjaciele – „uczniowie Strzembosza”: „... przyjechał do nas z <innego świata>. (...) Zygmunt był starszy od większości z nas, do tego z bagażem życia w sowieckim państwie. (...) Żył na jego marginesie, nie utożsamiał się z nim. (...) Pewne jest tylko to, że był żywym dowodem na istnienie <kresowej duszy>. O Naroczy opowiadał jak romantyk, ale twardo stąpał po ziemi. Dlatego nie chciał przenieść się do Polski. Jego Polska cały czas była nad Naroczą, nawet w Mińsku” (...) ³. To właśnie praca doktorska stała się podstawą książki, będącej przedmiotem niniejszej publikacji.

Trzeba w tym miejscu wymienić też jeszcze przynajmniej kilka nazwisk historyków, którzy w sposób szczególny zapisali się podczas opracowywania dziejów polskiego oporu wobec okupantów, na ziemiach północno-wschodnich Rzeczypospolitej, w okresie II wojny światowej i po jej zakończeniu⁴. Obiektem prac historyków, a potem także ich publikacji książkowych, były biografie dowódców partyzanckich, Żołnierzy Wyklętych, Żołnierzy Niezłomnych tamtych walk, o których Kazimierz Krajewski pisał, że trwali „na straconych posterunkach”⁵.

Ileż to razy, w różnorodnych kontekstach, słyszeliśmy stwierdzenia ludzi wychowanych w PRL, naznaczonych charakterystycznym dla tego okresu sposobem myślenia, o tym, że tematyka żołnierzy wyklętych jest kontrowersyjna,

³ Z. Boradyn, *Niemen rzeka niezgody. Polsko-sowiecka wojna partyzancka na Nowogródzczyźnie 1943-1944*, Warszawa 2013, s. 6.

⁴ Wymieńmy tylko dr. Tomasza Łabuszewskiego, dr. Kazimierza Krajewskiego, dr. Macieja Korkucia, czy też prof. nadzw. dr. hab. Marka Wierzbickiego czy też dr. Piotra Niwińskiego – ci dwaj ostatni to uczniowie prof. T. Strzembosza. Lista ich publikacji jest już znacząca. Tylko kilka przykładów: prace K. Krajewskiego, *Uderzeniowe Bataliony Kadrowe 1942-1944*, Warszawa 1993, a także najnowsza jego praca *Na straconych posterunkach. Armia Krajowa na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, Kraków 2015, czy też wspólne publikacje K. Krajewskiego i T. Łabuszewskiego – np. *Łupaszka, Młot, Huzar. Działalność 5 i 6 Brygady Wileńskiej AK (1944-1952)*, Warszawa 2004, P. Niwińskiego, *Okręg Wileński AK 1944-1948*, Warszawa 1999.

⁵ Np. K. Tarka, *Jeden z wyklętych. Generał Aleksander Krzyżanowski „Wilk”*. Komentant Okręgu Wileńskiego ZWZ-AK, wyd. II, Warszawa 2000, P. Kozłowski, *Jeden z wyklętych. Zygmunt Szendzielarz „Łupaszko” 1910-1951*, Warszawa 2004, R. Bielański, *„Góra-Dolina” Adolf Pilch*, Warszawa 2007, czy też K. Krajewski, *Jan Borysewicz „Krysia” 1913-1945*, Warszawa 2014.

a krew przelana w czasie II wojny światowej jest taka sama. Trzeba tutaj wspomnieć lata 90. XX wieku, kiedy to „przebijano” się z tą wiedzą przez mur wrogości, w najlepszym razie obojętności. Nie można pominąć tutaj tych, którzy dali początek ludziom z Fundacji „Pamiętamy” i Ligi Republikańskiej⁶. W ciągu ostatnich dwudziestu pięciu lat zrobiono naprawdę wiele, by przełamać ugruntowany w narodzie schemat myślenia, by przywrócić pamięć i cześć tym, którzy walczyli o niepodległą Rzeczypospolitą.

Teren wojny – czyli ziemie północno-wschodnie Rzeczypospolitej

Wracając więc do zasadniczego nurtu, trzeba wspomnieć o tym co dotknęło polskie ziemie wschodnie w czasie trwania II wojny światowej. Najpierw więc w latach 1939-1941 znalazły się one pod okupacją sowiecką – co było konsekwencją sowiecko-niemieckich paktów, najpierw paktu o nieagresji z sierpnia 1939 roku (powszechnie znanego jako pakt Ribbentrop-Mołotow), a potem paktu o granicy i przyjaźni z września 1939 roku. Jak potocznie o tym okresie mówiono było to – „za pierwszego Sowietą”. To wtedy Sowietci, na początku wspierani również przez Litwinów i Ukraińców, rozpoczęli proces czystki etnicznej na ziemiach „włączonych do wielkiej rodziny narodów Związku Sowieckiego”.

Potem, co było zaskoczeniem dla czołówki państwa sowieckiego, ich „najlepszy sojusznik” – Führer III Rzeszy Adolf Hitler dał rozkaz do realizacji „Fall Barbarossa” i 22 czerwca 1941 roku oddziały Wehrmachtu i Luftwaffe rozpoczęły agresję na Związek Sowiecki. Bardzo szybko linia frontu przekroczyła polską granicę z 1939 roku. Rozpoczął się okres okupacji polskich ziem wschodnich przez Niemców. Dla mieszkańców tamtych terenów sytuacja zmieniła się o tyle, że zmienił się okupant. Zmieniły się też „priorytety” polityki okupacyjnej – jak „za Sowietą” były to pryncypia klasowe, tak w czasie okupacji niemieckiej – decydującą rolę odgrywały kryteria rasowe. Wszystko to tylko nieznacznie zmieniało sytuację obywateli państwa polskiego, zamieszkujących północno-wschodnie Kresy Rzeczypospolitej.

Trzeci etap losów obywateli państwa polskiego, zamieszkujących polskie ziemie północno-wschodnie (a więc województwa wileńskie i nowogródzkie) przypada na okres – od czerwca-lipca 1944 roku, kiedy to na te tereny wkraczają, idące w ofensywie na zachód, oddziały Armii Czerwonej, a za nimi oddziały NKWD i „Smiersz”. To ten okres, gdy Sowietci rozpoczęli ponowne instalowanie instytucji „komunistycznego raj” jest tematem naszych rozważań. Jest on

⁶ Wspomnijmy tylko pierwszą wystawę o Żołnierzach Wyklętych, a potem album wydany przez Fundację „Pamiętamy” i Ligę Republikańską – *Żołnierze wyklęci. Antykomunistyczne podziemie zbrojne po 1944 roku*, Warszawa 1999. Trzecie wydanie tego albumu ukazało się w 2013 roku.

też częścią obrazu zaprezentowanego na kartach książki Zygmunta Boradyna. Trzeba w tym miejscu wspomnieć, że to właśnie te wydarzenia ukształtowały sytuację obywateli polskich ziem wschodnich na długie lata⁷ – oddając ich pod panowanie systemu sowieckiego.

Wracając do głównego wątku, który stanowi też zasadniczą treść pracy Zygmunta Boradyna, trzeba słów parę poświęcić ziemiom, które leżały nad „rzeką niezgody” – nad Niemnem. Nowogródzczyzna, podobnie jak inne ziemie Rzeczypospolitej Polskiej, zagarnięte przez Związek Sowiecki, została uznana za część „czerwonego imperium”, ze wszystkimi konsekwencjami z tego płynącymi – z uznaniem wszystkich mieszkańców za obywateli sowieckich. A więc obywatelami sowieckimi stawali się Polacy, Białorusini, Żydzi, Litwini, Rosjanie i Tatarzy – zamieszkujący ziemie nad Niemnem. Ta ziemia dała Polsce i jej kulturze wielu wybitnych przedstawicieli, wnoszących ogromny wkład w budowanie tego co zwie się polskością. Nowogródzczyzna to ziemia Tadeusza Kościuszki, Adama Mickiewicza, Michała Ogińskiego, Tadeusza Reytana, Henryka Sienkiewicza i tylu innych wielkich.

Ukształtowanie geograficzne Nowogródzczyzny sprzyjało prowadzeniu walki partyzanckiej. Większość Nowogródzczyzny była trudno dostępna. Nie było dobrych szlaków komunikacyjnych (tak drogowych jak i kolejowych), 25% terenów pokrywały lasy, zaś 21% stanowiły bagna (ponad pół miliona hektarów). Do tego dodać trzeba rzeki z głównymi dopływami Niemna: Sułą i Bereżyną, oraz najdłuższą po Niemnie – Szczarą. Podobnie niewielka urbanizacja terenów tego województwa sprzyjała działalności konspiracyjnej i partyzanckiej. Wśród ponad miliona mieszkańców, ponad połowę stanowili Polacy, około 40% Białorusini, a poniżej 7% Żydzi. Z tego tylko 10% mieszkało w miastach i miasteczkach (gdzie większość stanowili Żydzi i Polacy)⁸.

Prawo a historia, czyli kto zawinił?

Swa książkę Zygmunt Boradyn poświęcił działaniom wojennym prowadzonym na ziemi nowogrodzkiej. Zainteresowania Autora koncentrują się na walce nie

⁷ Oczywiście nie można zapomnieć o tym co usankcjonowało, w sensie polityczno-prawnym, na arenie międzynarodowej, sytuację tych ziem – a więc konferencji „wielkiej trójki” – w Teheranie (28 XI – 1 XII 1943 roku) i Jałcie (4-11 II 1945 roku). Nie można zapomnieć o tym, że to zachodni Alianci oddali Polskę – jej ziemie wschodnie w szczególności – pod panowanie sowieckie. Dali też J. Stalinowi „wolną rękę” w rozprawieniu się z polskim podziemiem niepodległościowym – zwłaszcza zaś z Armią Krajową i Narodowymi Siłami Zbrojnymi. Zob. W. S. Parsadanowa, *Polityka i jej skutki*, [w:] *Białe plamy – Czarne plamy. Sprawy trudne w relacjach polsko-rosyjskich (1918-2008)*, A.D. Rotfeld, A. W. Torkunow (red.), Warszawa 2010.

⁸ Zob. I. Łopalewski, *Między Niemnem a Dźwiną. Ziemia Wileńska i Nowogródzka*, Kraków 1939.

z okupantem hitlerowskim, niemieckim – co było już obiektem zainteresowania wielu historyków⁹. Przedstawiane to było również w wielu publikacjach wspomnieniowych, z pracą komendanta Okręgu Nowogródzkiego Armii Krajowej – ppłk. Janusza Prawdzic-Szlaskiego na czele¹⁰.

O tym, że polska konspiracja na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej, w okresie okupacji niemieckiej była negatywnie oceniana przez Sowietów – tak w Moskwie, jak w Mińsku czy Kijowie, pisano już sporo. Polacy walczący w szeregach AK byli przez sowiecką propagandę określani mianem „białopolaków”, „kontrrewolucjonistów”, „polskich nacjonalistów”, „imperialistów”. Sowietci, w swej propagandzie nie widzieli miejsca na niepodległościowe dążenia Polaków, uznając że istnieje stan prawny ukształtowany w wyniku paktów sowiecko-niemieckich z 1939 roku. Według Sowietów nie było miejsca dla polskich interesów, na terenach, które ich zdaniem należały do sowieckiego imperium. Polacy byli skazani przez Sowietów na zagładę.

Zygmunt Boradyn, prezentuje czytelnikom działania zbrojne prowadzone przez sowiecką partyzantkę. Historię sowieckich oddziałów i metody ich działań. Nadreprezentację w sowieckiej partyzantce Żydów i Rosjan, co nie odpowiadało strukturze etnicznej Nowogródzyczyny. Z wielu zachowanych relacji, które Autor zebrał, przeziiera zdziczenie, a także przypadki działalności stricte kryminalnej, sowieckich partyzantów. Prezentuje także wzajemne relacje pomiędzy oddziałami partyzantki sowieckiej i polskiej od momentu pojawienia się oddziałów polowych Armii Krajowej na ziemi nowogródzkiej. Ukazuje drogę, która doprowadziła do wybuchu jawnego konfliktu sowiecko-polskiego na tym terenie.

Rozpatrując kwestie związane z odpowiedzialnością za rozpętanie jawnej wojny partyzanckiej na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej, warto zwrócić uwagę na dokument, który został opublikowany, i szczegółowo omówiony w książce Zygmunta Boradyna. Dokument ten był znany polskim historykom,

⁹ Zob. np. K. Krajewski, *Na ziemi nowogródzkiej. „Nów” – Nowogródzki Okręg Armii Krajowej*, Warszawa 1997. Czy też wiele publikacji w czasopiśmie ŚZŻAK – środowiska nowogródzkiej AK „Szlakiem Narbutta”. Zresztą K. Krajewski opublikował „Szlakiem Narbutta” *Organ Polskich Sił Zbrojnych Ziemi Lidzkiej – Czasopismo Ziemi Lidzkiej 1943-1945*, Wyb. i oprac. K. Krajewski, Warszawa 2015.

¹⁰ Zob. J. Prawdzic-Szlaski, *Nowogródzyczyna w walce 1940-1945*, Szczecin 1989, zob. także: *Ze wspomnień żołnierzy AK Okręgu Nowogródek*. Materiały zebrał, oprac. I przedm. opatrzył E. Wawrzyniak, Warszawa 1988. Do tego dodać możemy książki wspomnieniowe Adolfa Pilcha – dowódcy Zgrupowania Stołpecko-Nalibockiego AK, *Partyzanci trzech puszczy*. red. i opr. K. Krajewski, A. Rudnicka, Wydawn. Mireki, Kraków 2013, a także podkomendnych „Doliny”: M. Podgóreczny, *Na koniu i pod koniem*, Gdańsk 1972, tegoż autora, *Doliniacy*, Warszawa-Kraków 2013.

ale nie dysponując oryginałem – cytowano go, jak pisze Boradyn, „z szeregiem drobnych błędów i przeoczeń”. Autor w swej książce przytacza tekst tego dokumentu – „Rozporządzenia bojowego”, na podstawie egzemplarza odnalezionego w Narodowym Archiwum Republiki Białorusi¹¹.

Ten dokument rozwiewa wszelkie wątpliwości, które mogły dotyczyć wzajemnych stosunków partyzantki sowieckiej do polskich oddziałów „legionistów” (jak określali Sowieci żołnierzy Armii Krajowej) na terenie Nowogródzczyzny. Bo jak inaczej, niż tylko w kategoriach wrogości i wojny można odczytywać stwierdzenia zawarte w tym dokumencie? Jak można wytłumaczyć stwierdzenia, w których czytamy, że „W celu wykonania rozkazu szefa Centralnego Sztabu Ruchu Partyzanckiego przy Kwaterze Głównego Dowództwa Armii Czerwonej generała-lejtnanta Ponomarienko i pełnomocnika Centralnego Sztabu Ruchu Partyzanckiego przy Kwaterze Głównego Dowództwa i KC KP(b)B na obwód baranowicki generała-majora Płatona, 1 grudnia 1943 roku, punktualnie o godzinie 7 rano we wszystkich miejscowościach rejonów przystąpić do rozbijania polskich legionistów >>partyzantów<<”¹². Z powyższego jasno wynika, że działo się to z rozkazu najwyższych czynników sowieckich. Gdy się spojrzy, przez pryzmat powyższego, na to co się działo wcześniej we wzajemnych stosunkach pomiędzy partyzantami sowieckimi i polskimi na Wileńszczyźnie i Nowogródzczyźnie, to jasnym będzie, że wszystkie to miało na celu gromadzenie informacji, przydatnych w rozpracowaniu polskiego ruchu niepodległościowego na tych terenach¹³. O tym, że Sowieci chodzili o fizyczne wyeliminowanie oddziałów Armii Krajowej świadczy kolejny ustęp dokumentu, w którym rozkazywano: „Jeżeli podczas rozbijania legionistów będą stawiać opór, należy użyć siły aż do rozstrzelania. W wypadku użycia broni przez polskich legionistów >>partyzantów<< – rozstrzeliwać na miejscu”¹⁴.

Cytaty powyższe nie pozostawiają żadnych złudzeń, nie tylko co do sposobu realizacji postawionych zadań, ale również głównego celu, stawianego przed sowieckimi oddziałami partyzanckimi, na polskich ziemiach wschodnich, przez najwyższe władze ZSRS. Tym bardziej, nie mogło być wątpliwości, że po rozbiciu 1 XII 1943 roku batalionu stołpeckiego AK, oddział kawalerii chor. Zdzi-

¹¹ *Rozporządzenie bojowe dowództwa Brygady im. Stalina z 30 listopada 1943 r.*, ANRB, f. 3603, op. 1, d. 29, k. 84. Było to już cytowane w artykule Z. Boradyna, *Rozbrojenie*, „Karta” 1995, nr 16, s. 131. Tekst *Rozporządzenia* znajduje się w: Z. Boradyn, *Niemen rzeka niezgody...*, s. 149.

¹² Tamże.

¹³ Przypomnijmy tylko to, co Sowieci zrobili, na Wileńszczyźnie, w sierpniu 1943 r., z oddziałem ppor. A. Burzyńskiego „Kmicica” nad jeziorem Narocz. Zob. J. Bohdanowicz, *Oddział partyzancki Kmicica, Armia Krajowa, Okręg Wileński, Warszawa 2008*.

¹⁴ Z. Boradyn, *Niemen rzeka niezgody...*, s. 149.

sława Nurkiewicza ps. „Noc”, któremu udało się uniknąć losu współtowarzyszy broni, biorąc do niewoli jednego z oficerów sowieckich z brygady im. Stalina, zdobył oryginał tego „Rozporządzenia bojowego”. Zresztą, jak pokazuje Zygmunt Boradyn w dalszych swoich rozważaniach, potwierdzeń na powyższą tezę w dokumentach sowieckich pozostało znacznie więcej¹⁵. Tutaj warto dodać, że zdobyty przez oddział chor. Nurkiewicza, egzemplarz „Rozporządzenia bojowego”, powędrował drogą służbową do Komendy Okręgu „Nów”, następnie do KG AK w Warszawie, a stamtąd do Naczelnego Wodza i rządu Rzeczypospolitej w Londynie¹⁶.

W kontekście przedstawionych powyżej faktów, nie ma najmniejszych wątpliwości, że była to wojna sowiecko-polska, w której decyzje o jej rozpoczęciu przez Sowietów, zapadły na najwyższym szczeblu. Stąd też, żadnych kontrowersji nie mogą wzbudzać, opisywane przez Z. Boradyna, przypadki zawierania przez dowódców polskich oddziałów partyzanckich (np. por. A. Pilch „Góra” czy por. J. Świda „Lech”¹⁷), czasowych uzgodnień z lokalnymi dowódcami sił niemieckich. W powyższym kontekście też dużo bardziej zrozumiała staje się decyzja por. Adolfa Pilcha „Góry”, który zdecydował o wyprowadzeniu prawie 1000-osobowego Zgrupowania Stołpecko-Nalibockiego Armii Krajowej z ziemi nowogródzkiej i przeprowadzeniu go do Puszczy Kampinoskiej.

Jakże smutne wnioski, w zestawieniu z zaprezentowanymi w książce Z. Boradyna faktami, o niezrozumieniu celów i działań sowieckich partyzantów na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej (ale nie tylko), muszą wzbudzać stwierdzenia zawarte w rozkazach płynących do wschodnich Okręgów AK w Wilnie, Nowogródka czy Lwowie z Komendy Głównej Armii Krajowej. Jak choćby w rozkazie do wykonania akcji „Burza”, w którym gen. T. Komorowski „Bór” nakazywał: „... Unikać obecnie zatargów z oddziałami sowieckimi. (...) Z naszej strony dopuszczalna jest jedynie akcja samoobrony¹⁸”. Jakże inaczej wygląda w świetle dokumentów wygląda walka polskich oddziałów na kresach wschodnich Rzeczypospolitej. Można też chyba powiedzieć, że rzuca to też nowe światło na to co działo się, po przejściu frontu, nie tylko na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej.

¹⁵ Zob. tamże, s. 153-154.

¹⁶ Zob. tamże, s. 160-161.

¹⁷ Szerzej na ten temat zob. A. Pilch, *Partyzanci trzech puszczy*, Warszawa 1992 czy też J. Świda, *Wyjaśnienie dotyczące okresu 1943/1944 r.*, „Zeszyty Historyczne” 1985, z. 73.

¹⁸ *Rozkaz dowódcy AK do Komendantów Obszarów i Okręgów 1300/III z 20 listopada 1943 r.*, *Armia Krajowa w dokumentach*, Wrocław 1990, t. III, s. 210.

Podsumowanie

Książka Zygmunta Boradyna warta jest dużo szerszego upowszechniania. Jej wartość jest szczególna, nie tylko ze względu na pochodzenie Autora, nie tylko ze względu na fakt spenetrowania, i wykorzystania przez niego, archiwaliów sowieckich znajdujących się w białoruskich archiwach, ale także – a może przede wszystkim – dlatego, że Autor ten w swojej pracy, nie „hamletyzuje”, nie szuka kontrowersji tam, gdzie ich nie ma – jak w wypadku stosunku polskich dowódców polowych do partyzantki sowieckiej. Zygmunt Boradyn nazywa rzeczy po imieniu, a to jest najlepsza droga do prawdy historycznej. Stąd też to moje stwierdzenie, że praca tego Autora winna być upowszechniana w najszerszych kręgach Czytelników – tych zajmujących się profesjonalnie historią polskiego podziemia niepodległościowego w czasie II wojny światowej, jak również wśród miłośników i pasjonatów historii. Szczególną uwagę, na książkę Zygmunta Boradyna, winna zwrócić polska młodzież – bo jest ona znakomitą odtrutką na działania tych wszystkich, którzy próbują szukać, czasem dziwacznych wyjaśnień dla zdarzeń z naszej historii.

Na marginesie warto jeszcze zwrócić uwagę na sposób, w jaki Zygmunt Boradyn odnosi się do tych, którzy negatywnie oceniali fakt stawiania oporu sowieckim oddziałom, przez dowódców Armii Krajowej jak por. A. Pilch „Góra” czy C. Zajączkowski „Ragner”, pisząc że to dało Sowiетom uzasadnienie do rozbijania AK na Wileńszczyźnie czy Nowogródzczyźnie¹⁹. Czy też tym, którzy próbowali przedstawiać poprawne „współdziałanie kombatanckie z Sowiетami” niektórych oficerów (tutaj stawia się przykład mjr. Jana Piwnika „Ponurego”), którzy zostali przeniesieni na teren Nowogródzczyzny z innych terenów²⁰. Z. Boradyn wskazuje w swej książce, że opieranie się wyłącznie na wspomnieniach sowieckiego spadochroniarza I. Żołobowa „Tomskiego” jest mało wiarygodne, zwłaszcza w zestawieniu ze wspomnieniami zastępcy „Ponurego” – ppor. Bojomira Tworzyńskiego „Ostoi”²¹. Autor, na poparcie swego negatywnego stosunku do takich, mało wiarygodnych ocen, dodaje jeszcze cytaty z ode-

¹⁹ Zob. R. Korab-Żebryk, *Operacja wileńska AK*, Warszawa 1988, s. 93.

²⁰ C. Chlebowski, *Pozdrówcie Góry Świętokrzyskie*, Warszawa 1993, s. 410-414.

²¹ Zob. B. Tworzyński, *Tak jak pamiętam. AK ziemia konecka i nowogródzka 1939-1945*, Warszawa 1995, s. 242. Dodatkowo Z. Boradyn przytacza także fragment ze wspomnień C. Zgorzelskiego na temat odprawy w Komendzie Okręgu, w maju 1944 r. kiedy to właśnie „Ponury” zareagował na pismo KG AK zalecające unikanie konfliktów z Sowiетami. Wspomina tam, że „Ponury” stwierdził: „To – jakże? mamy dawać się zarzynać jak barany?” zob. C. Zgorzelski, *Przywołane z pamięci*, Lublin 1996, s. 221-222.

zwy dowódcy VII baonu 77 pp AK do partyzantów sowieckich (prawdopodobnie z maja 1944 roku)²².

Można tylko wyrazić żal, że Zygmunt Boradyna nie ma już wśród nas. Tak bardzo są potrzebni nam, nie tylko znakomici historycy, zwłaszcza posiadający warsztat i znajomość archiwów sowieckich, ale nade wszystko – tacy świadkowie, że polskość wschodnich ziem Rzeczypospolitej – to nie tylko przeszłość, ale to również element dzisiejszej tożsamości Nowogródzyny.

**That is war... Zygmunt Boradyn about the guerrilla Soviet-Polish war
on province Nowogródek**

Streszczenie

Artykuł prezentuje pracę Zygmunta Boradyna – polskiego historyka, urodzonego i mieszkającego na Nowogródzczyźnie, „Niemen rzeka niezgody. Polsko-sowiecka wojna partyzancka na Nowogródzczyźnie 1943-1944”, która została wydana w 2013 roku. Książka poświęcona jest trudnym problemom wzajemnych stosunków partyzantki sowieckiej i polskich oddziałów Armii Krajowej w Okręgu AK Nowogródek noszącym kryptonim „Nów”.

Autor omawianej książki skupia się na najważniejszym i najbardziej brzemiennej dla sprawy polskiej, na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej, okresie lat 1943-1944. Wtedy to dochodzi – co Autor udowadnia w swej pracy, do polsko-sowieckiej wojny partyzanckiej, która wywołana została przez stronę sowiecką. Podstawą do niej były rozkazy płynące z najwyższych kręgów Związku Sowieckiego.

Książka ta ma ogromną wartość – ze względu na to, że Autor znający doskonale

Abstract

The article presents the work of Zygmunt Boradyn, a Polish historian born and living in the Nowogródek region, called: „*Niemen, the river of discord. Polish-Soviet guerrilla warfare in Nowogródek region 1943-1944*”, published in 2013. The book is devoted to difficult problems of mutual relations between Soviet guerrillas and Polish branches of the Home Army in the Nowogródek District code-named „Nów”.

The author of the discussed book focuses on the most important subject for the Polish case, i. e. on eastern part of the Republic between 1943-1944. Then, took place – what the Author proves in his work – a guerrilla warfare between Polish and Soviet troops; a warfare initiated by the Soviets who had followed orders from the top ranking officials of the Soviet Union.

This is a book of enormous value, because the Author, knowing the reality of

²² Zob. Z. Boradyn, *Niemen rzeka niezgody...*, s. 174. W odezwie tej „Ponury” sformułował jasno swoje stanowisko, kończąc stwierdzeniem, że „...w wypadku niewykonania mojego rozkazu [...] bandy [sowieckie – przyp. W.H.] zostaną zniszczone, a wzięci do niewoli postawieni przed sądem...”.

realia państwa sowieckiego, nie prowadzi jałowych rozważań, „nie dzieli włosa na czworo”. Wykorzystując doskonałą znajomość dokumentów sowieckich, znajdujących się w archiwach białoruskich, opisuje rzeczywistość tamtych dni i wyciąga wnioski. Na ich podstawie formułuje jednoznaczne sądy, które przedstawia w swojej pracy.

living in the Soviet state very well, does not produce any futile deliberations nor splits hairs. Having an excellent knowledge of Soviet documents from Belarusian archives, he describes the reality of those days and draws conclusions, and on that base he formulates unambiguous judgements.

Słowa kluczowe

Armia Krajowa, Okręg AK Nowogródek, wojna partyzancka, stosunki polsko-sowieckie

Key words

The Home Army, Home Army District Nowogródek, guerrilla warfare, Polish-Soviet relationships

Bibliografia

- „*Szlakiem Narbutta*” *Organ Polskich Sił Zbrojnych Ziemi Lidzkiej – Czasopismo Ziemi Lidzkiej 1943-1945*, Wyb. I oprac. K. Krajewski, Warszawa 2015.
- Armia Krajowa w dokumentach*, t. III, Wrocław 1990.
- Bielański R., „*Góra-Dolina*” *Adolf Pilch*, Warszawa 2007.
- Bohdanowicz J., *Oddział partyzancki Kmicica, Armia Krajowa, Okręg Wileński*, Warszawa 2008.
- Boradyn Z., *Rozbrojenie*, „Karta”, Warszawa 1995, nr 16.
- Chlebowski C., *Pozdrówcie Góry Świętokrzyskie*, Warszawa 1993.
- Korab-Żebryk R., *Operacja wileńska AK*, Warszawa 1988.
- Kozłowski P., *Jeden z wyklętych. Zygmunt Szendzielarz „Łupaszko” 1910-1951*, Warszawa 2004.
- Krajewski K., *Jan Borysewicz „Kryśia” 1913-1945*, Warszawa 2014.
- Krajewski K., *Na straconych posterunkach. Armia Krajowa na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, Kraków 2015.
- Krajewski K., *Na ziemi nowogródzkiej. „Nów” – Nowogródzki Okręg Armii Krajowej*, Warszawa 1997.
- Krajewski K., T. Łabuszewski, *Łupaszka, Młot, Huzar. Działalność 5 i 6 Brygady Wileńskiej AK (1944-1952)*, Warszawa 2004.
- Krajewski K., *Uderzeniowe Bataliony Kadrowe 1942-1944*, Warszawa 1993.

- Łopalewski I., *Między Niemnem a Dźwiną. Ziemia Wileńska i Nowogródzka*, Kraków 1939.
- Niwiński P., *Okręg Wileński AK 1944-1948*, Warszawa 1999.
- Parsadanowa W.S., *Polityka i jej skutki, (w:) Białe plamy – Czarne plamy. Sprawy trudne w relacjach polsko-rosyjskich (1918-2008)*, A.D. Rotfeld, A.W. Torkunow (red.), Warszawa 2010.
- Pilch A., *Partyzanci trzech puszczy*, red. i opr. K. Krajewski, A. Rudnicka, Kraków 2013.
- Podgóreczny M., *Doliniacy*, Warszawa-Kraków 2013.
- Podgóreczny M., *Na koniu i pod koniem*, Gdańsk 1972.
- Prawdzic-Szlaski J., *Nowogródzyczna w walce 1940-1945*, Szczecin 1989.
- Świda J., *Wyjaśnienie dotyczące okresu 1943/1944 r.*, „Zeszyty Historyczne” Paryż 1985, z. 73.
- Tarka K., *Jeden z wyklętych. Generał Aleksander Krzyżanowski „Wilk”. Komendant Okręgu Wileńskiego ZWZ-AK*, wyd. II, Warszawa 2000.
- Tworzyński B., *Tak jak pamiętam. AK ziemia konecka i nowogródzka 1939-1945*, Warszawa 1995,
- Ze wspomnień żołnierzy AK Okręgu Nowogródek*. Materiały zebrał, oprac. I przedm. opatrzył E. Wawrzyniak, Warszawa 1988.
- Żołnierze wyklęci. Antykomunistyczne podziemie zbrojne po 1944 roku*, Warszawa 1999.

Barbara Szymczak-Maciejczyk¹

Jaka (naprawdę) jest starość? – recenzja książki „Obraz starości w prozie Marii Kuncewiczowej” Ilony Gołębiewskiej

Przedstawienie badanego materiału

Niniejszy tekst stanowi recenzję książki, „Obraz starości w prozie Marii Kuncewiczowej” Ilony Gołębiewskiej, wydanej w 2013 roku w krakowskim wydawnictwie Miniatura. Książka ma 223 strony (224, licząc stronę z biogramem oraz fotografią autorki). Jej podtytuł stanowi tłumaczenie tytułu na język angielski: „The image of old age in Maria Kuncewiczowa's prose”. Recenzji naukowych podjęły się prof. dr hab. Teresa Zaniewska, prof. dr hab. Krystyna Najder-Stefaniak oraz dr Marta Cywińska. Książka składa się z następujących części: streszczenia, streszczenia po angielsku (*summary*), spisu treści, wstępu podzielonego na podpunkty, czterech rozdziałów, zakończenia oraz bibliografii, a także biogramu autorki.

Ilona Gołębiewska urodziła się w roku 1987 w Wyszku. Jest absolwentką socjologii i pedagogiki Wydziału Nauk Humanistycznych Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Posiada tytuł doktora z zakresu historii oświaty i wychowania. Napisała wiele artykułów naukowych i popularnonaukowych. Zadebiutowała jako poetka tomem „Traktat życia” (2012 r.). Jest członkiem Światowego Stowarzyszenia Poetów².

Wybór materiału badawczego

Ilona Gołębiewska podjęła się analizy prozy znajdującej się nieco na uboczu głównego nurtu literatury współczesnej. Maria Kuncewiczowa (1895-1989), uznawana za matkę polskiej kobiecej powieści psychologicznej i autorkę obdarzoną doskonałym zmysłem obserwacji, pisała dzieła nie zawsze proste w odbiorze, choć niewątpliwie wartościowe i niebanalne. Wymienić tu można, np.: „Cudzoziemkę”, „Tristana 1946” czy zbiór opowiadań „Dwa księżycy”.

¹ mgr Barbara Szymczak-Maciejczyk – Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie.

² I. Gołębiewska, *Obraz starości w prozie Marii Kuncewiczowej*, Kraków 2013, s. 224.

Wybór materiału Gołębiowska tłumaczy tym, iż uważa Marię Kuncewiczową za „(...) jedną z najwybitniejszych pisarek XX w.”³.

Badaczka postawiła przed sobą niełatwe zadanie: stworzenie przekroju wizerunku starości w utworach autorki z Kazimierza⁴. Aby tego dokonać, musiała nawiązać do biografii pisarki, mającej nierozwalny związek z jej twórczością⁵. Gołębiowska w dalszej części opisała życie Kuncewiczowej, a szczególnie momenty istotne dla genezy jej dzieł.

Sama autorka „Obrazu starości...” deklaruje w podrozdziale 3. „Problemy badawcze i metodologiczne”, iż jej głównym celem jest: „określenie, czy i w jaki sposób dzieła Marii Kuncewiczowej przedstawiają starość (...). Interesowało mnie, jak autorka opisuje starość, jakie przypisuje jej cechy oraz to, czy w swoich utworach ukazuje swój prywatny osąd starości”⁶. Gołębiowska zadeklarowała, iż w czasie badań zastosuje metodę analizy porównawczej i interpretacji dzieł⁷.

Obecnie niewielu badaczy sięga po bogatą twórczość Kuncewiczowej. Z pewnością był to argument przemawiający za analizą tej prozy pod kątem wybranego przez Gołębiowską problemu. Dwie z najaktualniejszych i wielowymiarowych opracowań dzieł pisarki z Kazimierza stanowią: „Maria Kuncewiczowa. Monografia dokumentacyjna 1985-1989” wraz z późniejszą publikacją „Maria Kuncewiczowa – przybliżenia. Szkice biograficzne” Alicji Szałagan⁸. Poza nimi pojawiają się raczej sporadyczne artykuły naukowe dotyczące twórczości Kuncewiczowej⁹.

Gołębiowska już we wstępie zaznacza, iż jej zainteresowanie starością wiąże się z aktualnymi zmianami społecznymi, widocznym również w nauce dyskursem, dotyczącym sytuacji ludzi starszych¹⁰, oraz pułapkami związanymi z samym mówieniem/pisaniem o starości. Biorąc pod uwagę rozliczne proble-

³ Por. tamże, s. 13.

⁴ Por. tamże, s. 14-15.

⁵ Zob. tamże, s. 19.

⁶ Tamże, s. 19.

⁷ Por. tamże, s. 20.

⁸ Por. A. Szałagan, *Maria Kuncewiczowa. Monografia dokumentacyjna 1985-1989*, Warszawa 1995. Zob. A. Szałagan, *Maria Kuncewiczowa – przybliżenia. Szkice biograficzne*, Warszawa 2015.

⁹ Zob. m. in. A. Kruszyńska, *Zagadnienie świadomości czasu w „Dylizansie warszawskim” Marii Kuncewiczowej*, [w:] „Pamiętnik Literacki”, CVI, z. 2, Warszawa 2015.

¹⁰ Przykład może stanowić, np.: IV Ogólnopolskie Seminarium Naukowe z cyklu: *Różne odsłony kobiecych światów*, na temat: *Różne oblicza kobiecej starości*, które odbyło się w dniach 1-2 marca 2016 roku na Uniwersytecie Przyrodniczo-Humanistycznym w Siedlcach.

my badawcze, którymi zajmuje się autorka, nie dziwi fakt, iż postanowiła ona opisać także kwestię starości¹¹.

Budowa i treść „Obrazu starości w prozie Marii Kuncewiczowej”

Główną część omawianej publikacji stanowią cztery rozdziały. Rozdział pierwszy pt. „Ogólna charakterystyka starości jako fazy cyklu życia człowieka”¹² traktuje o starzeniu się i starości jako procesach biologicznych, psychologicznych i socjologicznych. Odnosi się on do związanych z podeszłym wiekiem kulturowych uwarunkowań występujących zarówno w społeczeństwie polskim, jak i w kontekście światowym. Autorka wymieniła problemy, które dotyczą starszych ludzi, oraz podała ich przyczyny. Oparła się przede wszystkim na źródłach z zakresu gerontologii i danych statystycznych.

Rozdział drugi nosi tytuł „Starość w historii i literaturze na przestrzeni wieków”¹³. Wykorzystana została przede wszystkim „Historia starości. Od Antyku do Renesansu” Georges’a Minois’a. Autorka wspomniała także liczne pozycje z zakresu literatury polskiej, przedstawiające sytuację osób starszych.

Trzeci rozdział, „Życie i twórczość Marii Kuncewiczowej”¹⁴, to konieczny do analizy dzieł tej autorki zbiór informacji o niej samej. W związku z tym, iż dzieła tej wybitnej polskiej pisarki odnoszą się w ogromnej mierze do wydarzeń z jej życia, pominięcie tej kwestii było niemożliwe¹⁵.

Rozdział czwarty to właściwie *clou* całej publikacji. „Obraz starości w wybranych dziełach Marii Kuncewiczowej”¹⁶ przedstawia analizę i interpretację kilku wybranych książek. Jednak budzą się wątpliwości, czy autorce udało się osiągnąć cel oraz czy użyła ona odpowiednich narzędzi.

Komentarz do zawartości książki

Pierwsze trzy rozdziały książki stanowią wstęp do właściwych rozważań. Z uwagi na bogaty materiał badawczy, są one skazane na pewny stopień ogólności, nieprzeszkadzający jednak we właściwym odbiorze. Zagadnienia związane ze starością i zachodzącymi podczas niej procesami, a także historia i lite-

¹¹ Zob. I. Gołębiewska, *Inspiracje literackie i naukowe*, ilonagolebiewska.bloog.pl, dostęp 09.2016.

¹² Zob. I. Gołębiewska, *Obraz starości...*, s. 30-65.

¹³ Zob. tamże, s. 66-109.

¹⁴ Por. tamże, s. 110-146.

¹⁵ Zob. M. Janion, *Odnawianie znaczeń*, Kraków 1980, s. 241. Wybitna badaczka zauważa, że w przypadku Kuncewiczowej „filozofia życia” i „teoria literatury” to pojęcia tożsame.

¹⁶ Por. tamże, s. 147-198.

ratura, ukazujące późny wiek z różnych perspektyw, dostarczają wielu przydatnych informacji, do których można się odnieść podczas lektury dzieł Kuncewiczowej albo analizy tychże. Biografia autorki także ma niebagatelne znaczenie dla właściwego odczytania tekstów kultury¹⁷. Najważniejszą częścią publikacji jest jednak ostatni rozdział i to na nim należy skoncentrować uwagę.

W rozdziale czwartym, pt. „Obraz starości w wybranych dziełach Marii Kuncewiczowej”, Gołębiewska zajmuje się sześcioma książkami polskiej pisarki. Są to: „Listy do Jerzego”, „Cudzoziemka”, „Dyliżans warszawski”, „Dwa księżyce” oraz ujęte zbiorczo „Natura” i „Fantomy”. W trakcie lektury omawianej książki niejednokrotnie na myśl przychodzi pytanie: jaka istotnie jest starość u Marii Kuncewiczowej? Mimo zadeklarowanego problemu badawczego, autorka „Obrazu starości...” nie odpowiada wprost na to pytanie. Czasem nie odpowiada na nie w ogóle. Gołębiewska kilkakrotnie używa zwrotu „zanalizowałam”, jednak ostatni rozdział jej książki stanowi częściej streszczenie dzieł Kuncewiczowej niż ich analizę. Najbardziej widoczne jest to zwłaszcza w przypadku „Cudzoziemki”. Na siedemnaście stron poświęconych Róży, faktyczną – choć dość pobieżną – analizę obrazu starości można dostrzec w jednym z końcowych akapitów. Tak ogólnikowych nawet wniosków zabrakło choćby w przypadku kilku opowiadań z tomu „Dwa księżyce”.

Obraz starości w dziełach Kuncewiczowej jawi się Gołębiewskiej dość prosto. Wielokrotnie pojawia się uwaga, iż starość jest ujęta w różnorodny sposób, jest różnie wartościowana oraz może być pogodna lub niepozbawiona przywar późnego wieku. Jednak obserwacje starości poczynione przez Marię Kuncewiczową nie dają się zamknąć w tak wąskich ramach¹⁸, czego dowodzą zarówno wygłaszane przez nią samą opinie¹⁹, jak i pogłębiona analiza jej dzieł.

Kolejnego problemu nastrocza sposób narracji tekstu. Streszczanie utworów zamiast ich analizy widoczne jest już w samej warstwie językowej publikacji. W podrozdziale 5. „<<Fantomy>> i <<Natura>>” akapity w pierwszych zdaniach zawierają zwroty: „pisarka opisuje” i „Kuncewiczowa wspomina” (trzykrotnie z rzędu)²⁰. Podobne zabiegi można odnaleźć także w pozostałych pod-

¹⁷ Por. A. Szałagan, *Maria Kuncewiczowa – przybliżenia. Szkice biograficzne...*, s. 7-232.

¹⁸ Czego autorka dowiodła, np.: w referacie wygłoszonym na wspomnianym już IV Ogólnopolskim Seminarium Naukowym z cyklu: *Różne odstony kobiecych światów*, na temat: *Różne oblicza kobiecej starości*. Tytuł referatu brzmiał: *Dążenie do śmierci – obraz starości w późnych dziełach Marii Kuncewiczowej*.

¹⁹ Por. H. Zaworska (wyb., oprac. i post.), *Rozmowy z Marią Kuncewiczową*, Warszawa 1983.

²⁰ Tamże, s. 192-195.

rozdziałach. Autorka często zaczyna je od słów „Kuncewiczowa opisuje”²¹, „Kuncewiczowa wspomina”²² (ponownie) czy „Kuncewiczowa stwierdza”²³. Nie byłoby to niewłaściwe, gdyby Gołębiewska nie poprzestawała na pisaniu o tym, co napisała na dany temat Maria Kuncewiczowa. Nadaje to publikacji charakteru odtwórczego (*de facto*, Gołębiewska swoimi słowami opowiada dzieła, które miały zostać poddane wnikliwej analizie). Pojawiające się wnioski są zwykle dość ogólnikowe, np. „Książka tak mała, a zarazem tak wielka”²⁴ (o „Listach do Jerzego”). Wydaje się, iż autorka – mimo zapewnień zawartych na pierwszych stronach książki, na których wspomina o hermeneutyce i wymienia ją jako metodę badawczą – kierowała się przede wszystkim intuicją, rzadziej narzędziami badawczymi, czy to z zakresu literaturoznawstwa, czy gerontologii bądź jeszcze innej nauki. Taka postawa zdecydowanie obniża wartość naukową publikacji.

Podsumowanie omawiania poszczególnych pozycji niejednokrotnie stanowi zwroty do czytelnika, np. „Czy jest to przypadek, czy może robimy tak celowo? Każdy powinien odpowiedzieć na to pytanie zgodnie ze swoim sumieniem”²⁵. Podobne zabiegi stylistyczne pojawiają się kilka razy²⁶. Nawiązują one raczej do tonu moralizatorskiego, w tym przypadku nierzadko dość naiwnego, niż do poetyki tekstu naukowego. Styl autorki przywodzi na myśl modlitewnik lub rachunek sumienia: „(...) Czy zauważamy w codziennym życiu starszych ludzi? Czy się im przyglądamy? Czy staramy się ich zrozumieć? (...)”²⁷. Pytania pojawiają się nierzadko zamiast konkluzji po dokonaniu powierzchownej analizy bądź streszczenia konkretnego dzieła Kuncewiczowej. Czytelnik może odnieść wrażenie, iż autorka tekstu sama właściwie nie wie, jakie są wnioski płynące z omawiania poszczególnych utworów. Brak odpowiedzi na zadane na początku książki pytania sugeruje unikanie ich udzielania przez autorkę.

Największym bodaj błędem rzeczowym, rażącym, biorąc pod uwagę, iż Maria Kuncewiczowa bardzo często poruszała tę kwestię w swoich utworach, jest podanie nieprawidłowego imienia matki Kuncewiczowej. We fragmencie opisującym „Listy do Jerzego” można natknąć się na następujący fragment: „Gdy odchodził, Adelajda z Dziubińskich zadała mu pytanie, czy zna koncert D-dur Brahmsa i usłyszawszy negatywną odpowiedź, poleciła słuchanie tego

²¹ Tamże, s. 183.

²² Tamże, s. 182.

²³ Tamże, s. 153.

²⁴ Tamże, s. 162.

²⁵ Tamże, s. 182.

²⁶ Por. tamże, s. 157.

²⁷ Tamże, s. 184.

jakże pięknego koncertu”²⁸. Matka autorki nazywała się Adelina z Dziubińskich²⁹. Jej imię zostało wielokrotnie wymienione w co najmniej czterech z sześciu omawianych dzieł. Pomyłka może świadczyć o zbyt pobieżnej lekturze tekstu, co zresztą często sugerują ogólnikowe wnioski płynące z analizy.

Książka autorstwa Ilony Gołębiewskiej budzi wiele wątpliwości także pod kątem edytorskim. Już przy pierwszym spotkaniu z lekturą tekstu trudności w odbiorze przysparzają nieprawidłowo dzielone akapity, mające nieraz aż dwie i pół strony³⁰. Tytuły książek i artykułów nierzadko nie są w żaden sposób wyróżnione w tekście, co może dodatkowo skonfundować nieuwważnego czytelnika. W pracy pojawiają się również błędy stylistyczne i interpunkcyjne, sprawiając dodatkowe kłopoty w odbiorze lektury.

Podsumowanie

Maria Kuncewiczowa w swojej bogatej twórczości często poruszała temat starości oraz problemy wiążące się z dojrzałym wiekiem. Autorka zmarła w roku 1989, pozostawiając nie tylko dorobek literacki, ale również wiele wywiadów³¹, w których wypowiadała się na temat własnej i cudzej starości. Są to źródła nieocenione podczas pracy nad badaniem jej twórczości, ponieważ dają możliwość lepszego poznania psychiki autorki, bodźców nią kierujących oraz genezy dzieł. Mimo użycia wspomnianych źródeł, autorka nie wyczerpała tematu, a często nawet nie pogłębiła najważniejszych myśli zawartych w poszczególnych utworach.

Ze względu na język i ogólnikowość (nie wspominając o błędach merytorycznych), „Obraz starości w prozie Marii Kuncewiczowej” Ilony Gołębiewskiej można przypisać raczej do kategorii literatury popularnonaukowej, niż naukowej *sensu stricto*. Jednak biorąc pod uwagę samą problematykę książki i materiał badawczy, na którym się ona opiera, lektura tekstu może przysłużyć się dalszym badaniom.

²⁸ Tamże, s. 150.

²⁹ Por. M. Kuncewiczowa, *Natura*, Warszawa 1975, s. 7.

³⁰ Zob. tamże, s. 195-198.

³¹ Por. H. Zaworska (wyb., oprac. i postł.), *Rozmowy z Marią Kuncewiczową...* Por. M. Kuncewiczowa, *O życiu, miłości i przyjaźni*, [w:] *Starość. Doświadczenie egzystencjalne, temat literacki, metafora kultury*, Seria I. *Rozpoznania*, J. Ławski (koncepcja i wstęp), A. Janicka, E. Wesołowska, G. Kowalski (red.), Białystok 2013, s. 47-48.

What (really) is old age? – Review of the book „Image of old age in Maria Kuncewiczowa’s prose” by Iłona Gołębiewska

Streszczenie

W recenzji została przedstawiona sylwetka naukowa Gołębiewskiej, a także budowa książki i zakres jej treści. Autorka koncentruje się jednak głównie na analizie ostatniego rozdziału książki, traktującego o obrazie starości w dziełach Marii Kuncewiczowej. Autorka recenzji zadała pytanie, czy wspomniana publikacja istotnie ukazuje obraz starości i uzyskała odpowiedź negatywną. Percepcja tekstu jest utrudniona przez błędy edytorskie i merytoryczne.

Abstract

The author presents the attitude of Gołębiewska, her achievements and education. This text is focused on the fourth chapter, titled The image of old age in selected Maria Kuncewiczowa’s novels. The author *ascertains* the fact that this publication doesn't give an overview of presented problems. Moreover, the author finds this book unclearly written and difficult in reception.

Słowa kluczowe

starość, Maria Kuncewiczowa, Iłona Gołębiewska, proza współczesna, recenzja naukowa

Abstract

old age, Maria Kuncewiczowa, Iłona Gołębiewska, modern prose, peer review

Bibliografia

Banot A. E., *Świadectwo umierania. O projekcie autobiograficznym Marii Kuncewiczowej*, [w:] „Świat i słowo. Studia i szkice”, nr 1(20), Bielsko-Biała 2013.

Gołębiewska I., *Inspiracje literackie i naukowe*, ilonagolebiewska.blog.pl, dostęp 09.02.2016.

Gołębiewska I., *Obraz starości w prozie Marii Kuncewiczowej*, Kraków 2013.

Janion M., *Odnawianie znaczeń*, Kraków 1980.

Kruszyńska A., *Zagadnienie świadomości czasu w „Dyżurnie warszawskim” Marii Kuncewiczowej*, [w:] „Pamiętnik Literacki”, CVI, z. 2, Warszawa 2015.

Kuncewiczowa M., *Natura*, Warszawa 1975.

Kuncewiczowa M., *O życiu, miłości i przyjaźni*, [w:] *Starość. Doświadczenie egzystencjalne, temat literacki, metafora kultury*, Seria I. *Rozpoznania*, J. Ławski (koncepcja i wstęp), A. Janicka, E. Wesołowska, G. Kowalski (red.), Białystok 2013, s. 47-48.

Szałagan A., *Maria Kuncewiczowa. Monografia dokumentacyjna 1985-1989*, Warszawa 1995.

Szałagan A., *Maria Kuncewiczowa – przybliżenia. Szkice biograficzne*, Warszawa 2015.